

Πάντειο Πανεπιστήμιο
Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Κοινωνιολογίας

Διδακτορική Διατριβή
με τίτλο

**«Η εθνική και ιστορική συνείδηση στο έργο του
Αριστοτέλη Βαλαωρίτη»**

ΤΟΥ
Επαμεινώνδα (Νώντα) Πατσάκα

Αθήνα, 2003

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	1
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	5
ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	
1.Εθνικισμός και εθνική ταυτότητα.....	13
2.Ελληνικός εθνικισμός και Μεγάλη ιδέα	20
α. Σχόλιο για τη Μεγάλη Ιδέα	30
3.Η συνέχεια και το Βυζάντιο	32
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	
1. Προβλήματα προσδιορισμού της ελληνικής εθνικής ταυτότητας τον 19 ^ο αιώνα.....	42
2. Κινητικότητα γύρω από την «συνέχεια » και το Βυζάντιο τον 19 ^ο αιώνα ...	49
3. Η σχέση του Α.Βαλαωρίτη με τον Κ.Ν.Σάθα και τον Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλο.	63
α) Α.Βαλαωρίτης - Κ.Ν.Σάθας	63
β) Κ.Ν.Σάθας – Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλος.....	67
γ) Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλος - Α.Βαλαωρίτης	68
1γ) Διερεύνηση του έτους 1872.....	69
2γ) Προσωπικές σχέσεις και αναφορές.....	71
3γ) Κοινή εθνική δράση	76
4γ) Το «εθνικό καλό»	77
ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	
1.Στιχουργήματα	80

2.Μνημόσυνα	81
3.Η Κυρά Φροσύνη.....	83
3α)Ιστορία και ποίηση	83
3β)Η γλώσσα	85
3γ)Η συνέχεια και το Βυζάντιο.	87
3δ)Η Μεγάλη Ιδέα	90
4.Αθανάσιος Διάκος	96
4α)Ιστορία ποίηση και πολιτική	96
4β)Η γλώσσα	103
4γ)Η συνέχεια και το Βυζάντιο.....	107
4δ)Η Μεγάλη Ιδέα.....	116
5.Φωτεινός –Συμπεράσματα.....	121

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1.Το πλαίσιο μέχρι το 1857.....	130
2.Συζήτηση περί ριζοσπαστισμού στις 22/3 Ιουνίου 1857 μεταξύ Α.Βαλαωρίτη και Κ.Λομβάρδου.....	132
3.Αγόρευση 6 ^{ης} Ιουλίου 1857 περί αδάσμου κυκλοφορίας.	135
4.Αγόρευση 3/15 Φεβρουαρίου 1859 κατά των προτάσεων Γλάδσωνα.	139
5.Αγόρευση τον Δεκέμβριο του 1859 για τον ζωγράφο Σπυρίδωνα Προσαλέντη.....	143
6.Υπόμνημα των αντιπροσώπων Λευκάδας στις 10/22 Απριλίου 1861	

προς τον υπουργό των Αποικιών της Μεγάλης Βρετανίας.	147
7.Αγόρευση στις 13/25 Μαρτίου 1862 για τη μεταβολή των θέσεων του Η.Ζερβού για την Ένωση.....	150
8.Λόγος που εκφωνήθηκε στις 12 Απριλίου 1862 για την τροποποίηση του φορολογικού συστήματος.....	155
9.Διάγγελμα προς τον Αρμοστή στις 9/21 Μαΐου 1862.....	164
10.Αγόρευση στις 13/25 Μαΐου 1862 απάντηση στον Η.Ζερβό.....	168
11.Προκήρυξη προς τους Λευκαδίτες το 1863 για τις εκλογές για την Ένωση.....	170
12.Αγόρευση προς τον λαό της Λευκάδας μετά τις εκλογές για την ψήφιση της Ένωσης.....	175
13.Αγόρευση στις 1/13 Οκτωβρίου 1863 απάντηση στο λόγο του αρμοστή Στόρξ.....	179
14.Το ψήφισμα της Ένωσης.....	184
15. Αγόρευση κατά την ορκωμοσία των Επτανησίων βουλευτών στις 22 Ιουλίου 1864 στη Β' Συνέλευση των Ελλήνων στην Αθήνα.....	186
16.Αγόρευση προς το λαό της Λευκάδας στις 22 Ιανουαρίου 1865.....	194
17.Αγόρευση κατά τη Θ' συνεδρίαση της Βουλής στις 21 Ιουνίου 1865 επί της εξελέγξεως των εκλογών.....	200
18.Αγόρευση στις 11 Οκτωβρίου 1865 για το νομοσχέδιο περί σχηματισμού πόρων για τη διατήρηση της συγκοινωνίας από ξηρά και θάλασσα.....	209
19.Αγόρευση στις 18 Ιανουαρίου 1867 προς υποστήριξη των νομοσχεδίων που υποβλήθηκαν από την κυβέρνηση Κουμουνδούρου χάριν των πολεμικών	

παρασκευών της χώρας κατά τη διάρκεια της Κρητικής Επανάστασης.....	213
20.Αγόρευση στις 21 Μαρτίου 1867 υπέρ της επανίδρυσης του Πρωτοδικείου Λευκάδας.....	220
21.Απόσπασμα αυτοσχέδιας αγόρευσης στις 25 Μαρτίου 1868 στην πλατεία της Λευκάδας.....	224
22.Λόγος αυτοσχέδιος που εκφωνήθηκε τον Ιούλιο του 1875 μετά την ανακήρυξη των νέων βουλευτών Λευκάδας.....	227
23.Προκήρυξη προς τους Λευκαδίτες το 1875.....	230
24.Λόγος στις 27 Σεπτεμβρίου 1876 στη Λευκάδα.....	233
25.Προκήρυξη προς τους επαναστάτες της Ηπείρου.	235
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	239
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	244
ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΒΑΛΑΩΡΙΤΗ.....	261
ΠΙΝΑΚΑΣ 1.....	265

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σκοπός αυτής της διατριβής είναι να μελετήσει το πολιτικό και το λογοτεχνικό έργο του Α. Βαλαωρίτη μέσα από το πρίσμα του εθνικισμού, ως σύγχρονης ιδεολογίας. Ο εθνικισμός, όπως μελετήθηκε τα τελευταία χρόνια, αποτελεί μια νέα αφετηρία και γι' αυτό χρησιμοποιείται ως εργαλείο μελέτης κειμένων του ελληνικού 19^{ου} αιώνα. Επίσης ένας δεύτερος στόχος είναι η μελέτη του έργου του Α.Βαλαωρίτη, πολιτικού και λογοτεχνικού, μέσα από μια ιστορική καθαρά σκοπιά για να αναδειχθούν τα ιστορικά χαρακτηριστικά που βρίσκονται στο έργο του.

Έτσι λοιπόν από τη μια μεριά ο εθνικισμός, ως σύγχρονη ιδεολογία και από την άλλη η ιστορική διάσταση των έργων του Α.Βαλαωρίτη, αποτελούν τους δύο βασικούς θεματικούς άξονες αυτής της διατριβής.

Στο 1^ο κεφάλαιο γίνεται ο θεωρητικός προσδιορισμός των εννοιών του εθνικισμού και της εθνικής ταυτότητας, του ελληνικού εθνικισμού και της μεγάλης ιδέας, της έννοιας της συνέχειας και του Βυζαντίου. Αυτό γίνεται για να τεθούν σταθερά θεωρητικά θεμέλια για το χτίσιμο αυτής της διατριβής. Μέσα από αυτή την αναλυτική προσέγγιση των εννοιών, αναζητούμε τις κύριες βάσεις, που πάνω τους χτίστηκε ο ελληνικός εθνικισμός, από τον 19^ο αιώνα μέχρι σήμερα, με σκοπό να τον προσδιορίσουμε και να καθορίσουμε τα όριά του. Ο εθνικισμός ως σύγχρονη ιδεολογία, μετά τις ανακατατάξεις στο παγκόσμιο περιβάλλον, μας δίνει τη δυνατότητα να μελετήσουμε ξανά, με νέα

ματιά, παλιά κείμενα όπως αυτά του Α.Βαλαωρίτη. Μας δίνει μια νέα δυνατότητα να ξαναδούμε λογοτεχνικά και πολιτικά κείμενα του 19^{ου} αιώνα και να τα γνωρίσουμε μέσα από μια πρωτότυπη ματιά.

Ο Α.Βαλαωρίτης χτίζει τα έργα του, συνειδητά ή ασυνείδητα, μέσα στο κλίμα του ελληνικού εθνικισμού του 19^{ου} αιώνα, αλλά παράλληλα ο τρόπος χτισίματός τους αντέχει μέσα στο χρόνο και εδώ είναι η διαχρονική αξία του έργου του, η αντοχή του και μέσα στο πνεύμα του εθνικισμού, ως σύγχρονης ιδεολογίας. Η Μεγάλη Ιδέα, δημιούργημα του ελληνικού εθνικισμού του 19^{ου} αιώνα, εμφανίζεται μέσα στα έργα του, λογοτεχνικά και πολιτικά, με επίμονο και σταθερό τρόπο και ύφος. Αναλύεται με περίτεχνο τρόπο και παίρνει σε κάθε εποχή τη διάσταση, κυρίως εδαφική, που της ταιριάζει. Είναι ευέλικτη και γρήγορη, προσαρμόζεται στα δεδομένα της κάθε εποχής για να επιτύχει τα αποτελέσματα που θέλει. Μέσα από κάθε καινούργια της διάσταση δίνεται το στίγμα της κάθε εποχής, είτε αυτή βρίσκεται στα Επτάνησα, πριν την Ένωση, είτε βρίσκεται στην Ελλάδα, μετά την Ένωση. Η συγχρονία και η διαχρονία της μέσα στο έργο του Α.Βαλαωρίτη είναι θαυμαστά στημένη και δομημένη.

Η συνέχεια και το Βυζάντιο βρίσκονται μέσα στις βασικές επιδιώξεις του Α.Βαλαωρίτη σε κάθε έργο του. Είναι δύο έννοιες με τις οποίες παίζει διαρκώς με ποικίλους τρόπους και σε όλες τους τις διαστάσεις. Ο Α.Βαλαωρίτης είναι επίκαιρος με τον τρόπο που τις χρησιμοποιεί όσο και αν η θεματολογία των έργων του κινείται σε ιστορικά παλαιότερες εποχές. Συνέχεια και Βυζάντιο βρίσκονται σταθερά μέσα στο έργο του, ως βασικά σημεία αναφοράς και αναγνώρισης του ελληνισμού μέσα στο χρόνο.

Στο 2^ο κεφάλαιο γίνεται αναλυτική και μεθοδική εξέταση των ιστορικών διαστάσεων της διατριβής. Ένα δεύτερο θεωρητικό, ιστορικό όμως αυτή τη φορά μέρος, που κρίθηκε αναγκαίο να διερευνηθεί.

Η εθνική ταυτότητα των Ελλήνων και πώς αυτή προσδιορίζεται αποτέλεσε το πρώτο βήμα αυτής της μελέτης. Γίνεται αναλυτική εξέταση της θεωρίας του Φαλμεράγιερ και αναφέρονται οι αντιδράσεις σ' αυτή, όπως του Κ.Δ. Παπαρρηγόπουλου και του Σ. Ζαμπέλιου. Στη συνέχεια μελετάται η κινητικότητα γύρω από τη συνέχεια και το Βυζάντιο το 19^ο αιώνα στην Ελλάδα. Αναφέρονται αναλυτικά οι περισσότεροι λόγιοι της εποχής και η θέση τους απέναντι στα δύο αυτά ζητήματα.

Ακολούθως γίνεται εκτενής αναφορά της σχέσης του Α. Βαλαωρίτη με τους ιστορικούς Κ.Ν. Σάθα και Κ.Δ. Παπαρρηγόπουλο. Αυτή η έρευνα έχει σκοπό να εξακριβώσει τη μορφή και το επίπεδο των σχέσεών τους και παραπέρα, την επιρροή των δύο ιστορικών στη διαμόρφωση της ιστορικής αντίληψης του ποιητή αλλά και την έκφρασή τους μέσα στο έργο του. Ο Α. Βαλαωρίτης ενδιαφέρεται για το έργο του Κ.Ν. Σάθα, γιατί αυτός κάνει πρωτογενή έρευνα σε ανεξερεύνητα αρχεία, πράγμα που του δίνει τη δυνατότητα κατοχής σπάνιων και καινούργιων πληροφοριών. Αυτές τις πληροφορίες αναζητά ο Α. Βαλαωρίτης για να πλουτίζει και να πρωτοτυπεί, βάζοντάς τες μέσα στην ποίησή του.

Επίσης εξετάζεται η διαμάχη Σάθα – Παπαρρηγόπουλου και εντοπίζεται σε δύο κύρια σημεία. Το πρώτο, αφορά υλικά κίνητρα, δηλαδή, ζητήματα κρατικών επιχορηγήσεων για τις έρευνες και την έκδοση των έργων τους. Το δεύτερο και σημαντικότερο έχει σχέση με επιστημονικά ζητήματα.

Το πλέγμα των σχέσεων Α.Βαλαωρίτη – Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλου είναι μεγάλο και μπορεί να αναγνωριστεί: α) από τη διερεύνηση του έτους 1872, όπου μπορούμε να τους τοποθετήσουμε μέσα στον πολιτικό και στον ιδεολογικό χάρτη της εποχής, β) από το επίπεδο των προσωπικών τους σχέσεων και αναφορών όπου μπορούμε να διαγνώσουμε το μέγεθος της εκτίμησης του έργου του ενός από τον άλλον, γ) από την κοινή εθνική τους δράση όπου μπορούμε να αναγνωρίσουμε σημεία συνάντησής τους, ως λογίων, με πολιτική δράση που θα μας φωτίσουν ως προς την ταυτότητα των χαρακτήρων τους και δ) από τη θέση τους για το «εθνικό καλό» όπου μπορούμε να κατανοήσουμε συνολικά, την αντίληψή τους για την εθνική συνείδηση.

Στο δεύτερο μέρος και στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται ανάλυση των ζητούμενων της διατριβής μέσα στο ποιητικό έργο του Α. Βαλαωρίτη.

Τα «Στιχουργήματα» γραμμένα το 1847 δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την έρευνά μας.

Τα «Μνημόσυνα» γραμμένα το 1857, αρχίζουν να παρουσιάζουν ενδιαφέρον για τη μελέτη μας. Στα προλεγόμενα του ποιήματος για τον Σαμουήλ αναφέρει και ταυτίζει τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο με τον Σαμουήλ, σαν δύο τραγικές φιγούρες του ελληνισμού.

Ο Α. Βαλαωρίτης συνοδεύει τα ποιήματά του με εκτενή προλεγόμενα απ' όπου μπορέσαμε να αντλήσουμε πάρα πολλά στοιχεία για την έρευνά μας.

Στα προλεγόμενα της «Κυρά Φροσύνης», που γράφτηκε το 1859, όπου ο ποιητής έχει ωριμάσει, εντοπίζουμε καινούργια στοιχεία για τη σχέση του με την ιστορία και τη χρησιμοποίησή της. Θεωρεί πως «θεμέλιον της νέας Ελληνικής ποιήσεως πρέπει να είναι η πιστή εξιστόρησις των παθημάτων και

των μαρτυριών του έθνους, η διηλεκτής του Ελληνισμού προς τον ξενισμό πάλη».

Παράλληλα, επεκτείνοντας και κάνοντας πιο σύνθετη τη σχέση του με την ιστορία, διατυπώνει την παρακάτω άποψη για το χρόνο, τον ιστορικό και τον ποιητικό, «Διατρέχων την νεωτέραν Ελληνικήν Ιστορίαν από πτώσεως της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της εθνικής ημών αποκαταστάσεως, παρατήρησα ότι αι εποχαί άπασαι συγχωνεύονται ότι τα διαστήματα εκλείπουν και ότι η χρονολογία αποβαίνει περιττή». Πιο κάτω αναφέρει «η μεγάλη περί εθνότητος ιδέα, αποχωριζόμενη του βυζαντινού κυκεώνος...», ο χαρακτηρισμός του Βυζαντίου ως κυκεώνα δηλώνει την αντιπάθεια του ποιητή για όλη την αρνητική εικόνα που έχει αφήσει το Βυζάντιο μέσα από τις πολλές εσωτερικές του συγκρούσεις, διαμάχες και αντιπαλότητες για την εξουσία.

Για τη διεξοδική μελέτη του ποιήματος χρησιμοποιήθηκαν ουσιαστικά στοιχεία από τα προλεγόμενα. Χωρίσαμε σε τέσσερις κατηγορίες-κλειδιά για να διαγνώσουμε τις απόψεις του ποιητή: α) ιστορία και ποίηση, β) η γλώσσα, γ) η συνέχεια και το Βυζάντιο, δ) η Μεγάλη Ιδέα. Ο χωρισμός σ' αυτές τις κατηγορίες έρευνας έγινε απαραίτητος για να μπορέσουμε αναλυτικά να δούμε τις θέσεις του ποιητή για τον ελληνικό εθνικισμό.

Στον «Αθανάσιο Διάκο», γραμμένο το 1867, ο Κ.Ν. Σάθας βρίσκεται ενεργά παρών μέσα στα ιστορικά στοιχεία που παραθέτει ο Α. Βαλαωρίτης για να χτίσει το ποίημά του. Μέσα από τις πολύτιμες βιογραφικές πληροφορίες, που έχει μαζέψει ο Κ.Ν.Σάθας για τους διάφορους αρχηγούς του αγώνα, ο ποιητής μπορεί να στήσει την ιστορία του « Αθανάσιου Διάκου » με μεγαλύτερη

ευκολία και άνεση. Παράλληλα, ποτέ δεν παύει να επαινεί το έργο και τη δουλειά του Κ.Ν.Σάθα και να εκφράζει δημόσια τις απόψεις του γι' αυτόν.

Ο « Αθανάσιος Διάκος » για τον Α.Βαλαωρίτη είναι τα πάντα. Πάνω του συνοψίζονται ή είναι η συνισταμένη όλων των ιδεών του. Η ποίησή του μεταμορφώνεται σε πολιτική και γίνεται πρόγραμμα. Μέσα στον «Αθανάσιο Διάκο » ο ελληνικός κόσμος θα βρει αυτό που θα τον προκαλέσει και θα τον ξεσηκώσει για να μπει στη μάχη και τον πόλεμο. Μέσα σ' αυτό το ποίημα υπάρχει το σύνθημα της ανάστασης του γένους, μιας ανάστασης κυριολεκτικής ή μεταφορικής, που γίνεται λειτουργικό όργανο στα χέρια του Α.Βαλαωρίτη.

Το σημαντικότερο μέσα στο ποίημα βρίσκεται στο στόχο «ο σκοπός της πολιτικής πορείας του έθνους», δηλαδή ο σκοπός της Μεγάλης Ιδέας. Υπάρχουν χαραγμένα βαθιά και με δύναμη όλα αυτά τα στοιχεία στον « Αθανάσιο Διάκο » του Α.Βαλαωρίτη, ένα ποίημα εθνικά δυνατό. Το Βυζάντιο είναι στην ψυχή του ποιήματος και ο Α.Βαλαωρίτης είναι ξεκάθαρος μ' αυτό. Το Βυζάντιο, η Πόλη είναι ο στόχος, το όραμα για κάθε νέο ξεσηκωμό. Στη διαμάχη, που είναι σε κορύφωση αυτή την εποχή, γύρω από το Βυζάντιο, η θέση του υπέρ αυτού είναι ολοφάνερη. Δεν χωρά αμφισβήτηση και αμφιπαλάντευση, το Βυζάντιο είναι ελληνικό, κομμάτι ελληνικής ιστορίας και στόχος μελλούμενος. Ίσως δεν υπάρχει άλλο έργο τόσο βαθιά ποτισμένο με τη Βυζαντινή ιδέα.

Για τη διερεύνηση του ποιήματος του « Αθανάσιου Διάκου » χρησιμοποιήσαμε την ίδια λογική των κατηγοριών-κλειδιών για να ανοίξουμε το ποίημα και τα προλεγόμενά του. Οι κατηγορίες που χρησιμοποιήσαμε ήταν: α)

ιστορία, ποίηση και πολιτική, β) η γλώσσα, γ) η συνέχεια και το Βυζάντιο, δ) η Μεγάλη Ιδέα.

Ο «Φωτεινός», γραμμένος το 1879, είναι το ποίημα όπου κρυσταλλώνεται η ιστορική και εθνική συνείδηση του ποιητή. Η ιστορική συνέχεια της Ελλάδας γίνεται κομμάτι του ποιήματος. Ο Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλος, με την έκδοση του 4^{ου} τόμου της ελληνικής ιστορίας, εντάσσει το Βυζάντιο στην ελληνική ιστορία, ο Α.Βαλαωρίτης με τον «Φωτεινό» εντάσσει το τρίσημο σχήμα της ελληνικής ιστορίας και μέσα στην ελληνική ποίηση. Ποίημα ωριμότητας αν και ημιτελές ο « Φωτεινός » αποτελεί ορόσημο στην ελληνική ποίηση.

Στο τρίτο μέρος της διατριβής και στο 4^ο κεφάλαιο αναλύονται και εξετάζονται όλα σχεδόν τα πολιτικά κείμενα του Α. Βαλαωρίτη. Αυτά τα κείμενα παρατίθενται με χρονολογική σειρά από το 1857 μέχρι το 1877. Περιλαμβάνονται: α) αποσπάσματα από συζητήσεις στη βουλή, β) αγορεύσεις στη βουλή των Επτανήσων και την Ελληνική, γ) υπομνήματα, δ) διαγγέλματα, ε) προκηρύξεις, στ) ψηφίσματα, ζ) αποσπάσματα αυτοσχέδιων αγορεύσεων, η) λόγους προς τους Επτανήσιους.

Μέσα από την ανάλυση των κειμένων μπορέσαμε να ολοκληρώσουμε την αντίληψή μας για την εθνική και την ιστορική συνείδηση του ποιητή-πολιτικού. Στα κείμενα, πριν την ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα, ξεκαθαρίζονται οι θέσεις του Α.Βαλαωρίτη για τον ριζοσπαστισμό της εποχής, γίνεται φανερό η διαρκής και επίμονη θέση του για την ένωση με την Ελλάδα, ακόμα και μετά τη μεταβολή των θέσεων του πρωτεργάτη της ένωσης Η. Ζερβού. Γίνεται επίσης καθαρή η σημαντική θέση του Α.Βαλαωρίτη στην

επτανησιακή βουλή, μια που είναι συντάκτης αγορεύσεων και λόγων: 1) κατά των προτάσεων του Γλάδσωνα, 2) προς τον υπουργό των Αποικιών της Μεγάλης Βρετανίας, 3) προς τον Αρμοστή.

Αλλά και μετά την ένωση, ο ρόλος του Α.Βαλαωρίτη είναι πολύ σημαντικός μέσα στην ελληνική βουλή. Κάνει την αγόρευση κατά την ορκωμοσία των Επτανήσιων βουλευτών, στις 22 Ιουλίου 1864, στη Β' Συνέλευση των Ελλήνων στην Αθήνα. Κάνει επίσης, την αγόρευση στις 18 Ιανουαρίου 1867, για την υποστήριξη των νομοσχεδίων που υποβλήθηκαν, από την κυβέρνηση Κουμουνδούρου χάριν των πολεμικών παρασκευών της χώρας κατά τη διάρκεια της Κρητικής Επανάστασης.

Παράλληλα με την κοινοβουλευτική δράση συνεχίζει την επαφή του με το λαό, είτε με λόγους στην πλατεία της Λευκάδας, είτε ακόμη με επαναστατικές προκηρύξεις.

Μέσα στους λόγους και τα πολιτικά του κείμενα είναι διάχυτες οι απόψεις του για τη βασιλεία, τη θρησκεία, την τέχνη, τη φορολογία, τον κοινοβουλευτισμό και τις εκλογές, την επανάσταση και την αναγκαιότητά της.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

1. Εθνικισμός και εθνική ταυτότητα

Η έννοια του εθνικισμού μπορεί να οριστεί μέσα από δύο κατευθύνσεις.

Μέσω της πρώτης ορίζεται σαν αίσθημα συνδεδεμένο με ιστορικές γεωγραφικές, γλωσσικές και πολιτιστικές εξελίξεις. Χαρακτηρίζεται από την συνείδηση του ατόμου ότι ανήκει σε μια ομάδα, σε μια παράδοση, που προήλθε από τις παραπάνω εξελίξεις και διαφέρει από τις παραδόσεις άλλων ομάδων. Η δημιουργία εθνικών κρατών είναι η πολιτική εφαρμογή του εθνικισμού, ο μετασχηματισμός του αισθήματος σε εξουσία¹.

Μέσω της δεύτερης κατεύθυνσης, ορίζεται ως ιδεολογία. Με τον όρο ιδεολογία ορίζουμε γενικά ένα σύστημα ιδεών που προσφέρει στο κοινωνικό υποκείμενο αφενός ερμηνείες για τον εαυτό του και την πραγματικότητα που το περιβάλλει και αφετέρου κατευθύνσεις για τη δέουσα συμπεριφορά και κοινωνική του πράξη μέσα σ' αυτήν την πραγματικότητα².

Έτσι, ο εθνικισμός ορίζεται σαν μια ιδεολογία η οποία εκλαμβάνει το εθνικό κράτος ως την ιδεώδη μορφή πολιτικής οργάνωσης και προτάσσει ως κυρίαρχη απαίτηση την πίστη των πολιτών σ' αυτό¹.

Η εθνική ιδεολογία ή αλλιώς ο εθνικιστικός λόγος, για να μπορέσει να ολοκληρωθεί και να πάρει σώμα και μορφή, αναζητά την εφαρμογή του στη

---

¹ E.M.Burns, Εισαγωγή στην ιστορία και τον πολιτισμό της νεώτερης Ευρώπης, Θεσσαλονίκη, 1984, τ.2, σ.107, και E.Renan, Τι είναι Έθνος, Αθήνα, 1998, σ.13-53, Ν.Μουζέλης, Ο Εθνικισμός στην ύστερη ανάπτυξη, Αθήνα, 1994, σ.35-53, J.Kristeva, Έθνη χωρίς εθνικισμό, Αθήνα, 1997, σ.68-71.

² Π.Λέκκας, Εθνικιστική Ιδεολογία, Αθήνα, 1992, σ. 47.

γεωγραφία του χώρου που απευθύνεται, δηλαδή χρειάζεται κράτος. Με τον όρο κράτος σύμφωνα με τον Μαξ Βέμπερ, ορίζουμε εκείνο το μόρφωμα στους κόλπους της κοινωνίας το οποίο κατέχει το μονοπώλιο της έννομης βίας².

Όλη η προσπάθεια του εθνικισμού και της ιδεολογίας που προέρχεται απ' αυτόν τον 19^ο αιώνα για την αναζήτηση κράτους, θα πρέπει να ιδωθεί κάτω από το φώς των λόγων του Χέγκελ. Σύμφωνα μ' αυτόν, τα έθνη μπαίνουν στην ιστορία από την μέρα που αποκτούν δικό τους κράτος, τότε διεκδικούν μια θέση στην ιστορική σκηνή³.

Όλη αυτή την θεωρητική επένδυση που δίνει η θεωρία του Χέγκελ στον εθνικισμό του 19^{ου} αιώνα στην Ευρώπη, θα πρέπει να την δούμε με πολύ προσοχή μια που θα την συναντήσουμε και στην ελληνική πραγματικότητα του 19^{ου} αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, οι θεωρίες του έχουν επηρεάσει ένα κομμάτι των λογίων της ελληνικής κοινωνίας και ειδικότερα τον Σ.Ζαμπέλιο. Ο οποίος κάτω από το φώς των λόγων του Χέγκελ θα προσπαθήσει να αποδείξει την ελληνικότητα του Βυζαντίου.

Για την γέννηση του εθνικισμού σαν φαινόμενου όσο και σαν όρου υπάρχουν πολλές εκδοχές και γίνεται μεγάλη συζήτηση. Γενικά μπορούμε να τον προσδιορίσουμε προς το τέλος του 18^{ου} αιώνα και με τις αρχές του 19^{ου} αιώνα στην Ευρώπη. Για τον ακριβή χρονολογικό προσδιορισμό της γέννησης του άλλοι θεωρούν τον Αγγλικό Εμφύλιο Πόλεμο (1642), άλλοι τον δεύτερο διαμελισμό της Πολωνίας (1772), άλλοι την διακήρυξη της Αμερικανικής

---

¹ Π. Λέκκας, ό.π., σ. 86-87.

² E.Gellner, Έθνη και Εθνικισμός, Αθήνα, 1992, σ.16.

³ Αυτόθι, σ.259.

Ανεξαρτησίας (1776) ,άλλοι την Γαλλική Επανάσταση (1789) και άλλοι το Λόγο προς το Γερμανικό έθνος του Φίχτε (1807)¹.

Οι δυτικοευρωπαϊκές καταβολές της εθνικιστικής ιδεολογίας έχουν αποτελέσει το κυριότερο κριτήριο των ιστορικών τυπολογιών, που έχουν κατά καιρούς προταθεί. Οι τυπολογίες αυτές περιέχουν συνήθως δύο βασικές κατηγορίες τους πρωτογενείς και τους δευτερογενείς εθνικισμούς.

Οι πρωτογενείς εθνικισμοί αναφέρονται στην Δυτική Ευρώπη, στα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ενώ οι δευτερογενείς περικλείουν όλους τους εθνικισμούς, που ακολούθησαν, από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα και μετά, στην Ευρώπη και τον υπόλοιπο κόσμο².

Μέσα στην ίδια τυπολογική λογική, αλλά λίγο διαφορετικά, μπορούμε να διακρίνουμε τους εθνικισμούς σε δυτικούς, ανατολικούς και εθνικισμούς της διασποράς³.

Ο δυτικός ήταν ενοποιός τύπου της Ιταλίας. Στην Ιταλία ο εθνικισμός και ο φιλελευθερισμός συμπορεύονται. Για πολλά χρόνια οι ρομαντικοί Ιταλοί πατριώτες οραματίζονταν το *risorgimento*⁴, την εθνική παλιγγενεσία ,που θα αποκαθιστούσε το Ιταλικό έθνος στην ένδοξη ηγετική θέση που κατείχε κατά την εποχή της αρχαίας Ρώμης και της Αναγέννησης. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού ήταν καθολικά παραδεκτό ότι η Ιταλία έπρεπε να συνενωθεί σε ένα κράτος⁵.

---

¹ E.Gellner, ό.π., σ.200. Π.Λέκκας, ό.π., σ.78. E.Balibar-I.Vallerstein, Race-Nation-Classe, Les identites ambiguës, Paris, 1988, σ.135. P.Fouygerollas, La Nation , Paris, 1987, σ.19.

² Π.Λέκκας,ό.π., σ.19

³ E.Gellner,ό.π., σ.180-181,184.

⁴ Ο όρος έγινε γενικά αποδεκτός με την πολιτική του διάσταση ως τίτλος μιάς εφημερίδας που ίδρυσε ο Καβούρ, το 1874 .Θ.Α.Χριστοδουλίδης, Διπλωματική Ιστορία (1648-1901), Αθήνα, 1985, σ.438.

⁵ E. Burns, ό.π., σ.135. S.Bernstein-P.Mizla, L' Italie contemporaine, Paris, 1973, σ.22-23.

Ο Ανατολικός τύπος εθνικισμού αναφέρεται στους εθνικισμούς που αναπτύσσονται στα Βαλκάνια τον 19^ο αιώνα.

Και τέλος εθνικισμοί της διασποράς είναι του τύπου Ισραήλ και των Αρμενίων.

Σύμφωνα με την πρώτη μορφή τυπολογίας ο ελληνικός εθνικισμός κατατάσσεται στους δευτερογενείς εθνικισμούς και σύμφωνα με την δεύτερη στους εθνικισμούς της διασποράς.

Αναλυτικότερη περιγραφή της τοποθέτησης του ελληνικού εθνικισμού θα γίνει, παρακάτω, σε επόμενο κεφάλαιο.

Κάθε εθνικισμός για να διεκδικήσει το ιδεώδες της εθνικής ανεξαρτησίας πρέπει να δείξει την μοναδικότητα του. Όλα τα επιχειρήματα, που ο εθνικισμός χρησιμοποιεί στην προσπάθειά του να αναδείξει τη μοναδικότητα του έθνους, έχουν εξαρχής ή καταλήγουν να έχουν πολιτισμικό περιεχόμενο και πολιτισμικά σημεία αναφοράς. Αυτό ισχύει και για το προσφιλέστον στον εθνικισμό επιχείρημα της φυλετικής καθαρότητας. Με άλλα λόγια κάθε έθνος πρέπει να προσδιορίσει τη μοναδικότητα της εθνικής του ταυτότητας¹.

Η μελέτη της εθνικιστικής ιδεολογίας οφείλει να παρακολουθήσει και να λύσει τους τρόπους με τους οποίους η εθνική ταυτότητα παράγεται και αναπαράγεται στο χώρο και το χρόνο. Πρόκειται ουσιαστικά για τη μελέτη των συνδυασμών των κριτηρίων που χρησιμοποιούνται για τον προσδιορισμό του έθνους και που διαφέρουν όχι μόνο από εθνικισμό σε εθνικισμό αλλά συχνά και από τη μια φάση εξέλιξης της εθνικιστικής ιδεολογίας στην άλλη².

---

¹ Π. Λέκκας, ό.π., σ.121-122.

² Π.Λέκκας, ό.π., σ.136και Θ.Βέικος,Εθνικισμός και Εθνική Ταυτότητα,Αθήνα,1993,σ.20-45.

Τα κριτήρια που προσδιορίζουν την εθνική ταυτότητα ενός έθνους είναι στη βάση τους πολιτισμικά και συνήθως καθορίζονται από τη γλώσσα και τη θρησκεία. Δεν υπάρχει ίσως άλλο κριτήριο που να δηλώνει τόσο συχνά και τόσο απόλυτα την ύπαρξη ενός ξεχωριστού πολιτισμού όσο η γλώσσα. Κάθε γλωσσική διερεύνηση στα πλαίσια του εθνικισμού απευθύνεται και αναζητά την «μητρική γλώσσα». Απευθύνεται δηλαδή στο ιδανικό της κοινής καταγωγής. Η γλωσσική κοινότητα χαράζει μια τρομερά περιοριστική μνήμη που διαθέτει ωστόσο μια παράδοξη πλαστικότητα. Μετατρέπεται αμέσως σε φυσικό καθετί που κατακτά¹.

Έτσι το γαλλικό επαναστατικό έθνος συγκροτήθηκε προνομιακά γύρω από το σύμβολο της γλώσσας. Συνέδεσε την πολιτική ενότητα με την γλωσσική ομοιομορφία³. Όμως κυρίαρχο στοιχείο της Γαλλικής επανάστασης ήταν η ολοκλήρωση της εθνικής υπόστασης, που ενθαρρύνει τους γάλλους να υψωθούν στο επίπεδο του πολίτη. Εφαρμόζοντας τα ιστορικά μαθήματα της Γαλλικής Επανάστασης και τις θεωρίες των ρομαντικών, οι Γερμανοί ιδιαίτερα, είχαν αφυπνιστεί σε βαθμό να κατανοήσουν το δικό τους πεπρωμένο. Το 1808 ο Φίχτε συνέταξε μια σειρά ομιλίες προς το γερμανικό έθνος, όπου διακήρυσσε την ύπαρξη ενός γερμανικού πνεύματος, όχι απλώς ίσου ανάμεσα σε άλλα εθνικά πνεύματα αλλά ανώτερου από εκείνα. Με άλλα λόγια ενταγμένα στη λογική του Χέγκελ η διαίρεση της Γερμανίας σε κρατίδια (θέση), που δημιούργησε την ιδέα της ενότητας (αντίθεση), θα κατέληγε αναπόφευκτα στη δημιουργία ενός εθνικού κράτους (σύνθεση)².

---

¹ E.Balibar-I.Wallerstein, ό.π., σ.150-151.

³ Αυτόθι, σ. 159-160.

² E.Burns,ό.π.,σ.111-112

Για να επανέλθουμε όμως ως προς το γλωσσικό κριτήριο και την διόγκωση της σπουδαιότητας του, αυτή πρέπει να οφείλεται στην γερμανική ρομαντική εκδοχή του εθνικισμού, ο οποίος βασίζεται κυρίως στη γλωσσική ιδιαιτερότητα του έθνους και εξηγείται από το ευρύτερο θρησκευτικό και πολιτικό κατακερματισμό των Γερμανών¹.

Η εκμετάλλευση του γλωσσικού κριτηρίου από τον εθνικισμό προσλαμβάνει πολλές μορφές προσαρμογής της εκπαιδευτικής διαδικασίας στις εθνικές αρχές, ,αναγόρευση εθνικών ποιητών (π.χ. Α.Βαλαωρίτης), αναβίωση νεκρών λέξεων ή και κατασκευή καινούργιας γλώσσας π.χ. η κατασκευή της καθαρεύουσας στην ελληνική περίπτωση. Το αποτέλεσμα που έχουν οι εθνικιστικές επεμβάσεις στη γλώσσα ποικίλει κατά περίπτωση και στιγμή ως αναβίωση της νεκρής προγονικής γλώσσας με σκοπό να υποδηλωθεί ανάμεσα στο εθνικό παρελθόν και παρόν (π.χ. η αυταπόδεικτη εθνικιστική βάση της καθαρεύουσας στην ελληνική περίπτωση), εξιδανίκευση της δημώδους (π.χ. το εθνικιστικό περιεχόμενο του κινήματος του δημοτικισμού στην Ελλάδα).

Εκείνο που γενικά χαρακτηρίζει αυτές τις γλωσσικές μεταρρυθμίσεις είναι ότι εμπνέονται από την εθνικιστική ιδεολογία και ότι φιλοδοξούν να δικαιώσουν τις εκάστοτε εθνικές αξιώσεις. Είναι καθοριστικός σ' αυτές τις μεταρρυθμίσεις ο ρόλος των διανοουμένων, που σαν βασικοί φορείς της εθνικιστικής ιδεολογίας, διαμορφώνουν και καθορίζουν αυτές τις αλλαγές².

Το δεύτερο σημαντικό κριτήριο ορισμού της εθνικής ταυτότητας είναι η θρησκεία. Η παρουσία του θρησκευτικού στοιχείου στον εθνικιστικό λόγο δηλώνει τη διαφοροποίηση του κοινωνικού ρόλου της θρησκείας. Αυτό

---

¹ Π.Λέκκας, ό.π.,σ.142.

² Π.Λέκκας,ό.π., σ.153-154.

επιβεβαιώνεται και από το ότι η εμφάνιση του εθνικισμού ,κι όταν ακόμη έχει έντονο θρησκευτικό περιεχόμενο, όπως στην περίπτωση των βαλκανίων, ακολουθεί την αποδυνάμωση της κοινωνικής ισχύος του κλήρου και την ταυτόχρονη άνοδο εκείνων των λαϊκών στρωμάτων, των οποίων ο κοινωνικός ρόλος είναι καθ' όλα κοσμικός (αξιωματούχων, αστών, εμπόρων, διανοουμένων).

Η ιδιοποίηση της θρησκείας από τον εθνικισμό είναι πολιτική, είναι χρήση που αποσκοπεί στον προσδιορισμό, τη συσπείρωση και την παρακίνηση του εθνικού σώματος να επιτύχει άμεσους στόχους, όπως η ανεξαρτησία του έθνους .

Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί το ενδεχόμενο η θρησκεία να συναρτάται στενά με το άλλο δεσπίζον κριτήριο εθνικής ταυτότητας, τη γλώσσα .Η συνάρτηση παρατηρείται συνήθως όταν η εθνική γλώσσα έχει ιστορικά εκφράσει τα βασικά άρθρα της «εθνικής θρησκείας». Αυτή η σχέση είναι σημαντική και αξιοποιείται από τον εθνικισμό, όπως στην περίπτωση της ελληνικής ορθοδοξίας, όπου τα δόγματα της εθνικής θρησκείας βρίσκονται διατυπωμένα στην εθνική γλώσσα¹.

---

¹ Αυτόθι σ.158,164,167.

2 . Ελληνικός Εθνικισμός και Μεγάλη Ιδέα

Στο προηγούμενο κεφάλαιο, διερευνώντας τις υπάρχουσες τυπολογίες για τον εθνικισμό, τοποθετήσαμε τον ελληνικό σε δύο από αυτές, δηλαδή, στους δευτερογενείς και στους εθνικισμούς της διασποράς.

Οι δευτερογενείς, σε αντιδιαστολή με τους πρωτογενείς εθνικισμούς, αναπτύσσονται σε αντίθεση προς ήδη υπάρχοντες πολιτικούς σχηματισμούς. Το υπό διαμόρφωση έθνος, στο όνομα του οποίου μιλούν, δεν βρίσκεται ενωμένο και ανεξάρτητο σε αυθύπαρκτη πολιτική οντότητα, στο δικό του «εθνικό κράτος» αλλά είναι κατακερματισμένο σε πολλαπλούς πολιτικούς σχηματισμούς (π.χ. γερμανικό έθνος) είτε υπόδουλο σε «αλλοεθνή» κράτη (π.χ. χριστιανικά έθνη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας) είτε διάσπαρτο στην υφήλιο (π.χ. εβραϊκό έθνος). Δίχως την πολιτική ανεξαρτησία του έθνους οι εθνικισμοί αυτοί δεν διαθέτουν το «κρατικό» πλεονέκτημα των προδρόμων τους και έχουν εξ' ανάγκης απελευθερωτικό, αποσχιστικό ή ενοποιητικό χαρακτήρα¹.

Ο ελληνικός εθνικισμός αναπτύσσεται κάτω από την κυριαρχία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, όμως, ακόμα και μετά την δημιουργία του ελληνικού κράτους, δεν έχει ολοκληρώσει τον σκοπό του. Έτσι συνεχίζει να αναπτύσσεται έχοντας ήδη κρατική υπόσταση και διεκδικώντας καινούργια εδάφη. Έτσι, μέσα σ' αυτή την καινούργια διάσταση η εθνικιστική ιδεολογία προσαρμόζεται ,αναμορφώνοντας την στρατηγική και τους προσανατολισμούς της, ώστε να υπηρετεί τη συνεχώς αναβαπτιζόμενη «εθνική ιδέα»².

---

¹ Π.Λέκκας, Εθνικιστική ιδεολογία, Αθήνα, 1992, σ.80.

² Π.Λέκκας, ό.π., σ.109και Εθνική ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα,Συλλογικό Έργο,Αθήνα,1997,σ.27-52.

Σύμφωνα με την δεύτερη κατάταξη του ελληνικού εθνικισμού, δηλαδή στους εθνικισμούς της διασποράς, μπορούμε να παρατηρήσουμε πως αναπτύσσεται, όπως και ο αρμένικος στα πλαίσια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αναπτύσσεται μέσα από μια συγκεκριμένη ομάδα, τους Φαναριώτες, οι οποίοι αποτελούν κυρίαρχο στοιχείο της γραφειοκρατικής οργάνωσης της Οθωμανικής διοίκησης. Σε μια προ-βιομηχανική κοινωνία όπως από ευνούχους, ιερείς, σκλάβους και ξένους. Και αυτό γιατί η πρόσβαση ελεύθερων ιθαγενών πολιτών σε τέτοιες θέσεις – κλειδιά είναι πάρα πολύ επικίνδυνη, επειδή υφίσταται αφόρητες πιέσεις και πειρασμούς εκ μέρους των υπάρχοντων, τοπικών και συγγενειακών δεσμών τους για να χρησιμοποιήσουν τη θέση τους προς όφελος των συγγενών και πελατών τους και για να χρησιμοποιήσουν με τη σειρά τους τους συγγενείς και πελάτες στην επιπλέον ενίσχυση των θέσεων τους¹. Το τίμημα που εισπράττει μια τέτοια κοινωνική ομάδα, όπως οι Φαναριώτες, με την είσοδό της στην γραφειοκρατική διαχείριση των Οθωμανών είναι η πολιτική και στρατιωτική της ανικανότητα. Όμως από την άλλη μεριά μπορεί να αναπτυχθεί οικονομικά και παράλληλα να διατηρεί σ' ένα μεγάλο βαθμό την εθνική συνείδηση. Το πρόβλημα που έχει μια τέτοια εθνικά ομοιογενή ηγετική ομάδα είναι η απόκτηση κράτους. Όμως εδώ έχουμε το εξής χαρακτηριστικό, τους Φαναριώτες κατ' αρχήν δεν τους απασχολεί τόσο πολύ η απόσχιση από την Οθωμανική αυτοκρατορία όσο η ανατροπή της ιεραρχίας στο εσωτερικό της και η εκ μέρους της κατάληψη της ανώτερης θέσης που θα οδηγούσε στην αναβίωση του Βυζαντίου².

---

¹ E.Gellner, Έθνη και Εθνικισμός, Αθήνα, 1992, σ.185.

² E.Gellner, ό.π., σ.192,193. A.TOYNBEE, Οι Έλληνες και οι κληρονομίες τους, Αθήνα, 1992, σ.290.

Οι Φαναριώτες φέρνουν μαζί τους μία ολόκληρη πολιτιστική παράδοση, την παράδοση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Πρέπει να εξετάσουμε αυτή την παράδοση, για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε το υπόβαθρο της Φαναριώτικης συνείδησης όσο και τις συνέπειές της στην νεοελληνική συνείδηση. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204 είχε διπλό αποτέλεσμα στον βυζαντινό κόσμο. Από τη μία μεριά έκαναν φανερή την αποτυχία, πριν από την άλωση της Κωνσταντινούπολης, της αυτοκρατορικής πολιτικής και προκάλεσαν έτσι μια βαθιά ανάγκη ανανέωσης και ριζικής αλλαγής. Κι από την άλλη, προκάλεσαν στους βυζαντινούς ένα αφόρητο αίσθημα ταπείνωσης, που μετατράπηκε σε μίσος εναντίον εκείνων που είχαν καταλύσει το κράτος τους. Η χαμένη Κωνσταντινούπολη ξαναγίνεται το σύμβολο του εθνικού μεγαλείου, που όφειλαν να ξαναβρούν. Έτσι γεννήθηκε ένα αίσθημα άμετρης και απεριόριστης προσκόλλησης στις αξίες του παρελθόντος. Η δύναμη της παράδοσης θα είναι ο μοχλός για την εθνική κινητοποίηση¹. Μέσα σ' αυτό το κλίμα έρχεται ο λόγος του θρόνου του Θεόδωρου Λάσκαρη Α' του πρώτου αυτοκράτορα της Νίκαιας και αναγγέλλει καθαρά το υπόβαθρο της ιδεολογίας της βυζαντινής Μεγάλης Ιδέας και αποτελεί απ' αυτό το γεγονός, τον πολιτικό και ιδεολογικό χάρτη της νέας αυτοκρατορίας που υιοθετήθηκε από το σύνολο των βυζαντινών³.

Μέσα σ' αυτό το κήρυγμα που έχει δύο μορφές, όπως είπαμε πιο πάνω, αναπτύσσονται δύο τάσεις στον βυζαντινό κόσμο. Από τη μια μεριά ελπίζουν να βρουν στην ανακτημένη Κωνσταντινούπολη μια Νέα Ρώμη οικουμενική και

---

¹ Ε.Γλύκατζη-Αρβελέρ, Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, Αθήνα, 1988, σ.123-124.

³ Αυτόθι, σ.127.

αυτοκρατορική, ενώ από την άλλη βλέπουν σ' αυτήν μια Νέα Ιερουσαλήμ και μια πραγματική Αντί-Ρώμη. Σ' αυτή τη διφορούμενη αντίληψη στηρίχθηκε, αμέσως μετά το 1204 το Κωνσταντινοπολίτικο όνειρο, που γέννησε μια ιδιαίτερη ιδεολογία γνωστή με το ηχηρό όνομα Μεγάλη Ιδέα. Αυτή ακριβώς η ιδεολογία βρίσκεται στη βάση του νεοελληνικού πατριωτισμού, που έθρεψε για πολύ καιρό τους βυζαντινούς και που δεν έπαψε να υπάρχει ως τις μέρες μας στο πνεύμα αυτών που επιθυμούν να δουν να κυματίζει στην Αγία Σοφία ο σταυρός της ελληνικής σημαίας¹.

Μέσα από αυτή τη διαδικασία, που έχει μια πολύ βαθιά ριζωμένη ιστορικά παράδοση γεννήθηκε το κυρίαρχο αίτημα του ελληνικού εθνικισμού που πήρε το όνομα της «Μεγάλης Ιδέας». Δεν μας μένει παρά να εξετάσουμε το πώς και πού γεννήθηκε αυτό το αίτημα και πώς τελικά αναπτύσσεται, επηρεάζει και διαμορφώνει τη συνείδηση της ελληνικής εθνικιστικής ιδεολογίας τον 19^ο αιώνα .

Στις 14 Ιανουαρίου του 1844 στη Βουλή των ελλήνων συνεχίζεται μια πολύ σημαντική συζήτηση, γύρω από τα χαρακτηριστικά του έλληνα πολίτη. Μια συζήτηση που προσπαθεί να ξεκαθαρίσει το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων ελλήνων. Αυτή τη μέρα λαμβάνει το λόγο ο πρωθυπουργός Ιωάννης Κωλέττης και αναφέρει « ... καθ' ήν συνήλθομεν να συντάξωμεν το Σύνταγμα, το ευαγγέλιον τούτο της πολιτικής ημών υπάρξεως, ώστε, δύο του λοιπού ευαγγέλια να έχωμεν, το της θρησκείας και το της πολιτικής ημών υπάρξεως. Διά την γεωγραφικήν της θέσιν η Ελλάς είναι το κέντρον της Ευρώπης, ιστάμενη και έχουσα εκ μόν δεξιών την Ανατολήν, εξ' αριστερών δε

---

¹ Ε.Γλόκατζη-Αρβελέρ,ό.π., σ.127.

την Δύσιν, προώρισται, ώστε δια μὲν τῆς πτώσεως αὐτῆς να φωτίση τὴν Δύσιν, δια δε τῆς αναγεννήσεως τὴν Ανατολήν.

Το μὲν πρῶτο ἐξεπλήρωσαν οἱ προπάτορες ἡμῶν, το δε δεύτερον εἶναι εἰς ἡμᾶς ἀνατεθειμένον, ἐκ τῶ πνεύματι τοῦ ὄρκου τούτου καὶ τῆς μεγάλης ταύτης ἰδέας εἶδον πάντοτε τοὺς πληρεξούσιους τοῦ ἔθνους να συνέρχωνται διὰ να ἀποφασίσωσιν οὐχὶ πλέον περὶ τῆς τύχης τῆς Ἑλλάδος, ἀλλὰ τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς ...»¹.

Εἶναι ἐμφανεῖς, μέσα στο κείμενο, οἱ ομοιότητες με το κήρυγμα τῆς Βυζαντινῆς Μεγάλῆς Ἰδέας. Κατ' ἀρχὴν ἕνας πολιτικός ἀρχηγός, ο Ἰ.Κωλέττης, ἀναλαμβάνει να ἐκφέρει το κήρυγμα για το ὄραμα τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ ὅπως πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια ο Αυτοκράτορας Θεόδωρος Λάσκαρις Α' ἀνέλαβε να ἐκφέρει το κήρυγμα για το ὄραμα τῶν Βυζαντινῶν. Στὴν συνέχεια οἱ παράλληλες ομοιότητες συνεχίζουν να ὑπάρχουν ως πρὸς τὴν διπλὴ ὑπόσταση τῶν Ἑλλήνων ἀνάμεσα στὴ Δύση καὶ τὴν Ανατολή. Μια θέση που δημιουργεῖ ἀνάλογους ρόλους καὶ συνέπειες ως πρὸς τὸ πῶς πρέπει να σταθεῖ το ἐλληνικό στοιχείο μέσα στο πολιτικό σύστημα τῆς κάθε ἐποχῆς.

Βέβαια αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ προσέγγιση που ἐπιχειροῦμε εἶναι μια προσέγγιση που γίνεται ἐκ τῶν υστέρων. Πράγμα που σημαίνει πως ο σημερινός ἐρευνητής –ιστορικός ἔχοντας το πλεονέκτημα τῆς ιστορικής γνώσης καὶ ἀφοῦ τα γεγονότα ἔχουν ἤδη πραγματοποιηθεῖ, μπορεῖ να τα τοποθετήσῃ καὶ να τα ἐρμηνεύσῃ ὅπως αὐτός θέλει καὶ παράλληλα να τοὺς δώσει τὴν φορὰ καὶ τὸ χρῶμα τῆς ομοιότητας, που ἐπιζητᾶ για να ἀποδείξῃ το ἐπιχείρημα τῆς ἀμεσης σχέσης τῶν δύο κηρυγμάτων .

---

¹ Κ.Θ.Δημαράς, Ἑλληνικός Ρομαντισμός, Αθήνα, 1985, σ.405-406 καὶ Ε.Δriault, Ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα, Αθήνα, 1998, σ.59-83.

Αφήνοντας, όμως, τις αναπόφευκτες ιστορικές συγκρίσεις και ερμηνείες πρέπει να δούμε τα υπόλοιπα στοιχεία που περιέχει αυτό το μήνυμα της Μεγάλης Ιδέας για την κοινωνία του 19^{ου} αιώνα. Έτσι μέσα στο ίδιο κείμενο του Ι.Κωλέττη έχουμε την επανάληψη των λέξεων «Μεγάλη Ιδέα» άλλες δύο φορές. Την δεύτερη φορά μοιάζει να ταυτίζεται η μεγάλη εκείνη της πατρίδας ιδέα, για μια μεγάλη πατρίδα, που δηλαδή, να ξεπερνάει τα σύνορα του αυτοχθονισμού. Την τρίτη φορά δεν πρόκειται πια για διατυπωμένη, αλλά για νοούμενη μεγάλη ιδέα «έκαστος ημών έχει εν εαυτώ την ιδέαν της λαμπράς του ελληνικής καταγωγής», η ενότητα, που έλειπε από τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, υπάρχει τώρα, και συνεπώς παρέχονται μεγάλες ελπίδες στον ενωμένο σήμερα ελληνισμό. Επίσης άλλη βασική έννοια που υπάρχει μέσα στο κείμενο είναι εκείνη που καθορίζει την Ελλάδα ως ενδιάμεσο στοιχείο ανάμεσα στην Ανατολή και στην Δύση¹.

Έτσι τελικά έχουμε τρία κυρίαρχα στοιχεία μέσα σ' αυτό το κείμενο α) η ποθητή ενότητα για την πολιτική πραγματοποίηση του ενιαίου της ελληνικής φυλής β) η ιστορική διαπίστωση του ενιαίου αυτού και γ) η μεταλαμπάδευση της παιδείας από την Δύση προς την Ανατολή². Η ιδέα της ενότητας είναι το κυρίαρχο στοιχείο αυτής κάνοντας μια τελική αποτίμηση του κηρύγματος της Μεγάλης Ιδέας. Αυτή η ενότητα κρύβει μέσα της δύο βασικές κατευθύνσεις α) η πρώτη μιλά για μια επιδιωκόμενη συγχρονική ενότητα των Ελλήνων. Δηλαδή, περιλαμβάνει τις περιοχές που υπάρχουν έλληνες και βρίσκονται έξω από τα όρια του ελληνικού κράτους. Πράγμα που σημαίνει πως ο ελληνικός εθνικισμός δεν εκπληρώνει το στόχο του με την δημιουργία του ελληνικού κράτους, αλλά,

---

¹ Κ.Θ.Δημαράς, ό.π., σ.410.

² Αυτόθι, σ.411.

συνεχίζει να είναι διεκδικητικός, μέχρι να καλύψει τα όρια της διασποράς του, δηλαδή επιχειρώντας μια άλλου τύπου ερμηνεία σύμφωνα με τις προηγούμενες τυπολογικές κατατάξεις μέχρι ο δευτερογενής τύπος εθνικισμού να καλυφθεί ή να συνταυτισθεί με τον τύπο του εθνικισμού της διασποράς.

β) η δεύτερη ερμηνεία που μπορεί να πάρει η έννοια της ενότητας είναι η διαχρονική. Μια ερμηνεία που είναι κυρίαρχη για το σύνολο της έρευνάς μας και που αναφέρεται στην ενότητα των ελλήνων μέσα στο χρόνο και την ιστορία. Δηλαδή, κατά πόσο οι σύγχρονοι έλληνες είναι απόγονοι των αρχαίων ελλήνων και κρατούν πραγματικά στοιχεία αυτής της καταγωγής. Εδώ βλέπουμε τον ελληνικό εθνικισμό να έρχεται αντιμέτωπος και να θέτει ένα από τα βασικότερα προβλήματα της εθνικιστικής ιδεολογίας αυτό της φυλετικής καταγωγής (καθαρότητας).

Οι θεωρίες του Φαλμεράγιερ, που αμφισβητούν την καταγωγή των ελλήνων έχουν ήδη κάνει την εμφάνισή τους όπως έχει αρχίσει σιγά – σιγά και η ιστοριογραφική προσπάθεια απάντησης σ' αυτές με την αποκατάσταση του Βυζαντίου. Αυτό που μπορεί εδώ να τονιστεί, είναι πως το πρόβλημα εμφανίζεται και ο εθνικιστικός λόγος το εντοπίζει, του δίνει ιδεολογικό περιεχόμενο μέσα από το κήρυγμα και έρχεται κατόπιν ο επιστημονικός ιστορικός λόγος να το αντιμετωπίσει. Ένας όμως επιστημονικός λόγος, που εμφορείται από την κυρίαρχη ιδεολογία, και πρακτική μοιάζει να μη μπορεί να διατηρήσει την επιστημονική του καθαρότητα, αλλά, να προσαρμοστεί στις επιταγές της κυρίαρχης ιδεολογίας. Πράγμα που σημαίνει πως θα διαμορφώσει ή θα κατασκευάσει την απάντησή του, προσαρμόζοντας την στα αιτήματα της εθνικιστικής ιδεολογίας που τον περιέχει. Με πιο απλά λόγια προσπαθούμε να

δούμε τον μηχανισμό παραγωγής, μέσω της ιστορικής γνώσης, των ιδεολογικών αιτημάτων της εποχής και να πούμε πως είναι μια ιδεολογία, που κατασκευάζεται μέσα στο εύπλαστο της εθνικιστικής ιδεολογίας.

Μετά από αυτή, την περί ιδεολογίας παρένθεση, ας επανέλθουμε στο ζήτημα της ενότητας που μας απασχολεί. Από το 1850 και μετά, το θέμα της ενότητας συλλαμβάνεται σαν βασικό στοιχείο από την εθνική και πολιτική σκέψη των ελλήνων διανοουμένων. Χρήσιμο είναι να διευκρινισθεί ότι η λέξη ένωση έχει επίσης και σ' αυτούς την θετική και συγκεκριμένη έννοια «προσάρτηση», «ενσωμάτωση», «επανάταξη», όπως σχετικά προς τα Ιόνια νησιά και την Κρήτη, παίρνει όμως την ακέρια συναισθηματική της αξία συμβόλου, στην γενική και αφηρημένη έννοια της ενοποίησης, όχι προς ένα σύνολο αλλά σε ένα σύνολο¹.

Έτσι, η αντίληψη του Α.Βαλαωρίτη (που θα δούμε εξαντλητικά στο Γ' μέρος) για την ενότητα έχει μία σταθερή εξελικτικότητα και περιέχει και τις δύο μορφές της. Είναι κατ' αρχήν συγχρονική, γι' αυτό ζητά την ένωση των Επτανήσων με την υπόλοιπη Ελλάδα, αλλά και μετά την ένωση, ζητά την ένωση των υπολοίπων περιοχών με την Ελλάδα. Και στη συνέχεια και αφού το ζήτημα της διαχρονίας τεθεί στην νεοελληνική πραγματικότητα δέχεται το τρίσημο σχήμα για την ελληνική ιστορία. Μέσα στην ίδια λογική ο Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλος, το 1859 στην εφημερίδα «Ο Έλλην», της οποίας ήταν τότε συντάκτης, μιλούσε για «την θαυμαστήν εκείνην ενότητα του ελληνικού έθνους» δεν έκανε τίποτε άλλο παρά να αναγγέλλει έμμεσα το έργο του, που

---

¹ Κ.Θ.Δημαράς, ό.π., σ.422.

βασισμένο επάνω στη διαχρονική ενότητα, απέβλεπε στην συγχρονική ενοποίηση του έθνους¹.

Μετά από αυτήν την αναλυτική παρουσίαση της Μεγάλης Ιδέας θα δούμε κάπως συνοπτικά πως αυτή εξελίσσεται και ερμηνεύεται σ' όλο τον 19^ο αιώνα. Τρεις είναι οι διαδοχικές διαστάσεις που παίρνει α) στην πρώτη ως εθνικό, ενοποιητικό κέντρο εξακολουθεί να εννοείται η Κωνσταντινούπολη και το κυρίαρχο όραμα η Ανατολική ή Ελληνική Αυτοκρατορία. Αυτή η περίοδος χρονολογικά εντοπίζεται από την ώρα της κήρυξης το 1844 έως το 1863. β) στην δεύτερη που αρχίζει με την έλευση του Βασιλιά Γεωργίου και έχουμε την πρώτη ειρηνική προσαύξηση της Ελλάδας με την Ένωση των Επτανησίων, εθνικό ενοποιητικό κέντρο είναι η Αθήνα και επιδίωξη η επέκταση των ελληνικών συνόρων. γ) και στην τρίτη, που έρχεται με την συνειδητοποίηση, γύρω στα 1870, της αλλαγής της θέσης της ομογένειας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, γίνεται προσπάθεια συμβιβασμού των δύο κέντρων, πίσω από το σχήμα του ελληνο-οθωμανισμού, το οποίο συνοπτικά, επέτρεπε την αξιοποίηση, συνεπώς και την αποδοχή της προοπτικής των μεταρρυθμίσεων μέσα στην οθωμανική αυτοκρατορία. Η αποδοχή της προοπτικής αυτής προϋπέθετε αυτονόητα την αποδοχή του δόγματος της ακεραιότητας της οθωμανικής αυτοκρατορίας².

Τελειώνοντας, θα μπορούσαμε να πούμε, γενικά για την Μεγάλη Ιδέα, πως αποτελεί το πολιτικό πρόγραμμα, γενικό βέβαια και ασαφές, αλλά δυναμικά κυρίαρχο σε όλη τη νεοελληνική ιστορία του 19^{ου} αιώνα. Πρόκειται για την επιδίωξη της συνταύτισης του ελληνικού κράτους με το ελληνικό έθνος, μέσω

---

¹ Κ.Θ.Δημαράς,ό.π., σ.424.

² Ε.Σκοπετέα, Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, Αθήνα, 1988, σ.269-270

της συγχώνευσης όλων των πληθυσμών, που θεωρούνταν ελληνικοί, στα όρια του ελληνικού κράτους. Θεωρητική προϋπόθεση της Μεγάλης Ιδέας υπήρξε η αποκατάσταση του Βυζαντίου. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία στους ενδοξότερους της χρόνους, τους χρόνους της Μακεδονικής Δυναστείας, αποτέλεσε για τη Μεγάλη Ιδέα το εδαφικό πρότυπο της επέκτασης του ελληνισμού ένα εδαφικό πρότυπο μεν, ανεδαφικό δε, τελείως, στην πολιτική πράξη¹.

---

¹ Π.Κιτρομιλίδης, *Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα*, στο Δ.Γ.Τσαούσης, *Οψεις της Ελληνικής Κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, 1984, σ.33.

2 α. Σχόλιο για τη Μεγάλη Ιδέα

Κάνοντας μια πρώτη προσπάθεια κριτικής στη Μεγάλη Ιδέα και επικεντρώνοντας την προσοχή μας στο ρόλο που παίζει στην συνείδηση των νεοελλήνων, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε .Η Ελλάδα είναι ένα καινούργιο κράτος, ένα κράτος υπό διαμόρφωση. Δεν γνωρίζει την ακριβή θέση που μπορεί να έχει μέσα στο χώρο, δε ξέρει τα όριά της ή αλλιώς, μέχρι που μπορεί να φτάσει. Τώρα γεννήθηκε και τώρα αρχίζει να σχηματίζεται. Είναι ένα κράτος που δεν έχει σαφή γνώση του εαυτού του, δεν ξέρει τι ακριβώς ζητά και τι ακριβώς θέλει ή με άλλα λόγια, βρίσκεται σε μια «σύγχυση», μια σύγχυση που δημιουργείται ή και επιτείνεται από την προσπάθεια αυτογνωσίας που κάνει. Το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας του νεοελληνικού κράτους τον 19^ο αιώνα κυριαρχείται από αυτή την προσπάθεια αυτογνωσίας και στο τέλος του αιώνα αρχίζει να έρχεται η γνώση ή αλλιώς το κρυστάλλωμα.

Αυτό το κράτος, μπαίνοντας στη διαδικασία της αυτογνωσίας του, που προέρχεται από την αμφισβήτηση της καταγωγής του και της προσπάθειας να ορίσει την μελλοντική του θέση, ονειρεύεται, κάνοντας προβολές για το πώς θα μπορεί να είναι μετά, αυτό το μετά, δηλαδή, το όνειρο που γίνεται πολιτικό όραμα παίζει η Μεγάλη Ιδέα, την οποία είδαμε αναλυτικά πως γεννήθηκε και ποιές είναι οι καταβολές της. Οι Έλληνες της διασποράς δηλαδή, οι Φαναριώτες, με τη Βυζαντινή παράδοση, ξεκινούν την προσπάθεια για τη δημιουργία αυτού του καινούργιου κράτους με την παλιά ιστορία και την βαθιά ριζωμένη συνείδηση. Μια συνείδηση που μοιάζει μεγάλη τόσο όσο η Ελλάδα

των δύο ηπείρων. Αυτό είναι που υπάρχει στο μυαλό των περισσότερων Ελλήνων, μ' αυτό το παραμύθι γεννήθηκαν, αυτό ονειρεύονται και θέλουν να φτάσουν. Έτσι, όσο και αν είναι ανέφικτο και εξωπραγματικό, μ' αυτή τη λογική, κατ' αρχήν, πρέπει να τους κοιτάξει ο σημερινός μελετητής και να πει πώς έχουμε μια κοινωνία που βρίσκεται στη διαδικασία της αυτογνωσίας, μια διαδικασία που την οδηγεί στο παρελθόν της, εκεί συναντά μια μεγάλη και ηρωική παράδοση, την οποία επαναφέρει στο παρόν του, βλέπει πως δεν είναι όπως ήταν και θέλει να γίνει όπως ήταν. Έτσι το παρελθόν του γίνεται το μέλλον του. Μέσα απ' αυτή τη λογική όχι μόνο εξηγείται η σκέψη των περισσότερων Ελλήνων τον 19^ο αιώνα αλλά δικαιολογείται και κάθε διεκδίκηση όσο παράλογη και αν ηχεί.

3. Συνέχεια – Βυζάντιο

Η έννοια της συνέχειας μπορεί να πάρει πολλές διαστάσεις, μαζί βέβαια και με τις συμπληρωματικές μ' αυτήν έννοιες, της ασυνέχειας και της τομής. Μέσα στη λογική της δικής μας έρευνας, για το έργο του Α.Βαλαωρίτη, θα μπορούσε αυτό το τρίπτυχο των χρονικών εννοιών να πάρει τη μορφή εσωτερικής μελέτης στα έργα του ποιητή. Έτσι θα βλέπαμε, πως μέσα από τις θεματικές τομές, που παρουσιάζει το έργο του, μπορούμε να αναγνωρίσουμε τις ασυνέχειες ή τις συνέχειές του.

Από την «Κυρά-Φροσύνη» στον «Αθανάσιο Διάκο», δηλαδή, από τον έρωτα στον πατριωτισμό ή από ένα ερωτικό ρομαντικό έπος σ' ένα πατριωτικό ρομαντικό έπος. Όπως επίσης από τον «Αθανάσιο Διάκο» στον «Φωτεινό» όπου έχουμε το πέρασμα από τον ρομαντισμό στον ρεαλισμό.

Θα μπορούσαμε επίσης να μιλήσουμε για τη συνέχεια και τα παράγωγά της και πως τα βιώνει ο ίδιος ο ποιητής .

Στην «Κυρά Φροσύνη» θέλει να επιφέρει τομή και να ξεπεράσει τον ρομαντισμό, όπως δηλώνει στα προλεγόμενα και όπως, ίσως, να πιστεύει πως έκανε, και που τελικά μένει στα ίδια και δημιουργεί ένα κατεξοχήν ρομαντικό έργο .

Ακόμη όταν πια γράφει τον «Φωτεινό», ο ίδιος μπορεί να μην βιώνει την αλλαγή που συντελείται και όμως υπάρχει. Θεωρείται έργο σταθμός και πέρασμα στην νεοελληνική λογοτεχνία. Η λιτότητα του λόγου και της θεματολογίας δημιουργούν ένα πολύ ωραίο πέρασμα στον ρεαλισμό.

Όλα αυτά μοιάζουν με υποθέσεις εργασίας μέσα στο ποιητικό έργο του Α.Βαλαωρίτη και θα μπορούσαν να επεκταθούν και στο πολιτικό έργο Α.Βαλαωρίτη ανάλογες έρευνες.

Όμως η έννοια της συνέχειας που θα μας απασχολήσει, έχει καθαρά χρονική και ιστορική μορφή. Είναι ενταγμένη στο εθνικιστικό πνεύμα του 19^{ου} αιώνα και στη διαδικασία περάσματος από μια κοινωνία σε μια άλλη, από έναν πολιτισμό σ' ένα άλλο. Όπου αυτή η κοινωνία και αυτός ο πολιτισμός είναι ο ελληνικός και πως αυτές οι μεταβιβάσεις εμφανίζονται μέσα στο έργο του Α.Βαλαωρίτη.

Ο εθνικισμός έχει μια ασυνήθιστη, για σύγχρονη ιδεολογία, αντίληψη για το χρόνο, αντίληψη που αρνείται στην ουσία την ασυνέχεια και την τομή και παρουσιάζει το χρόνο ως ομοιογενή και κενό. Το ιδιαίτερο αυτό γνώρισμα του εθνικισμού, δυσχεραίνει σε μεγάλο βαθμό την ανάλυσή του, επειδή ακριβώς συσκοτίζει την ιστορικότητα του ίδιου του φαινομένου¹.

Αυτή η αντίληψη για το χρόνο παίρνει μια ιδιαίτερη μορφή καθώς συμπλέκεται με τον διπλό ρόλο που δίνει ο εθνικισμός στο έθνος. Από τη μια μεριά, το έθνος αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία στηρίζεται η εθνικιστική ιδεολογία, αφετηρία από την οποία ξεκινά τη συλλογιστική της. Από την άλλη μεριά, το έθνος αναμορφώνεται και σε όραμα του εθνικισμού, σε απώτερο στόχο του, παρέχοντας έτσι την κύρια πηγή έμπνευσης, ανανέωσης και αναπαραγωγής του εθνικιστικού λόγου. Με τον τρόπο αυτό, η έννοια έθνος έχει για τον εθνικισμό τρεις διαστάσεις στο χρόνο και δηλώνει α) αυτό που ήταν (παρελθόν) –σύλληψη που προσδιορίζει, β) αυτό που είναι (παρόν) –

---

¹ Π.Λέκκας, Εθνικιστική Ιδεολογία, Αθήνα, 1992,σ.64.

σύλληψη που επηρεάζει, και γ) αυτό που θα είναι (μέλλον). Με άλλα λόγια ο πολιτισμικός ορισμός του έθνους είναι εν πολλοίς διαχρονικός. Αναφέρεται στο παρελθόν (ποιο ήταν το έθνος στην ιστορία;) και στο παρόν (πως ορίζεται σήμερα το έθνος;) και στο μέλλον (ποια μοίρα αρμόζει στο έθνος;)¹.

Ο μύθος των απαρχών και της εθνικής συνέχειας είναι μια ουσιώδης, ιδεολογική μορφή με την οποία καθημερινά οικοδομείται η φαντασιακή μοναδικότητα των εθνικών σχηματισμών, αναπλέοντας από το παρόν στο παρελθόν. Στη σύγχρονη ιστορία βλέπουμε τη λειτουργία του μύθου της εθνικής καταγωγής και συνέχειας στην περίπτωση των «νέων» εθνών όσο και των «παλαιών».

Αυτό, που οι προσφάτως χειραφετημένοι λαοί του 19^{ου} αιώνα, αναζητούν μέσω της συνέχειας, είναι μια εικόνα του παρελθόντος, που ενδέχεται να μην αντιστοιχεί με την πραγματικότητα, αλλά θα παρέχει σε αυτούς το υπόβαθρο, αυθεντικό ή φανταστικό να αντιμετωπίσουν με επιτυχία τα προβλήματα της ζωής τους σήμερα². Δηλαδή, μιλάμε για μια ιστορική κατασκευή που πρέπει να ικανοποιήσει τις σύγχρονες ανάγκες της συγκεκριμένης κοινωνίας που αναφέρεται. Μια ιστορική κατασκευή, που για να είναι πιο γερά δομημένη, αναζητά πολλές φορές μια φιλοσοφική επένδυση. Μέχρι τώρα συναντήσαμε την φιλοσοφία του Χέγκελ να έχει επηρεάσει αρκετά την εθνικιστική σκέψη του 19^{ου} αιώνα στην Ευρώπη αλλά και στην Ελλάδα, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο. Ένας άλλος φιλόσοφος, ο G.Vico, φαίνεται να έχει επηρεάσει την ελληνική σκέψη της εποχής. Ένας φιλόσοφος, ο οποίος έρχεται να συναντήσει την ερευνά μας από δύο διαφορετικές μεριές. Από τη μια μεριά ως προς την

---

¹ Π.Λέκκας, ό.π., σ.95-96

² Α.Τομπέε, Οι έλληνες και οι κληρονομίες τους, Αθήνα, 1992,σ.21.

συνέχεια και από την άλλη ως ο πρώτος ερμηνευτής της λογοτεχνίας με όρους ιστορικούς, όπως θα δούμε σε κατοπινό κεφάλαιο.

Ως προς την έννοια της συνέχειας ο Βίκο εμφανίζεται να έχει εμπνεύσει το «Δοκίμιον φιλοσοφίας της Ιστορίας» του Μ. Ρενιέρη το 1841. Ο Ρενιέρης παραδέχεται τρεις περιόδους της ανθρώπινης ιστορίας, που χαρακτηρίζονται διαδοχικά από την ενότητα, την ποικιλία, την ενότητα στην ποικιλία. Και παράλληλα προσγράφει στον ελληνισμό την αποστολή να λύσει το φιλοσοφικό όπως το χαρακτηρίζει, αλλά και το πολιτικό πρόβλημα της Ανατολής¹.

Ο ρομαντικός ιστορισμός αναζητά, με αφετηρία έργα της φιλοσοφίας της ιστορίας, που δημοσιεύεται στην δεκαετία του 1840, να θέσει πάνω σε νέες βάσεις τη συναίσθηση της νεοελληνικής ταυτότητας, διαφοροποιώντας την σε ορισμένα καίρια σημεία από τις αντίστοιχες συνειδητοποιήσεις που είχε καλλιεργήσει ο διαφωτισμός. Η πιο εύγλωττη συμβολική μετάπτωση εμφανίζεται στη στάση απέναντι στο βυζαντινό μεσαίωνα².

Με λίγα λόγια το πρόβλημα της ελληνικής συνέχειας ξεκινά από τη θεωρία του Φαλμεράγιερ, ο οποίος αμφισβητούσε τη συνέχεια του ελληνισμού κι αρνιόταν στους Έλληνες κάθε σχέση με την κλασική Ελλάδα. Αυτή τη συνέχεια υπερασπίζεται ο Σ.Ζαμπέλιος και αποκαθιστά το Βυζάντιο, το περιφρονημένο από τους θαυμαστές της αρχαιότητας.

Ο Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλος, στην ιστορία του Ελληνικού Έθνους, δίνει την τελειότερη μορφή στην ιδέα της συνέχειας, προσπαθώντας να διαγράψει την

---

¹ Φυσικά είναι γνωστό το όπως θα λυθεί το πολιτικό πρόβλημα της Ανατολής : Με την πραγμάτωση του προγράμματος της Μεγάλης Ιδέας. Π.Κιτρομιλίδης «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα» στο Δ.Γ.Τσαούσης, Όψεις της Ελληνικής Κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα, Αθήνα, 1984, σ.36 και Κ.Θ.Δημαράς, Ελληνικός Ρομαντισμός Αθήνα, σ.420,428-441.

² Κ.Θ.Δημαράς, ό.π., σ.31.

ενότητα του Ελληνισμού μέσα στους αιώνες. Έτσι συνοπτικά τοποθετεί το πρόβλημα ο Ν.Γ.Σβορώνος¹.

Τρεις ήταν οι περιοχές όπου αναζητήθηκαν οι ελληνικές αποδείξεις για την συνέχεια μετά την εμφάνιση του προβλήματος από τον Φαλμεράγιερ α) στην πρώτη και κύρια το βάρος έπεσε στους ιστορικούς. Έπρεπε να αποκατασταθεί η ελληνική ιστορική συνέχεια, από το χάος των 2000 χρόνων που χώριζαν την αρχαιότητα από τη σύγχρονη Ελλάδα, έπρεπε να δημιουργηθεί κόσμος και κόσμος ελληνικός. Δηλαδή να οριστεί ο ελληνικός μεσαίωνας και η περιοχή που θα εξασφάλιζε αυτόν τον μεσαίωνα ήταν προφανώς, το Βυζάντιο, με το οποίο θα ασχοληθούμε διεξοδικά β) η δεύτερη περιοχή ήταν το ίδιο το παρόν, και η σύνδεση επομένως ήταν αμεσότερη. Το παρόν προσφερόταν κι αυτό σε εξελληνισμό με την αναζήτηση της αρχαιότητας στα ήθη και τα έθιμα του ελληνικού λαού, κύριο μέλημα, της λαογραφίας στα πρώτα της βήματα και γ) ο τρίτος και συντομότερος τρόπος σύνδεσης με τους αρχαίους ήταν η σύγκριση .Επιστρατευόταν, εδώ ως νεοελληνικός όρος σύγκρισης, το 1821. Ήταν, δηλαδή, οι Έλληνες σε θέση να αποδείξουν έμπρακτα την ελληνική τους καταγωγή και η έμπρακτη απόδειξη για πολλούς βάραινε πολύ περισσότερο από την επιστημονική². Το κύριο βάρος της έρευνάς μας θα πέσει στην πρώτη περιοχή που αφορά το έργο των ιστορικών και την αποκατάσταση ή όχι του Βυζαντίου .

Κάνοντας μια προσπάθεια να προσδιορίσουμε τα βασικά ιδεολογικά χαρακτηριστικά της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, όπως τα έχει φωτίσει η σύγχρονη έρευνα, μπορούμε να αναφέρουμε, ότι η ελληνική παιδεία γίνεται

---

¹ Ν.Γ.Σβορώνος, Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας, Αθήνα, 1984, σ.93-94.

² Ε.Σκοπετέα, Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, Αθήνα, 1988, σ.172.

σιγά–σιγά πηγή του βυζαντινού πολιτισμού, βοηθά στην καλλιέργεια της ιδέας του έθνους και διαμορφώνει μια ελληνορθόδοξη αυτοκρατορία¹.

Η ελληνική παιδεία γίνεται βασικός φορέας του βυζαντινού πολιτισμού, όσο οι εσωτερικοί και εξωτερικοί κίνδυνοι μεγαλώνουν και αποτελούν μαζί με την ορθοδοξία τα μόνιμα ενοποιητικά χαρακτηριστικά της Αυτοκρατορίας. Έτσι η ελληνικότητα και η ορθοδοξία είναι τα ανεκτίμητα αγαθά που θα κληθούν να υπερασπιστούν με κάθε θυσία οι βυζαντινοί από κάθε εξωτερικό και εσωτερικό εχθρό. Οι βυζαντινοί διανοούμενοι, προσκολλημένοι, περισσότερο, στην αρχαία παιδεία και ο βυζαντινός λαός προσκολλημένος, κυρίως, στην ορθόδοξη παράδοση είναι οι δύο βασικοί φορείς της συντήρησης και επιβίωσης του βυζαντινού πολιτισμού².

Αυτό το βυζάντιο ήταν ο αποδιοπομπαίος τράγος του διαφωτισμού . Για τον Α.Κοραή και τους άλλους διαφωτιστές του 19^{ου} αιώνα ήταν εποχή σκοταδισμού, βαρβαρότητας και διαφθοράς, που δεν αποτελούσε παρά ένα χιλιόχρονο διάλειμμα κατάπτωσης και παρακμής στη διαδοχή των αιώνων της ελληνικής ιστορίας. Κατά συνέπεια ο διαφωτισμός είχε επιζητήσει την απαλλαγή του νεότερου ελληνισμού από το μεσαιωνικό ρύπο και προσδιόριζε τη νεοελληνική ταυτότητα με βάση την άμεση ανασύνδεση με τον αρχαίο ελληνισμό και τα πολιτειακά του ιδεώδη.

Ο Α.Κοραής πολιτικά και ιδεολογικά παρέμενε πιστός στον φιλελευθερισμό. Ένας φιλελευθερισμός, που τον αποστασιοποιούσε από συντηρητικές ιδέες και παραδοσιακές αξίες, αλλά, παράλληλα τον κρατούσε διαφοροποιημένο από την παράδοση του ριζοσπαστικού ουμανισμού, εκτός των παραμονών της

---

¹ Ε. Γλύκατζη-Αρβελέρ, Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ΑΘΗΝΑ, 1988, σ.60.

² Αυτόθι, σ.69,73,74.

ελληνικής επανάστασης. Στα σχόλια του, στο προσωρινό πολίτευμα της Ελλάδας, τονίζει την πρωταρχική θέση του φιλελευθερισμού, την ελευθερία του φρονήματος των προσωπικών πεποιθήσεων, ιδίως, όπως εκφράζονται στο θρησκευτικό επίπεδο. Απόλυτη ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι η κλασική θέση του φιλελευθερισμού και σ' αυτήν επιμένει χαρακτηριστικά ο Α.Κοραής¹.

Είναι χαρακτηριστική μια επίκριση της εποχής για τον Α.Κοραή από τον Σπ. Πασχάλη Φίλη «ναί μεν τον υπέρ της πατρίδος ενθουσιασμόν αλλά και την προς την θρησκείαν αδιαφορίαν, εξ ής προήλθεν, η μεγάλη βλάβη εις τας αρχαίας ημών συνελεύσεις της Επιδαύρου και του Αργους, αίτινες τυφλοί όμμασιν εκύρωσαν εις την νομοθεσίαν του έθνους την απεριόριστον ανεξιθρησκείαν, εξ ής πηγάζει η επί του νύν προς την πίστην αδιαφορία, ήτις έστι μικρόν βήμα προς την αθείαν»².

Αυτές οι απόψεις του Α.Κοραή για τη θρησκεία, πολύ προχωρημένες για τα ελληνικά πράγματα και ανάλογες και οι επικρίσεις, όπως είδαμε, των απόψεων. Μια καινούργια εσωτερική σύγκρουση έχει γεννηθεί στην ελληνική κοινωνία μεταξύ των φιλελεύθερων πρεσβευτών του διαφωτισμού, που εναντιώνονται στην εκκλησία και την θρησκεία άρα και στην αποκατάσταση του Βυζαντίου στην ελληνική ιστορία και των αντίθετων μ' αυτούς απόψεων, που τονίζουν τον ρόλο της θρησκείας, της εκκλησίας και του βυζαντίου στην ελληνική ιστορία και παράδοση. Μια σύγκρουση που θα περάσει από πολλά στάδια και θα κρατήσει όλο τον αιώνα.

---

¹ Π.Κιτρομιλίδης, ό.π., σ.25-26.

² Κ.Θ.Δημαράς, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Αθήνα, 1989,σ.166.

Κατά τις πρώτες δύο δεκαετίες του 1830 και 1840, ήταν αδιανόητη η πλήρης αποκατάσταση του βυζαντίου, όσο η συζήτηση για το εκκλησιαστικό βρισκόταν σε εξέλιξη κι ας είχε προηγηθεί η επίθεση του Φαλμεράγιερ¹. Αυτή η συζήτηση για το εκκλησιαστικό έχει αρχίσει με τη δημιουργία του κράτους, που επέβαλε τον χωρισμό της εκκλησίας των ελεύθερων χωρών, από το σώμα της Μητρός Εκκλησίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Από την πρώτη στιγμή αυτό προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στα συντηρητικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας και εκφράστηκε με το αίτημα της ενότητας στο σώμα της εκκλησίας. Ο Κ. Οικονόμου υπήρξε ένας από τους εύγλωττους εκφραστές της θέσης αυτής². Οι δε οπαδοί του Φαρμακίδη και του διαφωτισμού δεν ήθελαν την επανένωση και είχαν μαζί τους και τους βαυαρούς του βασιλιά. Οι Βαυαροί είχαν συμφέρον να ανεχθούν την λαϊκή άποψη, το μύθο της πόλης, του μαρμαρωμένου βασιλιά κ.λ.π., γιατί αυτή ήταν και η μόνη που μπορούσε να προσδώσει κύρος ελληνικότητας στον θεσμό της μοναρχίας, τον απόντα αναγκαστικά από την ελλαδική εκδοχή. Το βυζάντιο, έτσι, διατηρείται μόνον σε κάποια παρανομία, αλλά διατηρείται το αίτημα για την επανασύνδεση της ελληνικής εκκλησίας με το Πατριαρχείο που ικανοποιείται το 1850 με την έκδοση του Πατριαρχικού τόμου.

Το κυρίαρχο αίτημα της Μεγάλης Ιδέας, για ενότητα εθνική, που στην εκκλησία έπαιρνε τη μορφή για ενότητα της ελληνικής εκκλησίας, ικανοποιήθηκε. Μ' αυτή τη λύση λύνονται και τα χέρια των ιστορικών αλλά και το ίδιο το κλίμα της δεκαετίας υπαγόρευε, θα έλεγε κανείς, τη νομιμοποίηση του Βυζαντίου³. Έτσι σιγά-σιγά και μέσω των ιστορικών αρχίζει, να συντελείται η

---

¹ Ε.Σκοπετέα. ό.π. σ.178.

² Π.Κιτρομιλίδης, ό.π. σ.33-34.

αποκατάσταση του Βυζαντίου, η οποία στο ελληνικό πλαίσιο αποτελεί αντίστοιχη εκδήλωση προς την αποκατάσταση του μεσαίωνα στις ιστορικές παραδόσεις των ευρωπαϊκών λαών, μέσα στο πνευματικό κλίμα του ρομαντισμού. Όμως η αποκατάσταση του Βυζαντίου, η οποία είχε και άμεσες συνέπειες στην πολιτική πράξη, αποτελούσε και τη ριζική τομή στη νεοελληνική σκέψη που την απομάκρυνε από την κληρονομιά του Διαφωτισμού. Η αποκατάσταση του Βυζαντίου, η οποία εκφράστηκε με τον πιο γραφικό τρόπο με το πλάσιμο του όρου «ελληνοχριστιανικός» το 1852 από το Σ.Ζαμπέλιο, αποτέλεσε τη θεωρητική βάση του ιδεολογικού συγκερασμού, που βρίσκεται στο θεμέλιο της νεοελληνικής συνείδησης, όπως τη γνώρισαν οι μεταγενέστερες γενιές και κληροδοτήθηκε και σ' εμάς από την παιδεία και την παράδοσή μας¹.

Όλη αυτή την περίοδο της έντασης στην Ελλάδα γύρω από τα εκκλησιαστικά και το Βυζάντιο, στα Επτάνησα το κλίμα είναι χαλαρό. Από τα Επτάνησα λείπει ο έντονος αντιβυζαντινισμός, ο ρόλος της θρησκείας και της εκκλησίας είναι υπερτιμημένος και καθοριστικός για τη συνέχεια των Ελλήνων². Αυτά γίνονται εμφανή μέσα από τη μελέτη της ιστορίας της Ιόνιας Ακαδημίας του Γ.Τυπάλδου –Ιακωβάτου, αλλά θα γίνουν ακόμη πιο καθαρά, από τη μελέτη του έργου του Α.Βαλαωρίτη.

Κλείνοντας αυτή την αναφορά στο Βυζάντιο του 19^{ου} αιώνα άς δούμε πως το ορίζει αυτός που τελικά το αποκατέστησε. Ο Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλος στην εφημερίδα ΑΙΩΝ στις 22/8/1868 αναφέρει: Βυζάντιον λέγοντες, εννοούμεν το πνεύμα του ελληνισμού, όπερ, διά της εκκλησίας, διά της γλώσσης, διά των

---

³ Ε. Σκοπετέα, ό.π. σ.178.

¹ Π.Κιτρομιλίδης, ό.π. σ.32.

² Σ.Ασδραχάς, «Ιόνιος Ακαδημία», Αθήνα. 1982, σ.θ' ,ι',ιγ'.

εθίμων, διά του λαού των Ελλήνων παλαίσαν προς την πολιτικήν κατάστασιν των βυζαντινών χρόνων κατειργάσατο την εθνική ενότητα των Ελλήνων¹.

---

¹ Ε.Σκοπετέα, ό.π. σ.183.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

1. Προβλήματα προσδιορισμού της ελληνικής εθνικής ταυτότητας τον 19^ο αιώνα.

Η θεωρία του Φαλμεράγιερ, διατυπωμένη γύρω στα 1830 και μετά, θέτει το πρόβλημα για τον προσδιορισμό της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Μέσα από την πολυδιάστατη προβληματική της και την αντίδραση σ' αυτήν θα γεννηθεί και θα αναπτυχθεί μια ολόκληρη φιλολογία. Έτσι, είναι εμφανής και καθοριστική η επίδραση της πάνω στη γένεση και την ανάπτυξη του νεοελληνικού ιστορισμού, της νεοελληνικής λαογραφίας, γλωσσολογίας και λογοτεχνίας και της νεοελληνικής εθνικής ιδεολογίας¹.

Σ' αυτό το σημείο θα προσεγγίσουμε το όλο πρόβλημα μέσα από την ιστορική του διάσταση, προσπαθώντας να περιοριστούμε σ' αυτή, για να καταφέρουμε, μέσα από ένα συστηματικό και σε βάθος κοίταγμα, να παρατηρήσουμε πως γεννιέται το πρόβλημα, τι διαστάσεις παίρνει και πώς αυτές μεταφέρονται στην προβληματική των διανοουμένων της εποχής.

Η ορμητική περίοδος των σλαβικών επιδρομών δεν τελείωσε με την 37χρονη βασιλεία του Ιουστινιανού δεδομένου ότι μόνο η πρώτη πράξη της διήρκεσε τρεις ολόκληρους αιώνες, ώσπου τελικά όλες οι πόλεις και όλα τα χωριά της Ελλάδας, δηώθηκαν και αποψιλώθηκαν από τον πληθυσμό τους και καταστράφηκαν όλα τα μεγαλεία της αρχαίας Ελλάδας, ώσπου εγκαταστάθηκε μια νέα ανθρώπινη φυλή, στην οποία αραιά και πού, σαν ξένοι, εισέδυσαν

---

¹ Γ.Βελουδής, ο J.F.Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού, Αθήνα, 1982, σ.81, και Ε.Σκοπετέα, Φαλμεράγιερ τεχνάσματα του αντίπαλου δέους, Αθήνα, 1997, σ.81-99

μικρά υπολείμματα των αρχαίων κυρίων της χώρας, ώσπου τελικά το ξανανιωμένο βυζαντινό βασίλειο, δυναμωμένο από την πρόθεση βαρβαρικής ζωτικής δύναμης, ξαναυπτόταξε στο ζυγό μιάν Ελλάδα που ήταν πιά σλαβική¹.

Μέσα από αυτό το συμπερασματικό απόσπασμα, γίνεται εμφανές το πρώτο και βασικότερο πρόβλημα, που είναι ο εκσλαβισμός της Ελλάδας. Ένας εκσλαβισμός που διήρκησε πολλούς αιώνες, μέσα στο βυζαντινό βασίλειο και εξαφάνισε το ελληνικό στοιχείο. Έχουμε ένα φυλετικό κριτήριο σε μιά συγκεκριμένη ιστορική εποχή, το Βυζάντιο.

Μέσα στην ίδια φυλετική λογική μπορεί να ενταχθεί και η άλλη διάσταση της θεωρίας του περί εξαλβανισμού των ελλήνων.

«...κατά τη διάρκεια του 14^{ου} και 15^{ου} αιώνα στην περιοχή των Αθηνών όλες οι πολίχνες, κωμοπόλεις και χωριά καταλήφθηκαν από ένα λαό που μετανάστευσε από την Ιλλυρία (Αλβανοί) και ομιλεί μια γλώσσα που οι ρίζες της δεν έχουν την παραμικρή ομοιότητα με τις ελληνικές ή τις σλαβικές διαλέκτους»².

Στη συνέχεια, πέρα από τα φυλετικά κριτήρια, η θεωρία του Φαλμεράγιερ προεκτείνεται και θέτει το ζήτημα της θρησκείας και των ηθών όπου αναφέρει «κατά τη διάρκεια του 5^{ου} και 6^{ου} αιώνα οι Έλληνες εθνικοί, με αμιγείς τις θρησκευτικές τους λαϊκές δοξασίες και όλα τα παλιά τους χρώματα, εισήλθαν προς εξευγενισμόν τους στη χριστιανική εκκλησία»³.

---

¹ Ι.Φ.Φαλμεράγιερ, Περί καταγωγής των σημερινών ελλήνων, Αθήνα, 1984, σ.45.

² Αυτόθι σ.71.

³ Αυτόθι, σ.124. Αν και η θεωρία του Φαλμεράγιερ ως σύνολον απορρίπτεται, είναι αλήθεια ότι ακόμη και σήμερα πολλά νησιά του Αρχιπελάγους και σχεδόν όλη η Αττική – μέχρι την Αθήνα – είναι Αλβανικά. Βάσει ορισμένων – κατά προσέγγισιν – στατιστικών, οι Αλβανοί της Πελοποννήσου φθάνουν τώρα το ποσοστό 12% επί του όλου πληθυσμού (92500 άτομα περίπου). Το 1854 ο J.G.Halm, συγγραφέας του γερμανικού έργου «Αλβανικά Μελέται» υπελόγησε ότι «επί ενός εκατομμυρίου κατοίκων της Ελλάδος οι 173.000 περίπου ήσαν Αλβανοί» ενώ ένας σύγχρονος ιστορικός παρατηρεί ότι «δεν έχουν παρουσιασθεί εν τω μεταξύ μεταβολές που θα μπορούσαν ν' αλλάξουν την κατάσταση». Ετσι

Πάλι κατά την βυζαντινή περίοδο τοποθετεί τη μεταστροφή στο θρήσκευμα και όχι μόνο σ' αυτό, αλλά και στα ήθη και έθιμα. Έτσι αμφισβητείται ένα από τα βασικότερα στοιχεία για τον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας ενός έθνους η θρησκεία, όπου πραγματικά έχουμε μεταστροφή.

Στη συνέχεια, η θεωρία του επηρεασμένη από τα κηρύγματα του Εράσμου φτάνει στο ζήτημα της γλώσσας και αναφέρει «ομιλείτο τότε (στη Βυζαντινή περίοδο) παντού αποκλειστικά η βυζαντινή ή χριστιανική ελληνική»¹ και σε άλλο «αν δε οι φιλέλληνες ζητούσι να παραμυθώνται διά τούτο, ότι αν απώλετο ολοκλήρως το αρχαίον ελληνικός γένος, όμως η τε γλώσσα αυτού και η προφορά εκράτησαν εκεί αδιαλείπτως μετάπεφυτευμένοι είς τους εισβαλόντας λαούς, πρέπει δυστυχώς ν' αφαιρέσωμεν αυτοίς και ταύτην την παραμυθίαν και ν' ανακηρύξωμεν ως απατηλήν την τελευταίαν ταύτην ελπίδα, επειδή προκύπτει ότι εν ταις πεδιάσι της Αρκαδίας και τη Ηλίδος, εν τη Μεσσηνία, τη Λακωνία, τη Βοιωτία, τη Φωκίδι και τη Ακαρνανία ελαλούντο επί πολλάς γενεάς σλαβικάί διάλεκτοι»².

Έτσι η τρίτη διάσταση της θεωρίας του Φαλμεράγιερ εντοπίζεται στο ζήτημα της γλώσσας που ομιλείτο κατά την Βυζαντινή εποχή στην Ελλάδα. Αλλη μια εύστοχη κατεύθυνση παίρνει η έρευνα του αγγίζοντας το θέμα της γλώσσας που είναι επίσης ένα από τα βασικότερα στοιχεία για τον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας ενός έθνους. Συμπερασματικά ο

η εποχή του του Ανδρόνικου Γ' χαρακτηρίζεται από την έναρξη του αποικισμού των Αλβανών στη Νότιο Ελλάδα μέχρι την Πελοπόννησο καθώς και από μια σπουδαία εθνογραφική μεταβολή που έλαβε χώραν ανάμεσα στον πληθυσμό της ελληνικής χερσονήσου. Α.Α.Βasiliev, Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324-1453 μ.Χ., 1954, σ.763-764.

¹ Ι.Φ.Φαλμεράγιερ, ό.π., σ.65

² Οι Αρχαίοι Έλληνες, οίτινες είχαν τι αναμφιβόλως του ιωτακισμού και ουδέποτε μετεχειρίσθησαν την υπ' Εράσμου εφευρεθείσαν προφοράν προέφερον το δασύ πολύ μαλακώτερον ημών, και αυτό τούτο συνέβη κατά τον μεσαίωνα, ότε το έγγραφον μεν, προέφερον δε δι' ελαφρού πνεύματος. Κ.Χόφφ, Οι Σλάβοι εν Ελλάδι, Βενετία, 1872, σ.94.

Φαλμεράγιερ καταλήγει «είναι όντως Έλληνες αλλά νεωτέρας διαπλάσεως ...»
Η δεύτερη μεγάλη περίοδος του ιστορικού βίου αυτής της χώρας που δεν έχει κανένα δεσμό με την αρχαία ηρωική εποχή έχει ήδη αρχίσει¹.

Είμαι Έλληνες αλλά άλλοι, καινούργιοι γιατί κατά τις περιόδους που διερεύνησε και κυρίως την βυζαντινή περίοδο, αλλοιώθηκαν η θρησκεία και η γλώσσα τους. Και το σημαντικότερο είναι πως αυτοί οι Έλληνες δεν έχουν κανένα δεσμό με τους αρχαίους, υπάρχει δηλαδή διαφορά ανάμεσα τους, μια διαφορά και ανομοιότητα που μοιάζει με χάσμα, ένα χάσμα που δίνει την ασυνέχεια των σημερινών Ελλήνων με τους αρχαίους Έλληνες .

Η προβληματική του Φαλλμεράγιερ έχει τεθεί με τρόπο αξιοθαύμαστο και συστηματικό, είναι γερά δομημένη και έχει άμεσο αντίκτυπο στην εποχή του στην Ευρώπη και την Ελλάδα².

Η πρώτη αξιόλογη και συστηματική απάντηση στον Φαλμεράγιερ έρχεται από τον Κ.Παπαρρηγόπουλο στα 1843. Η απάντηση του είχε ως σκοπό να ανατρέψει τη θέση του Φαλμεράγιερ, ότι η εισβολή των Αβαρο-σλάβων στην Ελλάδα, κατά το τέλος του 6^{ου} αιώνα, βασικά, εξάλειψε τον ελληνικό πληθυσμό, προ πάντων στην Πελοπόννησο. Έτσι υποβάλλοντας σε συστηματική εξέταση τις πηγές που αναφέρονται στο θέμα του καταλήγει σε διαφορετικά συμπεράσματα από αυτά του Φαλμεράγιερ π.χ. εξετάζοντας την επιστολή του Πατριάρχη Νικόλαου την χρονολογεί, σε αντίθεση με τον Φαλμεράγιερ, όχι στα

---

¹ Ι.Φ.Φαλμεράγιερ, ό.π., σ.128-129.

² ...ο ίδιος ο συγγραφέας δηλώνει αποκάλυπτα στα έργα του ποιο πολιτικό στόχο θέλουν να υπηρετούν οι επιστημονικές του έρευνες : την αναχαίτιση του σλαβωρωσικού επεκτατισμού και τη διατήρηση του μεταναπολεόντειου status quo στην Ευρώπη ...Για την επίτευξη αυτού του στόχου θεωρούσε αναγκαία την κατοχύρωση του κράτους του Σουλτάνου , που αποτελούσε φυσική λεία του Τσάρου της Μόσχας ...Σ' αυτό του σημείο η πολιτική του ανάλυση ακολουθούσε τη γραμμή των μεγάλων εκφραστών της Realpolitik της εποχής του. Ι.Φ.Φαλμεράγιερ, ό.π., σ.10.

1081, αλλά στα 1084 και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι Αβαροι δεν εισέβαλαν στην Ελλάδα και πολύ λιγότερο στην Πελοπόννησο¹.

Σ' ένα πρώτο επίπεδο, η απάντηση του κινείται μέσα στην ιστορική διερεύνηση της Βυζαντινής περιόδου και προσπαθεί να ανατρέψει το βασικό φυλετικό επιχείρημα περί εκσλαβισμού της Ελλάδας. Όμως στον πρόλογο του ίδιου βιβλίου αναφέρει ότι «Από της αλώσεως της Κορίνθου υπό των Ρωμαίων μέχρι του 1821 έτους, η ιστορία της Ελλάδος, αν και πολυώνυδος και αφανής, είναι ούχ ήττον αξία πολλής μελέτης. Εντός της μακράς ταύτης περιόδου, το έθνος αποβαλόν κατ'ολίγον τον αρχαίον αυτού δημόσιον και ιδιωτικόν βίον προσέλαβε νέαν θρησκείαν, ετροποποίησε την γλώσσαν του και ανεκαίνισεν όλα εν γένει τα θεμέλια της υπάρξεώς του»².

Έχουμε μια πρώτη γρήγορη και συνολική απάντηση στον Φαλμεράγιερ για τη θρησκεία, τη γλώσσα και το σημαντικότερο όμως για την συνέχεια. Ας σημειωθεί πως βρισκόμαστε στα 1843 και είναι ακόμη αδιαμόρφωτη η αντίληψη περί συνέχειας στον Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλο αλλά και στους άλλους ιστορικούς και πως ακόμα δεν έχει εκφραστεί το σύνθημα της Μεγάλης Ιδέας (Ιανουάριος 1844) που θα ζητήσει επιτακτικά την συνέχεια των ελλήνων, σαν την ιστορική διάσταση και επιβεβαίωσή της.

Η πρώτη αξιόλογη και καθαρά ιστορική απάντηση του Φαλμεράγιερ δόθηκε από τον Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλο. Το πρόβλημα τέθηκε και εντοπίστηκε στην Βυζαντινή εποχή άρα εδώ είναι και θα είναι εντοπισμένο το ενδιαφέρον όλων των μελετητών. Δηλαδή, το πως θα αποδειχθεί ότι το ελληνικό στοιχείο

---

¹ Κ Παπαρρηγόπουλος , Περί της εποικήσεως Σλαβικών τινών φυλών εις την Πελοπόννησον , Αθήνα, 1843, σ.1-16.

²Αυτόθι, σ.Ι

υπάρχει και παρ' όλες τις αλλαγές του, διατηρείται και συντηρείται αυτή την περίοδο. Με άλλα λόγια πρέπει να αποδειχθεί συνολικά η ελληνικότητα του Βυζαντίου.

Η πρώτη συνολική απάντηση πάνω σ' αυτό το θέμα δίνεται από τον Σ.Ζαμπέλιο το 1852. Η μελέτη που προτάσσεται σε μια συλλογή από δημοτικά τραγούδια, μια μελέτη για τον μεσαιωνικό ελληνισμό, επιχειρεί μέσα από μια έντονα φιλοσοφική θεώρηση να αποδείξει την ελληνικότητα του Βυζαντίου¹ και μαζί μ' αυτήν να διατυπώσει ξεκάθαρα την συνέχεια των Ελλήνων. Σαν πρώτο και κύριο μέλημα της μελέτης του τίθεται το ζήτημα της θρησκείας «προς εξαγωγήν του νόμου της εθνικής αυτού ενδελέχειας και αναπτύξεως, ο Έλληνας είχε να προσέλθω περισκεμμένω, και μετά φόβου θεού, εις την έρευναν του πνεύματος και της κλήσεως των δύο του θρησκευμάτων»².

Έτσι, μέσα σ' αυτή τη μελέτη επεξεργάζεται και κατασκευάζει την έννοια «ελληνοχριστιανικός»³ και συνδέει με επιτυχία την αρχαιότητα με το βυζάντιο.

Αυτή είναι και η βασική συμβολή του Σ.Ζαμπέλιου, όπου, μέσω της θρησκείας αποδεικνύει την συνέχεια. Μια συμβολή που θα τον φέρει σε σύγκρουση με την ομάδα των διαφωτιστών και που διατυπώνεται από τον ίδιο «Πρέπει εν άλλαις λέξεσις, η αρχαιότης να χάση εις τους οφθαλμούς των θεωρών μερίδα τινά της λαμπηδόνας της, η δε μέση εποχή εγειρομένη εκ της τέφρας και της σκοτίας, να

---

¹ «Ο Σολωμός, όταν ανέγνωσε τας μεσαιωνικάς μελέτας του Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου είπε: Καλέ τί έπαθε ο Σπύρος; Έντυσε τον Έγγελ με το φελόνι του παπά μας;» Η ειρωνική μαχητική παρατήρηση... υποδηλώνει, αν την ερμηνεύω σωστά, μια διπλή πραγματικότητα: την ύπαρξη ενός κύκλου λογίων και διανοουμένων στην Κέρκυρα γύρω στα 1850(...) μνημένων ή τουλάχιστον ενημέρων στη φιλοσοφία του Έγγελου και ταυτόχρονα την ιδεολογική διάσταση που είχε προξενήσει η φιλοσοφία του προσωποποιημένη εδώ σε δύο από τους φορείς της, ο ένας από τους οποίους, ο Σολωμός εκδηλώνει με την κριτική του απόφαση την αυτοσυνείδηση για μια θεωρητική υπεροχή του απέναντι στον αντίπαλό του – πάντα σε συνάρτηση με την πρόσληψη της εγγελητικής φιλοσοφίας στο χώρο και το χρόνο που μας ενδιαφέρει. Γ.Βελουδή, ΜΟΝΑ_ΖΥΓΑ Δέκα Νεοελληνικά Μελετήματα, Αθήνα, 1992, σ.79-80

² Σ.Ζαμπέλιος, Άσματα δημοτικά της Ελλάδος, Κέρκυρα, 1852, σ.14

³ Αυτόθι, σ.57-65.

επισταθή είς την προσήκουσαν εκείνης περίβλεπτον θέσιν, όπου την εγκατασταίνει ο Χριστιανισμός. Και τούτο μετά θάρρους και ευτολμίας, χωρίς ποσώς ν' αναφροντίσωμεν τι θέλουσιν ειπεί, κατά τύχην ή δεξιόθεν ή αριστερόθεν, οι σχολαστικοί αρχαιολάτραι ή οι δυतिकόφρονες»¹.

Το πρόβλημα έχει τεθεί ως προς τον καθορισμό της ελληνικής εθνικής ταυτότητας και είναι η ελληνικότητα του Βυζαντίου και η ένταξη του ή όχι στην εθνική κληρονομιά. Μέσα όμως από τις απαντήσεις που δίνονται για την ανάπτυξη και παραδοχή της δημιουργούνται καινούργια προβλήματα. Η θρησκεία, που αποτελεί τον κρίκο για το δέσιμο της αρχαιότητας με το Βυζάντιο, έγινε η αφορμή για τους έλληνες διαφωτιστές. Οι οποίοι, εμπνευσμένοι από τα ευρωπαϊκά διαφωτιστικά κηρύγματα περί ανεξιθρησκείας αλλά και την προσήλωσή τους στο μεγαλείο του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, εναντιώνονται στο Βυζάντιο. Μια διαμάχη γεννιέται και εξελίσσεται τον 19^ο αιώνα στην Ελλάδα μεταξύ των υποστηρικτών ή όχι του Βυζαντίου, μια διαμάχη που θα παρακολουθήσουμε αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο.

---

¹ Σ. Ζαμπέλιος, ό.π., 16.

2. Κινητικότητα γύρω από την συνέχεια και το Βυζάντιο τον 19^ο αιώνα

Η συνέχεια και η βυζαντινή της διάσταση αποτελούν το αντικείμενο αυτού του κεφαλαίου. Ειδικότερα θα μας απασχολήσουν οι απόψεις σημαντικών λογίων της εποχής μέσα από μια εξαντλητική, πολλές φορές, ανάλυση των κειμένων τους. Με σκοπό την διερεύνηση ή την τοποθέτηση τους στο νοητό άξονα των υποστηρικτών ή όχι του Βυζαντίου. Κρίναμε σκόπιμη την αναφορά των απόψεων, όταν υπάρχουν, για τη θρησκεία και τη γλώσσα, μια και αποτελούν, δύο από τα κυριότερα συστατικά για τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας ενός έθνους. Προτιμήσαμε μια χρονολογική παράθεση των απόψεων, γύρω από το Βυζάντιο, παρά μια κατηγοριοποίηση ή ομαδοποίηση των εκφραστών των απόψεων. Σκοπός μας είναι να ορίσουμε ακριβώς το χρόνο εμφάνισης των θέσεων ή την κρυστάλλωση τους έτσι ώστε, σε κατοπινό κεφάλαιο, να εντοπίσουμε την παραλληλία της εμφάνισης τους και αν αυτή υπάρχει μέσα στο έργο του Α.Βαλαωρίτη.

Στα 1841, ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός αναφέρει σχετικά με το Βυζάντιο: “Η βυζαντινή ιστορία είναι αλληλένδετος σχεδόν, και μακροτάτη σειρά πράξεων μωρών, και αισχρών βιαιοτήτων του εις το Βυζάντιον μεταφυτευθέντος Ρωμαϊκού κράτους. Είναι στηλογραφία επονείδιστος της εσχάτης αθλιότητος και εξουθένωσις των Ελλήνων”. Μια έντονα αρνητική τοποθέτηση από ένα λόγιο με διπλή υπόσταση. Από την μια μεριά, είναι πρόεδρος της Αρχαιολογικής εταιρείας, θέση σημαντική για την εποχή και από την άλλη και το κυριότερο είναι ο βασικότερος εκπρόσωπος του Φαναριώτικου πνεύματος¹. Αυτή η αρνητική τοποθέτηση ανατρέπει την βεβαιότητα πως οι Φαναριώτες μετάφεραν εδώ το

---

¹ Κ.Θ.Δημαράς, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Αθήνα, 1989, σ.394-395.

πνεύμα της βυζαντινής παράδοσης και δείχνει πως, μέσα στους κόλπους τους υπήρχαν και εκφράζονταν ποικίλες απόψεις γύρω από τα ζητήματα. Πράγμα που βεβαιώνεται από την θετική τοποθέτηση, ενός άλλου τυπικού εκπρόσωπου των Φαναριωτών του Αλέξανδρου Σούτσου. Ο Α.Σούτσος στα 1845, όταν πια έχει ακουσθεί το σύνθημα της Μεγάλης Ιδέας, αισθάνεται την ανάγκη να απολογηθεί και σ' ένα έργο του, που δημοσιεύει τότε, εκτείνεται ιδιαίτερα στα βυζαντινά χρόνια «Την από συστάσεως μέχρι καταλύσεως της ελληνικής Αυτοκρατορίας μεγάλης περιόδον ανέφερα διεξοδικώτερον ίσως του δέοντος είς το προκείμενον ποιημάτιον, επειδή όλοι σήμερον οι λόγιοι του περί τας Αθήνας συστρεφομένου ελαχίστου ημών κράτους εξυμνούσι μόνον νίκας κατά Περσών και Ακαδημίας Πλατώνων αγνοούντες ή λησμονούντες την μεταγενέστερον δόξαν του εκ Κωνσταντινούπολει αυτοκρατορεύσαντος ελληνικού έθνους»¹.

Η συζήτηση για το Βυζάντιο φαίνεται να έχει ξεκινήσει για τα καλά, μετά κιόλας το κήρυγμα της Μεγάλης Ιδέας, μεταξύ των λογίων, έτσι ώστε, την ίδια χρονιά να εκδηλώνονται πολλές και διαφορετικές απόψεις με ποικίλες κατευθύνσεις.

Στα 1845, εκδίδεται από τον Σ.Κουμανούδη στο Βελιγράδι ένα φυλλάδιο με τίτλο “Πού σπεύδει η τεχνη των Ελλήνων την σήμερον“. Το νόημα της πραγματείας ανήκει κι αυτό στην γραμμή του Διαφωτισμού: οι Έλληνες πηγαίνοντας στην Δύση ξαναβρίσκουν τον ελληνισμό εκεί όπου μπόρεσε να αναπτυχθεί ελεύθερος και να ακτινοβολήσει² «και είναι ήδη καιρός να συνίδη όλον το έθνος ταύτην την αλήθειαν, όσον ένεστι, διά να ποτίζεται όλον το έθνος ταύτην την αλήθειαν, όσον ένεστι, διά να ποτίζεται με περισσοτέραν

---

¹ Κ.Θ.Δημαράς,ό.π., σ.395.

² Αυτόθι, σ.397.

εμπιστοσύνην τα νάματα της όλης ευρωπαϊκής σοφίας, ως πηγάσαντα εξ' ελληνικής γής, και δια τούτο προσφορώτατα εις τον οργανισμόν ημών καθό Ελλήνων»¹.

Ο Σ.Κουμανούδης, για να στήσει την επιχειρηματολογία αυτής της μετάβασης από τους αρχαίους μέσω της Ευρώπης στους σύγχρονους Έλληνες και να παρεκκλίνει του Βυζαντίου, χρησιμοποιεί σαν πηγή του την τέχνη. Μέσα από μια σύντομη, αλλά, περιεκτική διερεύνηση προσπαθεί να ορίσει τον δρόμο του. Έτσι, μιλώντας για την ζωγραφική των Ευρωπαίων λέει «είναι εξακολούθησις της αρχαίας των Ελλήνων, ήτις εν καιρώ της παρακμής της μετέβη εις χρήσιν των πρώτων χριστιανών, και τροποποιηθείσα έπειτα υπό των βυζαντινών τεχνιτών όχι επί το βέλτιον ... διεδόθη εις τους Δυτικούς»². Οι βυζαντινοί δεν πρόσθεσαν κάτι καινούργιο στον αρχαίο πολιτισμό, είτε στην ζωγραφική είτε στην αρχιτεκτονική είτε κάπου αλλού. Έτσι υπάρχει στο δρόμο, στην αντίστροφη ματιά της Ελληνικής Ιστορίας, το Βυζάντιο, αλλά η θέση του δεν είναι πρωτεύουσα και δεν πρέπει να σταθεί με ίσους όρους απέναντι στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Άρα δεν μπορεί να πάρει και την ανάλογη ή όμοια σε ισχύ θέση στο καινούργιο στήσιμο του σχήματος της ελληνικής ιστορίας.

Πάλι την ίδια χρονιά, στα 1845, εκδηλώνεται η θετική θέση του Γ. Γ. Παπαδόπουλου που γράφει «Ως προς την μέσην ιστορίας, η βυζαντινή είναι αξιόλογος, ού μόνον δια την επιρροήν αυτής εις την Δύσιν, αλλά και δια τα εν αυτή πολιτικά συμβάντα. Ημείς δε ιδίως και ως ιστορίαν προγονικού θρόνου, προς τον οποίον αι εθνικάί συμπάθειαι φέρουσιν ημάς, και μετά του οποίου συνδέεται, η νεωτέρα ιστορία, πρέπει να διδασκώμεθα αυτήν και εκτενέστερον

---

¹ Σ.Κουμανούδης, «Που σπεύδει η τέχνη των Ελλήνων την σήμερον», Βελιγράδι, 1845, σ.7.

² Αυτόθι, σ.8.

και με τρόπον διάφορον ή οι Δυτικοί». Έχουμε να προσέξουμε εδώ ότι το Βυζάντιο δεν τοποθετείται αποκλειστικά μέσα στο χώρο της επιστήμης, αλλά προβάλλεται αλληλένδετο με την ελληνική εθνική συνείδηση και το λαγάριασμά της. Αν ο Γ.Γ.Παπαδόπουλος μοιάζει να ξέρει που πορεύεται, ο Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλος δεν φαίνεται να έχει ακόμη ξεκαθαρίσει την σκέψη του και έτσι απαντάει με τα ακόλουθα λόγια στον Παπαδόπουλο: «Την μέσην ελληνικής ιστορίαν αποτελεί η μέση ελληνική ιστορία ... ουσιωδέστερα δε διακρίνεται από της βυζαντινής ιστορίας»¹.

Η συζήτηση γύρω από το Βυζάντιο και τη συνέχεια συνεχίζεται, μεγαλώνει και μέσα από κάθε καινούργια τοποθέτηση εμφανίζονται καινούργια σχήματα ερμηνείας, ανάλογα με τον προσωπικό τρόπο σκέψης του λόγιου, που τα προτείνει. Έτσι, στα 1851, εκδίδεται στην Ζάκυνθο ένα φυλλάδιο του Ε. Λούντζη με τίτλο «Το μέλλον του Ελληνικού έθνους εκ του παρελθόντος εξαγόμενον». Ένα ενδιαφέρον, αν και σύντομο κείμενο, που όμως παρουσιάζει ορισμένα χαρακτηριστικά που δείχνουν σαφή και ολική αντίληψη του συγγραφέα για τα ζητήματα που μας απασχολούν. Είναι ξεκάθαρος ο Ε.Λούντζης ως προς την συνέχεια «η ιστορία μας διασώζεται με αδιάρρηκτον συνέχειαν»² άποψη που διατυπώνεται, χρονικά πολύ νωρίς αλλά με πολύ διακριτικό τρόπο. Έχουμε ένα κείμενο όπου το Βυζάντιο δεν φανερώνεται, δεν εμφανίζεται ούτε μία φορά άμεσα, σαν λέξη, ονομασία ή κάπως αλλοιώς. Αυτή η παρατήρηση θα μας οδηγούσε ίσως στην σκέψη πώς τείνει διακριτικά προς την άποψη των διαφωτιστών, όμως ο ρόλος της θρησκείας και του χριστιανισμού φαντάζει καθοριστικός: «Η γεννήτρια γή της θρησκείας ασπαζόμενη το πνεύμα της

---

¹ Κ.Θ.Δημαράς,ό.π., σ.400-401

² Ε.Λούντζης,Το μέλλον του ελληνικού έθνους εκ του παρελθόντος εξαγόμενον, Ζάκυνθος, 1851,σ.7

ελευθερίας και της ανθρωπότητας, ενήργησε την ενότητα υπό του Χριστιανισμού καθιερωθείσαν»¹.

Η καθιέρωση του χριστιανισμού, πάνω στην γεννήτρια γή οδηγεί στην ενότητα των Ελλήνων. Η αναφορά στο Βυζάντιο αποφεύγεται, όμως υπάρχει άμεση αποδοχή ως προς τον ενοποιητικό, καθοριστικό ρόλο της θρησκείας για την ενότητα και την συνέχεια των Ελλήνων. Ολοκληρώνοντας και τελειοποιώντας το σχήμα του ο Ε.Λούντζης αναφέρει «Αποπερατώσασα η Ελλάς εντός και εκτός της εαυτής χώρας την εντολήν της αναπτύξασα τα στοιχεία όλα του πολιτισμού, ... απετάνθη προς την Ευρώπην ειπούσα – Νύν τρέξον εἰς τα σχολεία ἄ εγώ, σοί ἤνοιξα, θήλασον το γάλα της σοφίας μου ... ἰδοὺ εγώ υπό τοσοῦτων ατρύτων κόπων και αγώνων καταβεβλημένη, αι απηυδησμέναί μου δυνάμεις επιζήτουν πρόσκαιρόν ανακούφισιν ... Την επλάκωσεν ο ύπνος, ο δε αείποτε τας συμφοράς αυτής εποφθαμιών ασιανός εχθρός, προσέβαλε την ωραίαν κοιμωμένην, την αλυσόδεσεν ...»². Η Ελλάδα μεταδίδει τον πολιτισμό της στην Ευρώπη, αυτή τον καλλιεργεί, ενώ η ίδια ζει κάτω από τους Οθωμανούς, αλλά πρόσκαιρα και μοιάζει να δίνουν ραντεβού για μετά, για το μέλλον, όταν Ελλάδα και Ευρώπη θα ξανασυναντηθούν. Μια μελλοντική συνάντηση και τελικά άποψη για την μεταλαμπάδευση του ελληνικού πολιτισμού στην Ευρώπη, που μοιάζει με το σχήμα του Σ.Κουμανούδη και των Διαφωτιστών. Όπως συμφωνία μοιάζει να έχουν ως προς το Βυζάντιο μια και η μη αναφορά του Ε.Λούντζη σ' αυτό, ίσως μας οδηγεί στην ερμηνεία πως δεν εκτιμά και δεν θεωρεί σημαντικό τον βυζαντινό πολιτισμό ή την βυζαντινή εποχή.

---

¹ Ε.Λούντζης, ό.π., σ.16.

² Αυτόθι, σ.18.

Όμως, είναι πάντα έντονη και συχνή, η αναφορά στον καθοριστικό ρόλο του Χριστιανισμού, μέσα στο κείμενο, που τον κάνει να διαφοροποιείται απ' αυτούς. Τελικά φαίνεται ο Ε.Λούντζης να διαμορφώνει ένα δικό του σχήμα γύρω από το ζήτημα. Ο χριστιανισμός ενοποιεί τον ελληνισμό, έναν ελληνισμό που αναπτύσσεται στην Ευρώπη και που η Ελλάδα θα τον συναντήσει ξανά, αφού ελευθερωθεί απ' τους Τούρκους. Μια καινούργια γνώμη, μια άλλη τοποθέτηση και τελικά ένα προσωπικό σχήμα για τη συνέχεια.

Γίνεται όλο και πιο εμφανές το θρησκευτικό στοιχείο μέσα στις συζητήσεις και απόψεις γύρω από τα προβλήματα που μας απασχολούν. Από το 1850 ως τα 1860 έχουμε έναν κραδασμό θρησκευτικό στην Ελλάδα, ο οποίος πρέπει επίσης να ενταχθεί μέσα στην αναζήτηση του Βυζαντίου, του θρησκευόμενου Βυζαντίου¹.

Μέσα απ' αυτή την λογική και με φιλοσοφική επένδυση, ξεπηδά, το 1852, η μελέτη του Σ. Ζαμπέλιου «Άσματα δημοτικά της Ελλάδος», όπου, για πρώτη φορά, έχουμε ξεκάθαρα διατυπωμένο το τρίσημο σχήμα της ελληνικής ιστορίας, όπως έχουμε ήδη αναφέρει στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Ο Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλος τον Φεβρουάριο μήνα της επόμενης χρονιάς, 1853, παρουσιάζει την πρώτη μορφή της Ιστορίας του, με τον τίτλο «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους» όπου διαγράφεται το τρίσημο σχήμα της εθνικής μας ιστορίας². Σ' αυτή την πρώτη μορφή μπορεί να διαγράφεται το τρίσημο σχήμα της ελληνικής ιστορίας, ιδέα που καλλιεργείται στον Παπαρρηγόπουλο από την εποχή που απαντά στον Φαλμεράγιερ, θα αργήσει όμως να αποδεχθεί

---

¹ Κ.Θ.Δημαράς, ό.π., σ.404

² Αυτόθι, σ.399

πραγματικά και να ενταχθεί οργανικά μέσα στο έργο του. Πράγμα που θα γίνει όταν θα γράψει την Ιστορία του Μεσαιωνικού Ελληνισμού.

Αντίθετα αυτός που πρώτος ουσιαστικά μίλησε και απέδειξε αυτό το τρίσημο σχήμα, δηλαδή ο Σ. Ζαμπέλιος, επανέρχεται. Το 1857 εκδίδει τις Βυζαντινές μελέτες του, όπου μέσα από την ίδια φιλοσοφική διάθεση και οπτική, αλλά τώρα πιο έμπειρα και συνολικά διατυπωμένα, εκφράζει το σχήμα του για τη συνέχεια. «Ο Βυζαντινός μεσαίων, σύστημα και αυτό στρεφόμενον αμεταθέτως περί τρεις αυθεντίας, την Ελληνικήν, την Χριστιανικήν και την Ρωμαϊκήν. Εξ ων ή μεν πρώτη, υπό της λογίας τάξεως παριστανόμενη, ρυθμίζει την διάνοιαν κατά τον προγονικόν υπογραμμόν, συντάσσει τα χρονικά, φρουρεί την γλώσσαν η δε δευτέρα, το Ιερατεϊόν έχουσα φύλακα, συντηρεί εν ονόματι Χριστού, Αποστόλων και Πατέρων, την κοινωνικήν ομοδογματίαν και εθνικήν ομοπιστίαν, η δε τρίτη, ήν παρίστησιν ο Αυτοκράτωρ, επιτηρεί, συγκρατεί, διά της υλικής δυνάμεως φυλάττει την ειρήνην της πολιτείας, το ακέραιον της χώρας και την τριμελή συμβασιλείαν των αυθεντικών αυτών. Εκ των τριών τούτων αρχών της Βυζαντινής ζωής, τις η επικρατεστέρα; Ποίον το στοιχείων όπερ υπέρχει κατά δραστικότητα και κατ' έκτασιν; Αναμφίβολον, ότι το Ιθαγενές και αρχαιότερον; αυτό, η γλώσσα του οποίου εκτείνεται απ' άκρας εις άκραν της επικράτειας, ού η ιστορία είναι ιστορία του λαού, υπονοείται το Ελληνικόν. Το στοιχείον αυτό όπερ επιβαλόν εντεύθεν μεν την γλώσσαν του τη Εκκλησία, εκείθεν δε την απιδείαν του τη Μοναρχία βαθμηδόν την πολιτείαν όλην συνυπέταξεν υπό την σημαίαν και την ονομασίαν αυτού»¹.

---

¹ Σ. Ζαμπέλιος, Βυζαντιναί Μελέται, Αθήνα, 1857, σ. 33-34.

Ο Σ.Ζαμπέλιος εξακολουθεί να μας ξαφνιάζει με τον θαυμαστό τρόπο που προσπαθεί να αποδείξει την ελληνικότητα του Βυζαντίου. Μέσα από το τρίσημο σχήμα της διαλεκτικής του Χέγκελ με την οποία ντύνει όλο το οικοδόμημα του, κατασκευάζει την τοποθέτησή του. Έτσι η Χριστιανική και η Ρωμαϊκή αυθεντία μοιάζουν με τις δύο αρχικές θέσεις ή αλλιώς την θέση και την αντί-θεση και η Ελληνική αυθεντία μοιάζει με την σύνθεση που παράγεται απ' αυτές ή και τις περιέχει.

Πάνω στην ίδια λογική, με την οποία αποδεικνύει την ελληνικότητα του Βυζαντίου, αποδεικνύει και την ιστορική συνέχεια της Ελλάδας. «Όστε συγκεφαλαιούντες, τρεις σημειούμεν νόμους ιστορικούς, τρεις διαφόρους Ενότητας παρατηρούμεν συγκροτούσας το του αγώνος Πανελλήνιον. Α' Ελληνικήν ενότητα, αυτήν ήτις την αναγεννωμένην Ελλάδα συνάπτει προς την πρεσβυτέραν. Β' την Χριστιανικήν ενότητα, ήτις τον προκείμενον αγώνα συνδέει προς τους αγώνας όλους του Χριστιανικού θρησκευματος. Και Γ' την ενότητα την Ρωμαϊκήν, ήτις πηγάζει εκ του μεσαίωτος και προσδιορίζει την οροθεσίαν της Νεοελληνικής εθνότητος»¹.

Στα 1864, ο Π. Καλλιγιάς, μια πολυδιάσπστη φυσιογνωμία λογίου του 19^{ου} αιώνα και ένας από τους εκπροσώπους του Διαφωτισμού στην Ελλάδα, συμμετέχει σε μια σημαντική συζήτηση στη βουλή για την θρησκεία και το αυτοκέφαλο της Ελληνικής Εκκλησίας. Έρχεται σε αντίθεση με τις απόψεις των Κ. Λούζη και Γ. Ιακωβάτου που τον κατηγορούν για συνεχιστή των απόψεων του Θ. Φαρμακίδη² και αναφέρει: «Πού είναι το κέντρον του έθνους; πού είναι ο

---

¹ Σ.Ζαμπέλιος,ό.π., σ.32.

² «Η επίδραση του Θ.Φαρμακίδη ετελειώθηκε με τη δράση του την εκκλησιαστική:έργο δικό του πρέπει να θεωρείται το αυτοκέφαλο της εκκλησίας του Ελληνικού Κράτους , μια από τις πιο σημαντικές και γεμάτες συνέπειες πράξης του Ελληνικού Κράτους στον πνευματικό τομέα».Ο Φαρμακίδης θεωρείται

διευθύνων νούς; Δεν είναι αυτός της Ελλάδος είναι εκείνος αυτής το κέντρον του έθνους, πού είναι λοιπόν, Κύριοι, αυτό το κέντρον του έθνους; η ανεξαρτησία του; οι αγώνες του, αι θυσίαι του, αυτά όλα δεν ήρκεσαν διά να έχη και την συνειδήσιν της ανεξαρτησίας; και όταν έχη το αίσθημα και την συνειδήσιν της ανεξαρτησίας του εν εαυτώ το έθνος, νομίζετε, ότι έχει άλλο που το κέντρον και ότι είναι ετεροκίνητον; ο αχανής νούς σας εις ποίον χάνι της Κωσταντινουπόλεως ευρίσκει το κέντρον του έθνους ;»¹.

Η άρνηση της Κωσταντινούπολης ως κέντρου της εκκλησίας, η συνέχιση της ανεξαρτησίας της Ελληνικής εκκλησίας και ο διαχωρισμός της εκκλησίας από το κράτος «η πολιτική και η θρησκεία ποτέ δεν δύνανται ν'αναμιχθούν ... ποτέ το ελληνικόν έθνος δεν ανέμιξε θρησκείαν και πολιτικήν»² μας φανερώνουν την στάση του Π.Καλλιγά. Μια στάση που συνεχίζει την διαφωτιστική παράδοση στην Ελλάδα, αρνείται την επαφή με το Βυζάντιο και θεωρεί πως «η γλώσσα, ο χαρακτήρ, ο νούς του, ότι πραγματικώς χαρακτηρίζει ημάς ως απογόνους των αρχαίων»³.

Απόψεις που θα γίνουν πιο ξεκάθαρες λίγο αργότερα, το 1868, όταν ο Π.Καλλιγάς, παίρνοντας αφορμή από το θετικό κρυστάλλωμα των απόψεων του Κ. Παπαρρηγόπουλου για το Βυζάντιο, θα το καταδικάσει στο συνολό του “Δύο τινά στοιχεία πρωτεύουν εν τη βυζαντινή κοινωνία, αμφότερα ολέθρια και καταστρεπτικά” και τα ονοματίζει, είναι ο φανατισμός και η στρατοκρατία⁴. Το 1868, λοιπόν, μπορούσε ένας ανθρωπος, καθιερωμένος επίσημα, αλλά και

ένας από τους τυπικότερους συνεχιστές των ιδεών του Κοραή στην μετεπαναστατική Ελλάδα.Κ.Θ.Δημαρά , ό.π., σ.382

¹ Π.Καλλιγάς , Επίσημος Εφημερίς της Συνελεύσεως, Συνεδρίασης 288, 31-7-1864,σ.327.

² Αυτόθι, σ.326

³ Αυτόθι, σ.327.

⁴ Κ.Θ.Δημαράς, ό.π.,σ.399-400

εκφραστής θέσεων διαφωτιστικών, να μιλάει με τέτοιο τρόπο για το Βυζάντιο. Μια τοποθέτηση που δείχνει πως ο δρόμος της αποκατάστασης του Βυζαντίου, που μπορεί να μην αργεί, όπως θα δούμε στην συνέχεια, θα τίθεται διαρκώς σε αμφισβήτηση και οξεία κριτική.

Η μεγάλη ώρα για το Βυζάντιο έχει πια σημάνει. Το 1874 ο Κ. Παπαρρηγόπουλος εκδίδει το Δ' τόμο της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους, όπου διερευνά εξαντλητικά τον Μεσαιωνικό Ελληνισμό, όπως ονομάζει την Βυζαντινή περίοδο "Η αλήθεια είναι ότι ο μεσαιωνικός ελληνισμός δικαιούται να φέρη το τρισένδοξον τούτο όνομα τουλάχιστον όσον και ο νεώτερος ελληνισμός. Εν τη πεποιθήσει δε ταύτη αρχόμεθα ήδη της εξιστορήσεως των περιπετειών του ελληνικού έθνους από της 5 μέχρι της 13 εκατοετηρίδος"¹. Ο σχηματισμός της συνείδησης του Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλου μέσα από μια αργή αλλά σταθερή πορεία, ολοκληρώνεται. Αυτή η ιστορική συνείδηση, που φτάνει πια στην ολοκληρωσή της, έχει την βεβαιότητα πως η βυζαντινή περίοδος αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της Ελληνικής Ιστορίας και μάλιστα ονομάζεται με τον ευφυή τίτλο Μεσαιωνικός Ελληνισμός. "Το ανατολικόν λοιπόν κράτος είχεν εκ πρώτης αφετηρίας πάν ότι απητείτο, ίνα διαρκέση και μεγαλουργήσει, εθνικήν τινά ενότητα, αν όχι πλήρη, τουλάχιστον περιέχουσαν τα δύο συστατικά της ταυτότητος της γλώσσης και της ταυτότητος του θρησκευματος τα οποία ηδύναντο προϊόντος του χρόνου να επαγάγωσιν ολοσχερή των κατοίκων συγχώνευσιν, πρωτεύουσα ασφαλή, ευπορίαν μεγάλην και κυβέρνησιν επιτηδειαν, ήτις, εάν μάλιστα παραβληθή προς την τότε παντελή έλλειψιν κυβερνητικής και διοικητικής εμπειρίας καθ' άπασαν την λοιπήν Ευρώπην,

---

¹ Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλος, Ιστορία του ελληνικού έθνους, Αθήνα,χ.χ, τ.4,σ.28

ένεκα του κατακλυσμού αυτής υπό των βαρβάρων, δύναται να λογισθή απαράμιλλος”¹.

Το Βυζάντιο, μια κοινωνία που έχει τα δύο απαραίτητα συστατικά για την συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας, δηλαδή τη γλώσσα και τη θρησκεία, δημιουργεί πολιτισμό την στιγμή που στην Ευρώπη κυριαρχούν βάρβαρα φύλα. Αυτό το Βυζάντιο, που μέσα του υπάρχει σαν βασικό συστατικό όσο και κυρίαρχο το ελληνικό στοιχείο, μπορεί να ενταχθεί άφοβα στην ελληνική ιστορία. Μία ιστορία που μέσα στην προσωπικότητα του Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλου, αλλά πιο πολύ μέσα από τη μνημειώδη κατασκευή του, την Ιστορία του Ελληνικού Έθνους αποκτά σώμα συμπαγές και συνεχές. Για πρώτη φορά, με τρόπο επιστημονικό και μέσα από μία καθαρά ιστορική προσέγγιση αποδεικνύεται, η συνέχεια του ελληνισμού. Μέσα στο ίδιο έργο, ο ελληνισμός κυλάει μέσα από ανόδους και πτώσεις στον χρόνο της ιστορίας. Κυλάει και υπάρχει, μέσα από συνέχειες και ασυνέχειες, συντηρείται και διαμορφώνεται, μα το βασικότερο δε χάνεται, δε σβήνει και τελικά μέσα σ’ αυτό το ξετύλιγμα του χρόνου ξαναεμφανίζεται τον 19^ο αιώνα .

Το ζήτημα της αποκατάστασης ή όχι του Βυζαντίου στην ελληνική ιστορία, της ελληνικότητάς του ή όχι, της αξίας του σαν μεγάλου και σημαντικού ή όχι πολιτισμού φαίνεται πως τελικά τελείωσε. Οργανικά και πραγματικά εντάσσεται με ίσους ως προς τις άλλες δύο περιόδους, την αρχαία και την σύγχρονη και μαζί μ’ αυτές αποτελούν πια την ολοκληρωμένη ελληνική ιστορία και διαμορφώνουν την ελληνική ιστορική συνείδηση. Μια συνείδηση που μπορεί να ανταπεξέλθει σε οποιαδήποτε κριτική, είτε από το εσωτερικό της

---

¹ Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλος,ό.π., σ.12.

χώρας, είτε και το κυριότερο από το εξωτερικό. Που μπορεί, ακόμη, να αποτελέσει την ιστορική βάση για να στηριχθεί όποια πολιτική επιδίωξη του ελληνικού κράτους και βασικά, η Μεγάλη Ιδέα, που αποτελεί το μεγάλο και κυρίαρχο σύνθημα του εθνικισμού τον 19^ο αιώνα.

Το Βυζάντιο μπορεί να εντάχθηκε τυπικά και ισότιμα στην ελληνική ιστορία, όμως η συζήτηση, γύρω απ' αυτό θα συνεχιστεί. Μια συζήτηση, που μέσα από τις μορφές που έχει πάρει στη σύγχρονη ελληνική σκέψη, μοιάζει να μην έχει τελειώσει ως τις μέρες μας.

Στα 1876, ο Σ.Κουμανούδης γράφει μια συνοπτική ιστορία του ελληνικού έθνους, που εκδόθηκε στις μέρες μας το 1983. Μια άλλη ιστορία, δύο χρόνια μετά του Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλου και όπως λέει ο επιμελητής της έκδοσης και απόγονος του Κουμανούδη, Στέφανος Ν. Κουμανούδης μοιάζει σαν προσπάθεια απάντησης σε κάποιον λόγιο της εποχής Σ' αυτό το ενδιαφέρον κείμενο συναντάμε ή παρατηρούμε, για πρώτη φορά, μέσα στα όρια της μικρής μας έρευνας, ευθεία διατύπωση για διακοπή της συνέχειας του ελλητισμού. Διατυπώνεται ως εξής "Ήδη επί Θεοδοσίου του επικληθέντος μεγάλου είχε διακοπή η συνέχεια της εθνικής παράδοσης βιαιότερον κλεισθέντων των εθνικών ναών και των μαντείων αυτοκρατορική διαταγή"¹.

Η γνωστή αρχαιολατρεία του Σ. Κουμανούδη (διετέλεσε επί πολλά χρόνια πρόεδρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας), οι διαφωτιστικές του αντιλήψεις και η αντιπάθειά του στον Βυζαντινό πολιτισμό, που φτάνει να χαρακτηρίζει ως «τραγέλαφο»² την αρχιτεκτονική του κτίσματος της Αγίας Σοφίας, αποτελούν τους οδηγούς για τις απόψεις του, οι οποίες, από τη μιά μεριά, τον οδηγούν σ'

---

¹ Σ.Κουμανούδης, *Ανέκδοτα*, Ιστορία του ελληνικού έθνους, Αθήνα, 1983, σ.46

² Αυτόθι, σ.47

αυτή τη διατύπωση για διακοπή της συνέχειας από τους αρχαίους στους Βυζαντινούς στο ζήτημα της θρησκείας. Από την άλλη, όμως, μεριά δεν δυσκολεύεται να βρει και να διατυπώσει την επιβίωση της ελληνικής συνέχειας μέσα από τη γλώσσα “Η σύμμιξις και σύγχυσις των εθνικών χαρακτήρων προέβαινε και κυκεών και μισγάγκεια παραδόξως απετελείτο και μόνο η γλώσσα η Ελληνική επέπλεεν ...”¹.

Ο Σ.Κουμανούδης, σ’ ένα “κρυφό “ για την εποχή του κείμενο, συνεχίζει την συζήτηση που διαιωνίζεται μέσα από τους εκτενείς προλόγους του Κ. Σάθα στην έκδοση της Μεσαιωνικής Βιβλιοθήκης (τόμος Ζ’) το 1894. “Ο βυζαντινισμός απέθανεν, ο δ’ ελληνισμός είνε αθάνατος, ο πρώτος είνε ο υπό του Αγίου Συμεών του νέου θεολόγου αποκαλυπτόμενος θάνατος εν τη ζωή, ο δε δεύτερος η εν τω θανάτω ζωή. Βυζαντινισμός σημαίνει χριστιανικήν υποκρισίαν, ο δ’ ελληνισμός τον αληθή χριστιανισμόν ...”² και πιο κάτω “ ...διά καθαρούς θρησκευτικούς λόγους η βυζαντινή ιστορία εξεμυθέθη και διέφθαρη, εν τοιαύτη δε περιπτώση οφείλομεν ν’ αναζητήσωμεν αλλαχόθεν τον λύχνον δ’ ού θα εισδύσωμεν εις τα σκότη του μυστηριώδους εκείνου κόσμου ... όπερ αποκρύπτει τους σεβάσμιους πατέρας του σημερινού πολιτισμού τούτο εύχεται και ο αληθής χριστιανισμός, διαπυρώς ποθών ν’ ανεύρη το αληθές ιδανικόν αυτού, και από σκοτεινής θρησκείας πάλης, μίσους, αιρέσεων, αιμάτων και αληθούς Μανιχαϊκού δυασμού, αναδείχθη η θρησκεία της κοσμικής αρμονίας και ιδίως της ταύτην συγκρατούσης αγάπης .ήτις θα εγκαινίση την φιλόανθρωπον αυτής αρχήν από της συμφιλίωσης της προς την νύν αντίπαλον αυτής αρχήν από της συμφιλίωσης της προς την νύν αντίπαλον επιστήμην. Ιδού οποιόν

---

¹ Σ.Κουμανούδης ,ό.π., σ.50.

² Κ.Ν.Σάθας, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, Βενετία , Παρίσι,1894, τ.ζ,σ.να’,νβ’.

μέγα στάδιον ανοίγει εἰς τὴν ἱστορίαν ἡ εὐσυνείδητος ἔρευνα τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου”¹.

Ὁ Κ.Ν.Σάθας, ἓνας ἀπὸ τοὺς πιο ἀκούραστους ἐρευνητὲς τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς δίνει τὴν δική του ἐρμηνεία γιὰ τὸ πρόβλημα. Προσπαθεῖ νὰ διακρίνει τὴν συνέχεια μέσα ἀπὸ ἓναν χριστιανισμό, ποὺ ἀπεγκλωβίζεται ἀπὸ τὸ Βυζάντιο καὶ ἀγκαλιάζει ἀπὸ τὴν μίαν τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴν ἐπιστήμη. Ἐνα σχῆμα ποὺ μοιάζει ἀρκετὰ με τῶν διαφωτιστῶν μίαν καὶ δὲν ἀποδέχεται τὸ Βυζάντιο καὶ ὑπερθεματίζει τῆς ἐπιστήμης. Ἡ σύνδεση ὅμως τοῦ χριστιανισμοῦ με τὴν ἀρχαιότητα, ποὺ διακρίνουμε καὶ εἶναι ἐμφανὴς στὰ ἀποσπάσματα μας, τὸν κάνει νὰ διαφοροποιεῖται ἀπ’ αὐτοὺς. Παράλληλα μέσω τῶν ἀποσπασμάτων διακρίνουμε μίαν ἀντίφαση με τὸν Κ.Θ. Δημαρά, ποὺ ἀναφερόμενος στὸν Κ.Ν.Σάθα λέει πὼς ἡ προσπάθειά του ἦταν “νὰ ἀποσυνδέσει τὸν χριστιανισμό ἀπὸ τὴν ἀρχαία παράδοση”².

Ἀρκετὰ νωρίτερα, σ’ ἓνα παράρτημα τῆς Νεοελληνικῆς τοῦ Φιλολογίας ὅπου γράφει τὴν “Ἱστορία τοῦ ζητήματος τῆς νεοελληνικῆς γλώσσης”, δὲν ἔχει κανένα ἐνδοιασμό γιὰ τὴν συνέχεια “ἡ γλῶσσα ἀποτελέσῃ τὸν διανοητικὸ καὶ ἀδιάρρηκτον δεσμόν τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος”³.

---

¹ Κ.Ν.Σάθας, ὁ.π., σ.σιε’, σις’.

² Κ.Θ.Δημαράς, Ἑλληνικὸς Ῥομαντισμὸς, Ἀθήνα, 1985, σ.424-425.

³ Κ.Ν.Σάθας, Νεοελληνικῆς Φιλολογίας –Παράρτημα,, Ἀθήνα, 1870, σ.7

3. Η σχέση του Α.Βαλαωρίτη με τους Κ.Ν.Σάθα και Κ.Δ. Παπαρηγόπουλο

Μέσα στα πλαίσια της ιστορικής διερεύνησης του έργου του Α.Βαλαωρίτη, είναι αναγκαία η προέκταση της έρευνας στις σχέσεις του με τους δύο πιο σημαντικούς ιστορικούς της εποχής, τον Κ.Ν.Σάθα και τον Κ.Δ. Παπαρηγόπουλο. Μία έρευνα, που σκοπό της, έχει να εξακριβώσει τη μορφή και το επίπεδο των σχέσεών τους και παραπέρα, την επιρροή των δύο ιστορικών στη διαμόρφωση της ιστορικής αντίληψης του ποιητή, αλλά και την έκφρασή τους, μέσα στο έργο του.

α. Α.Βαλαωρίτης - Κ.Ν.Σάθας

Στα 1866 σε επιστολή του Α.Βαλαωρίτη προς τον Κ.Ν.Σάθα διαβάζουμε «μή λησμονήσης ότι τελευταία μου τη πρὸς σε επιστολής έμεινες άνευ απαντήσεως και ότι προσμένω τας πληροφορίας ας σου εζήτησα περί Κυράς Βασιλικιάς και Γεωργίου Κίτζου .Αν έχης θέμα τι άξιον της ηρωικής ποιήσεως αναγόμενον εις την αρματωλικήν εποχήν, θα σου είμαι υπόχρεως άν μου τα δώσης»¹.

Οι δύο άνδρες πιθανότατα γνωρίστηκαν ένα χρόνο πριν το 1865, όταν ο Σάθας ξεκινάει επίσημα την ερευνητική του σταδιοδρομία με δημόσια υποστήριξη, του Κ. Λομβέρδου και ιδιωτική του Π. Λάμπρου που και οι δύο ... ήταν φίλοι του Α.Βαλαωρίτη ... η οικειότητα Βαλαωρίτη - Σάθα ήταν φυσικό επακόλουθο της εκτίμησης που προκάλεσαν 16 αλληπάλληλα δημοσιεύματα του Κ.Ν.Σάθα εκείνη την χρονιά, από τα οποία ιδιαίτερος ελκυστικά για τον ποιητή ήταν η έκδοση του Χρονικού του Γαλαξειδιού, οι βιογραφίες του

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, Αθήνα, 1980.τ.1,σ.289-290.

Ανδρούτσου και του Κωνσταντάρη και η μικρή μονογραφία που φέρει τον τίτλο «Η κατά τον ιζ' αιώνα επανάσταση της ελληνικής φυλής»¹.

Μέσα από τις παραπάνω πληροφορίες μπορούμε να διακρίνουμε την εξάρτηση του Α.Βαλαωρίτη από τον Κ.Ν.Σάθα. Ο δεύτερος κάνει πρωτογενή έρευνα σε ανεξερεύνητα αρχεία, πράγμα που του δίνει τη δυνατότητα κατοχής σπάνιων και καινούργιων πληροφοριών. Αυτές τις πληροφορίες αναζητά ο Α.Βαλαωρίτης για να πλουτίζει και να πρωτοτυπεί, βάζοντάς τες μέσα στην ποίησή του. Μία ποίηση εξαρτημένη από την ιστορική γνώση του ποιητή. Αυτή την εποχή ο Α.Βαλαωρίτης έχει τελειώσει τον «Αθανάσιο Διάκο» και ψάχνει για καινούργιο θέμα «αναγόμενον εις την αρματολικήν εποχήν» ίσως είναι η προαναγγελία μιάς έρευνας που θα οδηγήσει στον «Φωτεινό» 1879.

Για την εξάρτηση του Κ.Ν.Σάθα από τον Α.Βαλαωρίτη είναι χαρακτηριστικές οι δύο παρακάτω επιστολές του ποιητή, που έχουν σχέση με την επίθεση του λόγιου αρχιμανδρίτη Α.Δημητρακόπουλου, για τις ελλείψεις και ανακρίβειες της «Νεοελληνικής Φιλολογίας» του Κ.Ν.Σάθα.

« Μιράνο τή 26 Ιουνίου 1872

Η συστηματική κατά σου επίθεσις της Ημέρας μ' επίκρανε καθ' υπερβολήν, ούδε υπάρχει αμφιβολία ότι σκοπός της επιθέσεως ταύτης είναι να υποχρωθεί η κυβέρνησις να σε αντικαλέση, ίσως δε και να σε αντικαταστήσει δια του Κυρ. Δημητρακόπουλου. Ευχαρίστως σοι εσωκλείω επιστολήν προς τον εν Αθήναις εξάδελφόν μου Σπυρίδωνα, τίνουσιν εις ματαίωσιν πάσης ενδεχομένης κατά σου ραδιουργίας ....»². Ο Κ.Ν.Σάθας δεν χρησιμοποίησε τη δεύτερη επιστολή, όμως είναι διαφωτιστική «γιατί δείχνει το υψηλό επίπεδο ενός ρουσφετιού του

---

¹ Γ.Π.Σαββίδης, Βαλαωρίτης και Σάθας μια γόνιμη φιλία, π.Νεα Εστία, 1979, σ.74.

² Αυτόθι, σ.77.

Α.Βαλαωρίτη αλλά και γιατί διατυπώνει μία πιο αντικειμενική γνώμη του ποιητή για τον φίλο του »¹.

« Εν Μιράνω ,τή 26 Ιουνίου 1872

Αδελφέ μου

Πρό τινός καιρού, αρχιμανδρίτης τις Δημητρακόπουλος συστηματικώς επιτίθεται διά πικροτάτων παρατηρήσεων τακτικώς καταχωρουμένων εν εκάστω φύλλω της Ημέρας κατά του παλαιού και καλού φίλου μου Κ. Σάθα. Γνωρίζεις ότι εγώ πρωτίστως ενήργησα παρά τω μακαρίτη Χριστοπούλω όπως κατά το 1867 εισαγάγη εν τω προϋπολογισμώ του υπουργείου της δημοσίας εκπαιδεύσεως πίστωσησιν αφορώσαν την είς το εξωτερικών αποστολήν του Σάθα προς ανακάλυψιν εγγράφων ικανών να φωτίσωσι την μεσαιωνικήν ιστορίαν μας. Είς το έργον τούτο βεβαίως ο Σάθας ηύδοκίμησε υπέρ πάντα άλλον, καταβαλών ατρύτους κόπους και εκτεθείς εις κακουχίας ακαταλογίστους. Ίσως μεταξύ της πλήθους των ειδήσεων, ας επεσώρευσε, ίσως λέγω, να υπάρχουσι τινές ανακρίβειαι αλλά τούτο δεν αναιρεί ότι αι υπηρεσίαι ας ο Σάθας παρέσχεν είς την Ελληνικήν Ιστορίαν είναι ανεκτίμητοι. Υποπτεύω ότι οι συντάκται της Ημέρας επιδιώκουν την αντικατάστασιν αυτού παρά της Κυβερνήσεως διά του Κυρ. Δημητρακόπουλου και δια τον λόγον τούτον έρχομαι να σε παρακαλέσω θερμότατα να ενεργήσης τα δέοντα πρός αποσόβησιν παντός κινδύνου και πρός ματαίωσιν πάσης κατά του Σάθα ραδιουργίας.

Ο αδελφός σου Αριστοτέλης»².

---

¹ Γ.Π.Σαββίδης,ό.π., σ.78.

² Αυτόθι, σ.78.

Μέσα από τα δύο αυτά γράμματα γίνεται εμφανές το μέγεθος της εξάρτησης του Κ.Ν.Σάθα από τον Α.Βαλαωρίτη, ο οποίος με την πολιτική του δύναμη και τις ισχυρές του διασυνδέσεις, μπορούσε να βοηθά το φίλο του. Παράλληλα διακρίνουμε τη μεγάλη εκτίμησή του στον ερευνητή - ιστορικό Κ.Ν.Σάθα, που όμως μέσα στο έργο του “ίσως λέγω, να υπάρχουν τινές ανακρίβειαι” αναγνωρίζει κι αυτός λανθασμένες κρίσεις ή αναλύσεις. Αυτή η αναγνώριση από τον Α.Βαλαωρίτη για λάθη στις εκτιμήσεις του Κ.Ν.Σάθα ίσως είναι μία προαναγγελία για την μελλοντική τοποθέτησή του γύρω, από τη συνέχεια και το Βυζάντιο.

Βρισκόμαστε στα 1872, χρονιά κρίσιμη και οριακή, όπως θα δούμε πιά αναλυτικά παρακάτω, γιατί τον Μάρτιο ο Βαλαωρίτης απαγγέλει το ποίημα για τον «Πατριάρχη» και στο τέλος της ίδιας χρονιάς ο Κ.Δ. Παπαρρηγόπουλος καταφέρνει να εκλεγεί πρύτανης. Η διαμάχη, γύρω από την συνέχεια και το Βυζάντιο έχει φουντώσει για τα καλά και ο Κ.Ν.Σάθας, με την ιδιότητα του ερευνητή, “εφάνηκε να δίνει νέα επιχειρήματα στους οπαδούς του αποδυναμωμένου πιά σ’ εκείνους τους καιρούς ελληνικού διαφωτισμού και έτσι βρέθηκε στο επίκεντρο σημαντικών συζητήσεων και αντιθέσεων”¹.

Κύριος εκφραστής και αντίπαλος των διαφωτιστών και του Κ.Ν.Σάθα είναι ο Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλος.

---

¹ Γ.Π.Σαββίδης,ό.π., σ.78.

β. Κ.Ν. Σάθας - Κ.Δ. Παπαρρηγόπουλος

Η διαμάχη Κ.Ν.Σάθα-Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλου εντοπίζεται σε δύο κύρια σημεία. Το πρώτο αφορά υλικά κίνητρα, δηλαδή ζητήματα κρατικών επιχορηγήσεων για τις έρευνες και την έκδοση των έργων τους. Το δεύτερο και σημαντικότερο, έχει σχέση με επιστημονικά ζητήματα.

Για το πρώτο και χωρίς να επιμείνουμε, είναι χαρακτηριστικό ένα δημοσίευμα του 1877 της σατιρικής εφημερίδας «Αριστοφάνης», μετά από μία επιχορήγηση που κέρδισε από τη Βουλή ο Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλος. Στο δημοσίευμα αναφέρεται «Ούκ εά καθεύδειν τον μεσαιωνολόγον κ.Σάθαν ή του κ.Παπαρρηγόπουλου προικοδότησις»¹.

Φαίνεται πως η διαμάχη τους ήταν τόσο γνωστή ώστε να σατιρίζεται από τα ανάλογα έντυπα. Η επιστημονική τους διαμάχη ξεκινά γύρω στα 1872, όταν ο τριαντάχρονος Κ.Ν.Σάθας, στον Πρόλογο του πρώτου τόμου της Μεσαιωνικής Βιβλιοθήκης του, κάνει μία παρατήρηση σε ένα λεπτομερειακό σημείο του εθνικού ιστοριογράφου, ο οποίος την συνεκράτησε. Πρόκειται για έναν βυζαντινό χρονογράφο, ο Κ.Ν.Σάθας σημειώνει ότι «άπορον» είναι «πως διέφυγε την προσοχήν του τε πολυμαθούς καθηγητού Κ.Δ.Π. και άλλων». Μία δεύτερη αιχμή του Σάθα, ο οποίος σημειώνει, στα 1874, ότι κάθε προσπάθεια για την σύνταξη μεσαιωνικής ιστορίας του ελληνισμού, είναι πρόωρη, όσο δεν προηγείται η ικανοποίηση ορισμένων φιλολογικών όρων. Αυτά γράφονται ολίγα χρόνια μετά την έκδοση των δύο τόμων, μέσα στους οποίους, ουσιαστικά, ο Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλος όρθωσε τη νέα αξιολόγηση του Βυζαντίου².

---

¹ Κ.Θ.Δημαράς, Κ.Παπαρρηγόπουλος, Αθήνα, 1986, σ.230-231.

² Κ.Θ.Δημαράς, Πλαισίωση του 1872, π.Νέα Εστία, 1979, σ.473.

Η δυσφορία του Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλου θα εκδηλωθεί λίγο αργότερα, στα 1875, δηλαδή σε νόμιμο χρόνο ως προς τις παρατηρήσεις του Κ.Ν.Σάθα, καμωμένες ολίγους μήνες ενωρίτερα είναι μακρά κρίση, επίκριση, για την έκδοση του «Διγενή Ακρίτα», από τον Κ.Ν.Σάθα και τον Ε.Legrand. Ο σαρκασμός, βίαιος και ανελέητος, όπως ήξερε να τον χειρίζεται ο Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλος εναλλάσσεται με τη μεθοδική επιχειρηματολογία¹.

Με τον Κ.Ν.Σάθα, ο Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλος, είχε πολλές ανάλογες συγκρούσεις και το 1888, συμπέρανε σε μία κριτική του γι' αυτόν «Η ελληνική ιστορία υπέστη βεβαίως πολλές άχρι τούδε δοκιμασίας, ομολογητέον όμως ποτέ δεν έπαθε τοιαύτην διακωμώδησιν». Με εκείνον, όμως, η διαφορά είχε τελικά εντοπισθεί στην ίδια την υφή της ελληνικής ιστορίας, ο Κ.Ν.Σάθας, χαλκέντερος συλλέκτης αρχαιακού υλικού, αλλά αδέξιος και ευφάνταστος ερμηνευτής του, δεν εδεχόταν το σχήμα των τριών περιόδων της ιστορίας του ελλητισμού, όπως το είχε διατυπώσει και επιβάλλει ο Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλος².

γ. Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλος - Α.Βαλαωρίτης

Το πλέγμα των σχέσεων Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλου–Α.Βαλαωρίτη είναι αρκετά ευρύ και μπορεί να αναγνωριστεί α) από τη διερεύνηση του έτους 1872, όπου μπορεί να τους τοποθετήσουμε μέσα στον πολιτικό και ιδεολογικό χάρτη της εποχής β) από το επίπεδο των προσωπικών τους σχέσεων και αναφορών όπου μπορούμε να διαγνώσουμε το μέγεθος της εκτίμησης για το έργο του ενός προς τον άλλο γ) από την κοινή εθνική τους δράση, όπου μπορούμε να αναγνωρίσουμε σημεία συνάντησης τους, ως λογίων με πολιτική δράση, που θα μας φωτίσουν ως προς την κοινότητα των χαρακτήρων τους και δ) από την

---

¹ Κ.Θ.Δημαράς, Κ.Παπαρρηγόπουλος, ό.π., 275-276.

² Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλος, Προλεγόμενα, Αθήνα, 1970, σ.31-32.

θέση τους για το “εθνικό καλό“, όπου μπορούμε να κατανοήσουμε, συνολικά, την αντίληψη τους για την εθνική συνείδηση.

1γ) Διερεύνηση του έτους 1872

Χρονιά σημαντική το έτος 1872 και για τους δύο, ο μεν Α.Βαλαωρίτης έχει καθολική αναγνώριση με την απαγγελία του ποιήματός του για τον «Πατριάρχη», ο δε Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλος καταφέρνει, μετά από δύο ανεπιτυχείς απόπειρες, να εκλεγεί πρύτανης για το ακαδημαϊκό έτος 1872-1873.

Στα 1870, μετά από εισήγηση του Ι. Οικονομίδη, ο βασιλιάς Γεώργιος ο Α΄ αρνήθηκε να υπογράψει το διάταγμα διορισμού του Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλου ως πρύτανη. Ο Ι. Οικονομίδης (1812-1884) είναι φιλόλογος και συγγραφέας του οποίου η δράση εντοπίζεται στο χώρο της Τεργέστης. Σύγαμβρος του Α. Μουστοξύδη και του Α. Τυπάλδου, του μετέπειτα (1852) πεθερού του Α. Βαλαωρίτη. Ο Ι.Οικονομίδης είχε διατελέσει και διδάσκαλος του Α.Βαλαωρίτη, όταν σπουδάζοντας στην Ιόνιο Ακαδημία, έζησε οικόσιτος στο σπίτι του Ι.Οικονομίδη. Η πρόσκληση του Ι.Οικονομίδη στο παλάτι, το οποίο δεχόταν και τιμούσε και τον Σπυρίδωνα και τον Αριστοτέλη, πρέπει να έγινε ή με τη συστασή τους ή ως έκφραση βασιλικής εμπιστοσύνης προς τον παλαιό φίλο της οικογένειας Βαλαωρίτη¹.

Έναν χρόνο αργότερα (1871) παρεγκωνίσθηκε πάλι ο Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλος και ονομάστηκε πρύτανης ο Ε.Καστόρχης, ο οποίος και κάλεσε τον Α.Βαλαωρίτη να απαγγείλει το ποίημα για τον «Πατριάρχη». Ο Ε.Καστόρχης είναι συνεργάτης του Σ.Κουμανούδη, ανήκουν και οι δύο στην “φατρία” , την “φατρία των κόκκινων”, όπως ονομάζεται από την μερίδα που

---

¹ Κ.Θ.Δημαράς, ό.π., σ.251.

πρόσκειται στον Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλο. Το κύκλωμα τούτο, ευρύτερα, περικλείει μαζί με τους ακαδημαϊκούς διδασκάλους, τον Α.Κουμουνδούρο, Πρωθυπουργό, όταν συμβαίνουν αυτά και την εφημερίδα “Παλιγγενεσία” συνηθέστερο όργανο για τον Σ.Κουμανούδη, όταν θέλει να φέρει κάτι στην ευρεία δημοσιότητα. Όσο για τον πανεπιστημιακό πυρήνα, πρώτιστα έχει κανείς να μνημονεύσει τον Κ. Ασώπιο, ύστερα τους “περί τον Ασώπιον”, τον Σ.Κουμανούδη, ο οποίος μεθαύριο θα τον διαδεχτεί, κορυφαίος της ομάδας, τον Ε.Καστόρχη και τέλος, τον θορυβοποιό στη μακρά σταδιοδρομία του (1840-1916) Γ. Μιστριώτη, “αφού ούτως ή άλλως”, έγραφε γι’ αυτόν ο Κ.Δ. Παπαρρηγόπουλος σ’ εκείνα τα χρόνια, “ηξιώθη να λέγεται καθηγητής Πανεπιστημίου”¹.

Όλα αυτά τα πρόσωπα του πανεπιστημιακού κυκλώματος αντιπροσωπεύουν το πνεύμα του διαφωτισμού, ενός διαφωτισμού που φθίνει και έρχεται σε σύγκρουση με τον Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλο γύρω από την συνέχεια και το Βυζάντιο.

Μέσα σ’ αυτό το σύμπλεγμα, δεν μας είναι δύσκολο να βρούμε διασυνδέσεις με τον Α.Βαλαωρίτη. Από πολιτική πλευρά, οι σχέσεις του με τον Α.Κουμουνδούρο βρίσκονται, συνήθως, σε καλή κατάσταση κι έχουν παράλληλες πορείες. Με τον παλαιό του καθηγητή στην Ιόνιο Ακαδημία, τον Κ.Ασώπιο, ο ποιητής έχει κρατήσει μία σχέση πολύ περισσότερο από τυπική. Ακόμη, ο Σ.Κουμανούδης είχε προσέξει και είχε τιμήσει την πρώτη ποιητική συλλογή του Α.Βαλαωρίτη, τον οποίο τότε δεν εγνώριζε, με μία πολύ καλοπροαίρετη βιβλιοκρισία δημοσιευμένη το 1848 όπου λέει “γέννημα είναι

---

¹ Κ.Θ.Δημαράς, Πλαισίωση...ό.π., σ.471.

του ανεγερθέντος ήδη από του τέλους του 1847 έτους φιλελεύθερου κατά την Ευρώπην πνεύματος“. Το φιλελεύθερο πνεύμα του 1848, οι “κόκκινοι” του 1871, πικρός ο Δ.Βερναρδάκης, που ανήκει στη φατρία, εναντίον του Α.Βαλαωρίτη μετά την απαγγελία του “Πατριάρχη” και φίλος όμως του Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλου. Το καλοκαίρι του 1871 αρθρογράφησε, κατά του Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλου, ανώνυμα αρχικώς ,στην “Παλιγγενεσία” ο Μιστριώτης, φθάνοντας ως τη διαβολή¹.

Όλο αυτό το κύκλωμα, πανεπιστημιακό ή όχι, πρότεινε οργάνωσε και στήριξε την απαγγελία του “Πατριάρχη” από τον Α.Βαλαωρίτη, μία κίνηση, που χαρακτηρίζεται από τον Κ.Θ. Δημαρά, “ένας θρίαμβος ιδεολογικός” της “φατριάς” για την εποχή.

Ένα μεγάλο σύμπλεγμα προσώπων και συμφερόντων προσωπικών ή ιδεολογικών κινείται από τον Α.Βαλαωρίτη και τον Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλο και τελικά δίνει το συμπέρασμα πως “οι άνθρωποι που τιμούν τον Α.Βαλαωρίτη δεν είναι εκείνοι που τιμούν τον Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλο”². Οι ομάδες που στηρίζουν ή ανήκουν οι δύο άνδρες, ιδεολογικά και πολιτικά, μετά την μέχρι τώρα διερεύνηση, είναι διαφορετικές, το ερώτημα όμως παραμένει, πού συναντιούνται, πού τελικά βρίσκονται τα σημεία επαφής και αλληλοεπηρεασμού τους ;.

2γ) Προσωπικές σχέσεις και αναφορές.

Η πρώτη απάντηση δεν αργεί να έρθει. Στο Λονδίνο, στις 9 Ιουνίου 1872, λίγο μετά την απαγγελία του ποιήματος για τον “Πατριάρχη” από τον Α.Βαλαωρίτη, ο Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλος κλείνει μία διάλεξή του με τα ακόλουθα λόγια “Αλλά

---

¹ Κ.Θ.Δημαράς ,Πλαισίωση...ό.π., σ. 471.

² Αυτόθι, σ. 471.

θαρρώμεν εις την δύναμιν του ελληνισμού, θαρρώμεν εις την πίστην ημών και την ιστορίαν ημών και πεπιοθότες εις την φωνήν ήτις εξήλθεν από της καρδιάς του βασιλεύς ημών ότε την 25 Μαρτίου ήκουσε τον διθύραμβον του εθνικού ημών ποιητού ,ανακυρύξωμεν μετά του πατρός του ορθοδόξου ημών διαδόχου: «Ζήτω το ελληνικό έθνος»¹.

Μιά μεγάλη δημόσια αναγνώριση για τον Α.Βαλαωρίτη αυτή τη φορά από κάποιον έξω από την ομάδα των διαφωτιστών. Μιά αναγνώριση, που κορυφώνεται στις λέξεις «εθνικού ημών ποιητού», από τα χείλη του Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλου και δείχνει πως τιμά συνολικά την προσωπικότητα του Α.Βαλαωρίτη. Ο μετά από λίγο εθνικός ιστοριογράφος, τιμά τον εθνικό ποιητή, μία πρώτη μεγάλη συνάντηση των δύο ανδρών.

Την ίδια περίπου εποχή τον Ιούνιο, ακολουθεί, εύσχημη η απόλυση του Ι. Οικονομίδη από την Γραμματεία του Γεωργίου η τροπή αυτή οπωσδήποτε δηλώνει ότι αδυνάτισε εκείνες τις ώρες, σε μία τέτοια περίπτωση η προστασία του Α.Βαλαωρίτη προς τον παλαιό του διδάσκαλο, παρά το συμπεθεριό τους. Ο Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλος θα εκλεγεί πρύτανης για το επόμενο ακαδημαϊκό έτος 1872-73².

Την ίδια ακαδημαϊκή χρονιά, ο γιός του Α.Βαλαωρίτη, Ιωάννης, έχει έρθει στην Αθήνα για σπουδές στη Νομική. Ο πατέρας Α. Βαλαωρίτης σε μία μακροσκελή συμβουλευτική επιστολή προς τον γιο του, στις 12/9/1872, τον προτρέπει να συναντήσει δικούς του φίλους και γνωστούς, οι οποίοι θα είναι πρόθυμοι να τον βοηθήσουν κατά την παραμονή του στην Αθήνα. Πρώτος σ' ένα κατάλογο 33 ονομάτων είναι ο Κ. Παπαρρηγόπουλος.

---

¹ Κ.Θ.Δημαράς, Πλαισίωση...ό.π., σ.469.

² Κ.Θ.Δημαράς, Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλος, ό.π., σ.257.

[Πρός τον Ιωάννη Βαλαωρίτη

Να επισκεφθής :

1.Τον Κωστάκη Παπαρρηγόπουλον, Πρύτανιν

2.Τον Καθηγητήν Παύλον Καλλιγάν

3.Τον Καθηγητήν Γιάγκον Σαρίπολον

.....]¹.

Μιά μικρή ανεπίσημη αναγνώριση του Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλου από τον Α.Βαλαωρίτη, που μπορεί να καθορίζεται από τον καινούργιο ρόλο του ιστορικού ως πρύτανι, όμως όταν μέσα σ' αυτό τον κατάλογο συναντούμε ονόματα λογίων διαφωτιστών όπως του Π.Καλλιγά, του Ι.Σαρίπολου ή άλλων, δεν μπορούμε να μην διακρίνουμε τη μεγάλη και πρωτεύουσα θέση που δίνει στον Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλο.

Το κλείσιμο και την κορύφωση αυτών των αλληπάλληλων αποδεικτικών στοιχείων εκτίμησης του ενός προς τον άλλο θα την βρούμε ένα χρόνο. Μετά τον θάνατο του Δημήτριου, γιού του Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλου, ο Α.Βαλαωρίτης στέλνει στον ιστορικό την πιο κάτω επιστολή της οποίας παρέχουμε εκτενές απόσπασμα.

Εν Μαδουρή τη 5η Απριλίου 1873

Δυστυχέ μου Κωστάκη,

.....

---

¹ Α. Βαλαωρίτης, Βιος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, Αθήνα, τ. 1, σ. 307-309.

Όλος ο βίος της παρελθούσης Ελλάδος συνέχεται σήμερον μετά του ιδικού σου. Εσφράγισες τον τάφον του τέκνου σου, αλλ' απεσφράγισες τον τάφον της Πατρίδος και ανέστησες εκ νεκρών λησμονημένα κατορθώματα, απερίγραπτα βάσανα. Απέριψας διαβολάς αλλοφύλων ... διεξεδίκησας την γνησιότητα της καταγωγής του Γένους .... συνέδεσας τους διεσπαρμένους κρίκους της αλύσειας, δι' ής συγκροτείται ο νέος μετά του αρχαίου Ελληνισμού ...εζωντάνεψες τόσα κόκκαλα .... Ζήσε, Κωστάκη μου, ζήσε ! τίς θα συμπληρώση το έργον των χειρών σου; Η ελληνική μεσαιωνική ιστορία είναι διά τους πολλούς, τους εν τω ενεστώτι μόνον εντρυφώντας νεκρά και παγωμένη θάλασσα, εις τα αχανή βάραθρα της οποίας κατεποντίσθησαν απειράριθμοι γενεαί χωρίς ν' αφήσωσιν ειμή μικρότατα ίχνη ασημάντου υπάρξεως των ... Είναι κοιμητήριον ατελεύτητων ...Αλλά δι' εσέ, είναι Δευτέρα Παρουσία.

Εξεπόρθησας τον Αδην της Ελλάδος, έτεινας την δεξιάν σου προς τους τεθνεώντας τοσοούτων αιώνων, ενεφύσησας εις τα άψυχα στήθη των, νέον πνεύμα ζωής .... και σε τρομάζει, Κωστάκη, ο ύπνος του παιδιού σου;

Ζήσε, Ζήσε

Ως αδελφός

A. Βαλαωρίτης¹.

Μέσα σ' αυτή τη γεμάτη ρομαντικό πνεύμα και διάθεση συλλυπητήρια επιστολή, έχουμε την απάντηση, την προσωπική απάντηση του Α.Βαλαωρίτη, σ' αυτόν που τον χαρακτήρισε "εθνικό ημών ποιητή".

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ.184-185.

“Απέρριψας διαβολάς αλλοφύλων ”άμεση και ευθεία αναγνώριση της εγκυρότητας των επιστημονικών θέσεων του Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλου, που αντιπαρατίθενται στις θέσεις του Φαλμεράγιερ ή άλλων για τη συνέχεια των Ελλήνων.

“διεκδικήσας την γνησιότητα της καταγωγής του Γένους ...συνεδέσας τους διεσπαρμένους κρίκους της αλύσειως, δι’ ής συγκρατείται ο νέος μετά του αρχαίου Ελληνισμού”. Αποδοχή, πλήρης αποδοχή του τρίσημου σχήματος του Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλου για την Ελληνική ιστορία και την συνέχεια των Ελλήνων. Όπως και πλήρης αποδοχή του καθοριστικού ρόλου του Βυζαντίου στην αλυσίδα της σύνδεσης του νέου με τον αρχαίο Ελληνισμό .

“Η ελληνική μεσαιωνική ιστορία είναι διά τους πολλούς, τους εν τω ενεστώτι μόνον εντρυφώντας νεκρά και παγωμένη θάλασσα ...χωρίς ν’ αφήσωσιν ειμή μικρότατα ίχνη της ασημάντου υπάρξεως των ”. Έμμεσοι, όμως, σαφέστατοι υπαινιγμοί για τον κύκλο των διαφωτιστών, που δεν αναγνωρίζουν την σημαντικότητα του Βυζαντινού πολιτισμού, μέσα στην Ελληνική ιστορία.

Ο Α.Βαλαωρίτης όσο και αν τιμήθηκε από τους ελιγμούς των διαφωτιστών, όσο και αν διατηρεί πολύ καλές σχέσεις με τον Κ.Ν.Σάθα, δεν παύει ν’ αναγνωρίζει και να συμφωνεί απόλυτα με την ιστορική αντίληψη, συνείδηση του Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλου για τη συνέχεια της Ελληνικής ιστορίας. Μία αντίληψη που θα την μεταφέρει και στο ποιητικό του έργο και θα την μεταμορφώσει αυτός, ο ποιητής, σε ποιητική συνείδηση. Ο εθνικός ποιητής αναγνωρίζει τον εθνικό ιστορικό.

3γ) Κοινή εθνική δράση

Ο Α.Βαλαωρίτης, από το 1876, είναι ανεπίσημα, μέλος της Κεντρικής Εθνικής Επιτροπής που οργανώνει ανεπίσημα, την επανάσταση στην Ήπειρο, στη Θεσσαλία και στην Κρήτη, μ' αυτή του την ιδιότητα τον Νοέμβριο του 1877, στην έπαυλη της Μαδουρής έχει αποθηκευμένα 1.008 στρατιωτικά τουφέκια Σπρίνγκφίλντ¹.

Της ίδιας επιτροπής, σύμφωνα επίσης με το αρχείο Π.Καλλιγά, ιδρυτικό μέλος και πρώτος της πρόεδρος είναι ο Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλος². Και με την ιδιότητά του αυτή επιφορτίζεται αποστολές στη Δύση, επίσημες ή ημιεπίσημες, ερανικές ή για την εκτέλεση ορισμένων σχεδίων, ως, ακόμη και για προμήθειες όπλων. Ο Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλος δεν εξεχώριζε την ιστοριογραφική του δράση από τις άλλες του εθνικές προσπάθειες, έτσι, σ' αυτά τα ταξίδια μελετάει, δίνει διαλέξεις, στέλνει ανταποκρίσεις³.

Σε μία επιστολή του Α.Βαλαωρίτη στις 8 Μαρτίου 1879, που επιγράφεται "Φίλτατε Κωστάκη" και έχει ως περιεχόμενο τις κρίσεις του, μετά το τέλος των διαπραγματεύσεων της Κεντρικής Εθνικής Επιτροπής με τους Τούρκους στην Πρέβεζα για τον καθορισμό των συνόρων, έχουμε το μοναδικό τεκμήριο ως προς αυτού του τύπου επαφής τους⁴.

Α.Βαλαωρίτης και Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλος δύο προσωπικότητες με κοινά χαρακτηριστικά. Και οι δύο λόγιοι δημιουργικοί, με έργο σημαντικό, που μέσα του εκφράζονται οι αντιλήψεις και οι αναζητήσεις της εποχής. Παράλληλα, όμως και οι δύο, δεν αρνούνται ν' αναμιχθούν στα κοινά και αναπτύσσουν πολιτική

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Φωτεινός, Αθήνα, 1976, σ.56.

² Κ.Θ.Δημαράς, Κ.Παπαρρηγόπουλος, ό.π., σ.345-346.

³ Κ.Παπαρρηγόπουλος, Προλεγόμενα, ό.π., σ.26.

⁴ Α.Βαλαωρίτη, Βιος..., ό.π., σ.327-328.

δράση. Μέσα από καίριες θέσεις εθνικών επιτροπών ξετυλίγουν τις προσωπικότητες τους μέχρις και της συμμετοχής τους στη διακίνηση όπλων.

Μία διπλή υπόσταση, που παρατηρείται και σε άλλες σημαντικές προσωπικότητες της εποχής και που φαίνεται να δηλώνει τις ανάγκες των καιρών, ως προς το ρόλο των διανοούμενων. Δρόμοι παράλληλοι που διαμορφώνουν και ολοκληρώνουν δύο προσωπικότητες, καθοριστικές για την κοινωνία του 19ου αιώνα, μία κοινωνία που αναζητά την ταυτότητα της και το σχηματισμό συνείδησής της, η οποία εκφράζεται ποιητικά και ιστορικά, μέσα από το έργο των δύο ανδρών. Η αναζήτηση αυτής της συνείδησης φαίνεται τελικά να καθορίζεται και στους δύο από την αντίληψή τους για το “εθνικό καλό”.

4γ) Το “εθνικό καλό”.

Στα 1868, ο Π.Καλλιγιάς, οπαδός του διαφωτισμού έγραφε για τον εθνικό ιστορικό, του οποίου το μεγαλύτερο μέρος της Ιστορίας είχε πια εκδοθεί, ότι “μεταχειρίζεται την ιστορία ως αποδεικτικόν μέσον ιδιαίτερου θέματος”. Ο Κ.Δ.Παπαρηγόπουλος αργότερα, όταν είχε συντελεσθεί το κύριο έργο του, η Ιστορία, διατύπωσε έναν προβληματισμό, σχετικό με την επιστημονική ζήτηση, ο οποίος φαίνεται να εκφράζει κάτι καίριο μέσα στο σχήμα της ρομαντικής ιστοριογραφίας: πρόκειται για τις εθνικά δυσμενείς αλήθειες, «Αλλ’ εάν τούτο είναι η αλήθεια, διατί να μή προκύψη εις φώς; Ως επιστήμων, δεν λέγω όχι, ως Ελλην όμως, ομολογώ ότι επεθύμουν να αναλάβη την αποκάλυψιν της θλιβεράς ταύτης αληθείας, ξένος μάλλον ή ομογενής”¹.

---

¹ Κ.Δ.Παπαρηγόπουλος, Προλεγόμενα,ό.π.,σ.18.

Σε πνεύμα ταυτόσημο, γύρω στα 1867, όταν ο Α.Βαλαωρίτης γράφει τον “Αθανάσιο Διάκο” έρχεται σε αντιπαράθεση με τον Κ.Ν.Σάθα γύρω από τη λέξη “καρυοφίλλι”. Ο Κ.Ν.Σάθας “διατείνεται ότι το γνωστόν καρυοφίλλι ωνομάσθη ούτω από του εν Βενετία οπλοποιοού Carlo figlio(Καρόλου υιού). Περιέργως μα την αλήθειαν η ανακάλυψις αλλ’ ουδόλως ευάρεστος. Τολμώ μάλιστα να είπω προς τον φίλον, οτι απαγορεύεται οιωδήποτε η διά τοιούτων ερευνών καταστροφή των θελκτικών μύθων, δι’ ών ετράφημεν, εκτός όταν πρόκειται να βασιλεύση επωφελής τις αλήθεια”¹.

Ο καθ’ ένας, μέσα στο δικό του χώρο, δίνει τη μάχη του με την επιστημονική αλήθεια, που, ίσως, όχι συμπτωματικά, εκφράζεται από φορείς διαφωτιστικούς. Ο Κ.Δ.Παπαρηγόπουλος, σε αντιπαράθεση με τον Π.Καλλιγά, εκφραστή διαφωτιστικών θέσεων, όταν του προκύπτει θέμα επιστημονικής αλήθειας σε θέματα εθνικά ιστορικά, είναι ξεκάθαρος, απαντά “ ως Ελλην ” και κάπως έτσι θα πρέπει να αντιμετωπιστεί η συνολική ιστορική αντίληψή του.

Ο Α.Βαλαωρίτης δημιουργεί θέμα γύρω του από μία λέξη, το καρυοφίλλι, σαν ποιητής που είναι, κι έρχεται σε αντιπαράθεση με τον Κ.Ν.Σάθα “τροφοδότη” όπως χαρακτηρίστηκε των διαφωτιστών. Είναι κι αυτός ξεκάθαρος, “απαγορεύεται”, λέει, τα αποτελέσματα επιστημονικών ερευνών να καταστρέφουν μύθους θελκτικούς ή αλλιώς μύθους εθνικούς όπως το καρυοφίλλι.

Μία κοινή εθνική συνείδηση συναντάται και στους δύο, μία συνείδηση που εκφράζει καθαρά το αίσθημα για το “εθνικό καλό” και πως πάνω από αυτό δεν μπορεί να τοποθετηθεί τίποτε άλλο. Ίσως, τελικά, αυτή η κοινή εθνική τους

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Ποιήματα και Πεζά, Αθήνα, 1981, τ.2, σ.416.

συνείδηση, τους έκανε να διαφοροποιηθούν από τους διαφωτιστές και τους οδήγησε στον ίδιο δρόμο γύρω από τη “συνέχεια” και το Βυζάντιο. Ίσως, τελικά, αυτή η διαφοροποίηση, που ο καθένας τους την εξέφρασε με το δικό του μέσο, να ήταν ο δρόμος στο να αναγορευτούν και οι δύο “εθνικοί”.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

1. Στιχουργήματα

Το 1847 ο Α.Βαλαωρίτης δημοσιεύει την πρώτη του ποιητική συλλογή τα «Στιχουργήματα», τα οποία δείχνουν κάποιες κατευθύνσεις, που θα ακολουθήσει ο ποιητής στη συνέχεια, γύρω από την ιστορικότητα της ποιήσής του και τον έντονο πατριωτισμό της. Σχετικά, όμως, με τα ζητήματα που μας απασχολούν αυτή η συλλογή δεν παρουσιάζει κανένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Μπορούμε όμως να σταθούμε σε μία κριτική του Σ.Κουμανούδη την 1η Αυγούστου 1848 στην Νέα Ελλάδα, όπου αναφέρει πως η συλλογή είναι “γέννημα του ανεγερθέντος ήδη από του τέλους του 1847 έτους φιλελεύθερου πνεύματος”¹. Ο Σ.Κουμανούδης υποδέχεται τον Α.Βαλαωρίτη, στα πρώτα του ποιητικά βήματα, με τις καλύτερες προθέσεις και μοιάζει να τον εντάσσει σε μία ιδεολογική και πολιτική περιοχή, που μπορεί να βρίσκεται ο ίδιος, αλλά δεν ξέρουμε κατά πόσο βρίσκεται ο ποιητής. Οι δυο τους, από την μέχρι τώρα έρευνα μας, δεν ξαναβρίσκονται, δεν συναντιούνται και αν κρίνει κανείς από την κατοπινή τους πορεία σε σχέση με τα ζητήματα που πραγματεύεται η εργασία μας μάλλον σε αντίθετες τάσεις βρίσκονται.

Είναι χαρακτηρισικό πως τα «Στιχουργήματα» ο Α.Βαλαωρίτης τα αποκήρυξε σιωπηρά, όταν το 1868 έκανε συνολική ανατύπωση των ποιημάτων του.

---

¹Α. Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, Αθήνα, 1980, τ.1, σ.28-29.

2. Μνημόσυνα

Στα 1857, λίγο μετά το θάνατο του Δ.Σολωμού, δημοσιεύονται τα «Μνημόσυνα» που αποτελούν ουσιαστικά την ποιητική αφετηρία του Α.Βαλαωρίτη. Η αποδοχή της συλλογής είναι τόσο μεγάλη που όλοι τον θεωρούν ως διάδοχο του Δ.Σολωμού.

Α) Σε μία προλογική επιστολή των «Μνημοσύνων» προς τον γιό του Αιμίλιο αναφέρει πως η γλώσσα του λαού “είναι ο μόνος βλαστός ο εναπομείνας επί του γηραιού δένδρου της εθνικότητός μας”¹. Η γλώσσα λοιπόν είναι για τον Α.Βαλαωρίτη ο ιστός που διατρέχει την ιστορία και καθορίζει τη συνέχεια των Ελλήνων. Η γλώσσα και μάλιστα η γλώσσα του λαού την οποία υπηρέτησε και επεξεργάστηκε με πίστη και αφοσίωση μέχρι το τέλος της ζωής του.

Β) Στα προλεγόμενα του ποιήματός του για τον «Σαμουήλ» που περιλαμβάνεται στα «Μνημόσυνα» αναφέρει και ταυτίζει τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο με τον Σαμουήλ, σαν δύο τραγικές φιγούρες του Ελληνισμού. Θα πρέπει να δώσουμε ιδιαίτερη βαρύτητα στην ιστορικότητα του ποιήματος και τις προθέσεις του ποιητή, ο οποίος αναφέρει “Ο θάνατος του αυτοκράτορος εξέπληξε την οικουμένην, η θυσία ενός καλογήρου έμεινε θαμμένη εις το σκότος του παρελθόντος”². Ο Κ.Παλαιολόγος, ο Βυζαντινός αυτοκράτορας, είναι η αγαπημένη φιγούρα που έρχεται πολλές φορές στο έργο του ποιητή. Ο τελευταίος αυτοκράτορας που ο μύθος του διέσχισε το χρόνο και φτάνει ως τον 19ο αιώνα έντονος και ζωντανός. Αντίθετα, ο μύθος του καλόγερου είναι θαμμένος και άγνωστος. Αυτός ο άγνωστος μύθος γίνεται πηγή έμπνευσης για τον ποιητή, που τον χρησιμοποιεί, τον φτιάχνει δίνοντας του λόγο και τον φέρνει

---

¹ Α.Βαλαωρίτη, Ποιήματα και Πεζά, Αθήνα, 1981, τ.2, σ.296.

² Αυτόθι, σ.25.

στην επιφάνεια του χρόνου και της ιστορίας. Σκόπιμα τα δύο πρόσωπα ταυτίζονται, σκόπιμα ο χρόνος μοιάζει ίδιος και για τους δύο γιατί το καθένα εξυπηρετεί τις ιστορικές προθέσεις του Βαλαωρίτη. Ταυτίζοντας τα δύο πρόσωπα ενώνει το χρόνο και τις μνήμες του χρόνου και περνά τα μηνύματα που αυτός θέλει. Μηνύματα που έχουν να κάνουν με τη θυσία και τον ηρωισμό, που η ιστορία, μέσω της ποίησης, τα ανταμοίβει και δεν τ' αφήνει να ξεχαστούν και κατά δεύτερο λόγο, επαναφέρει και διατηρεί τον Βυζαντινό μύθο.

Γ) Έτσι μέσα στο ίδιο κείμενο αναφέρει για το Βυζάντιο “ Το Βυζάντιον .....η άνω Ιερουσαλήμ, η γη της επαγγελίας, ο απόκρυφος παλμός της καρδιάς μας”¹. Το Βυζάντιο η εξιδανικευμένη μορφή της κοινωνίας, η τέλεια εικόνα που μπορεί να πάρει η βαθιά ριζωμένη συνείδηση των Ελλήνων. Το παρελθόν, που αποτελεί το Βυζαντινό κράτος, γίνεται τώρα το ιδανικό για το παρόν μα πιο πολύ για το μέλλον. Μέσα από μία φράση γίνεται κατανοητή η θέση του Α.Βαλαωρίτη για το Βυζάντιο και μέσα απ' αυτό και ο Μεγαλοϊδεατισμός του. Μία Μεγάλη Ιδέα, που για τον ποιητή, δεν θα μπορεί ποτέ να είναι μικρότερη από τα παλιά όρια της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Θα πρέπει να θυμίσουμε πως αυτή την χρονιά, το 1857, ο Σ.Ζαμπέλιος κάνει την δεύτερη ουσιαστική προσπάθειά του για την αποκατάσταση του Βυζαντίου με τις “Βυζαντινές Μελέτες” και ο Α.Βαλαωρίτης φαίνεται να τον ακολουθεί σ' αυτή την πορεία .

---

¹ Α. Βαλαωρίτης, Ποήματα..., ό.π., σ.26.

3. Η «Κυρά Φροσύνη»

Ο Α.Βαλαωρίτης έχει αρχίσει να ωριμάζει ποιητικά και να οργανώνει με αρκετά σύνθετο τρόπο τα έργα του, τα οποία με πρώτη την «Φροσύνη» παίρνουν τη μορφή του έπους χωρισμένο σε άσματα. Έτσι, στα προλεγόμενά της μπορούμε να βρούμε χρήσιμο υλικό που μπορεί να βοηθήσει και να οργανώσει την έρευνά μας. Μέσα από την μελέτη του υλικού αυτού μπορούμε να δούμε τις απόψεις του Α.Βαλαωρίτη α) για την ιστορία και την ποίηση, β) για την γλώσσα και τη χρήση της, γ) για την συνέχεια και το Βυζάντιο και δ) παράλληλα θα πλουτίσουμε με ένα τέταρτο μέρος την έρευνα, γύρω από την εποχή της γραφής της Φροσύνης, με στοιχεία από τα πολιτικά κείμενα του Α.Βαλαωρίτη που φωτίζουν κυρίως την αντίληψη του για την Μεγάλη Ιδέα.

3α) Ιστορία και ποίηση

Ο Α.Βαλαωρίτης έχει μία ιδιαίτερη σχέση με την ιστορία και την χρησιμοποίηση της στην συγγραφή των ποιημάτων του. Θεωρεί πως “θεμέλιον της νέας Ελληνικής ποιήσεως πρέπει να είναι η πιστή εξιστόρησις των παθημάτων και των μαρτυριών του έθνους, η διηνεκής του Ελληνισμού προς τον ξενισμό πάλη”¹. Δύο είναι τα κυρίαρχα στοιχεία που πρέπει να υπάρχουν στη σύγχρονη ελληνική ποίηση, το ένα είναι η ιστορία, η εξιστόρηση των αγώνων και των κατορθωμάτων του έθνους και το άλλο, ο συνεχής αγώνας εναντίον των ξένων, των κατακτητών.

Το 19ο αιώνα στην Ελλάδα αλλά και στην Ευρώπη, η ιστορία έχει μπει και έχει πάρει κυρίαρχη θέση στην λογοτεχνία. Αναπτύσσονται πολύ το ιστορικό

---

¹ Α. Βαλαωρίτης, Ποιήματα και Πεζά, Αθήνα, 1981, τ.2, σ.299.

μυθιστόρημα και η ιστορική ποίηση ενταγμένα μέσα στο κλίμα του ρομαντισμού. Το να ερμηνεύουν ή να συνδυάζουν την ιστορία με την λογοτεχνία, στην Ευρώπη, ξεκινά από τον G.Vico, που πρώτος έδωσε τέτοιου τύπου ερμηνείες για τον Όμηρο¹,έναν αιώνα πριν.

Ο συνεχής αγώνας εναντίον του κατακτητή, ο αγώνας εναντίον του ξένου είναι κυρίαρχες και μόνιμες σκέψεις του Α.Βαλαωρίτη για το ποιητικό του έργο. Ο Άλλος στον Βαλαωρίτη είναι ο Ξένος. Το βασικότερο μοτίβο του άλλου είναι πάντα ο ξένος. Αυτός ο αγώνας εναντίον του ξένου, ή αλλιώς η αντίσταση εναντίον του ξένου δυνάστη μεταβιβάζεται στο χρόνο από τον Α.Βαλαωρίτη στον Ν.Σβορώνο, που χαρακτηρίζει με αντιστασιακό πνεύμα όλη την ελληνική ιστορία². Μία θέση αρκετά σωστή με μία μικρή όμως διόρθωση. Η ποίηση του Α.Βαλαωρίτη, γενικά, όπως και η στάση του για την Μεγάλη Ιδέα, είναι επιθετική, ο Α.Βαλαωρίτης δεν αμύνεται, δεν αντιστέκεται, ο Α.Βαλαωρίτης επιτίθεται δυναμικά και πολεμικά, είναι μία ποίηση επιθετική.

Γι' αυτό η ποίηση «οφείλει να λάβη ηρωικήν, τουτέστιν επικήν μορφήν ...να στηρίζεται κυρίως εις την ιστορίαν». Παράλληλα, επεκτείνοντας και κάνοντας πιο σύνθετη τη σχέση του με την ιστορία διατυπώνει την παρακάτω άποψη για τον χρόνο τον ιστορικό και ποιητικό, μία άποψη, που την είδαμε να γεννιέται ή να αρχίζει να πλάθεται στον Σαμουήλ, όταν ταύτιζε τον Κ.Παλαιολόγο με τον Σαμουήλ λέει λοιπόν «Διατρέχων την νεωτέραν Ελληνικήν ιστορίαν από πτώσεως της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της εθνικής ημών

---

¹ Ε. Wilson, Ιστορική ερμηνεία της λογοτεχνίας, Αθήνα, 1992, σ.32 .

² Ν.Γ.Σβορώνος , Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας , Αθήνα,1984, σ.12-13 και Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας,Αθήνα,1982,σ.410.

αποκαταστάσεως, παρατήρησα ότι αι εποχαί άπασαι συγχωνεύονται, ότι τα διαστήματα εκλείπουν και ότι η χρονολογία αποβαίνει περιττή»¹.

Ο Α.Βαλαωρίτης χάνεται μέσα στο χρόνο της ιστορίας, ίσως, εξ' αιτίας της καλής του γνώσης, ίσως, από την διαρκή έρευνα που κάνει ίσως, από την ποιητικότητα της φαντασίας του. Έτσι, μπορεί να ταυτίσει ένα γεγονός μ' ένα άλλο, να μεταφέρει ένα γεγονός από μία εποχή σε άλλη και όλα αυτά γιατί θέλει να υποτάξει την ιστορία μέσα στην ποίηση του και την ποίηση του μέσα στον απώτερο σκοπό του που μοιάζει να είναι ο έρωτας για την πατρίδα.

Μέσα σε μία τέτοια λογική για την ιστορία αρχίζει να φτιάχνει τη «Φροσύνη» θέλοντας να δημιουργήσει, όπως λέει, ένα ποίημα “ανεξάρτητον του νέου ρομαντισμού”². Έχει κατανοήσει την εποχή και την κυριαρχία του ρομαντισμού και προσπαθεί να τον ξεπεράσει και να βρεθεί σε κάτι άλλο, σε κάποια άλλη μορφή ποίησης. Η κατανόηση όμως του ρομαντισμού δεν σημαίνει και ξεπέρασμά του. Ο ποιητής μοιάζει να έρχεται σε αντίφαση, προσπαθεί να ξεφύγει από τον ρομαντισμό, αλλά μοιάζει κυριευμένος απ' αυτόν. Τόσο κυριευμένος που μοιάζει πνιγμένος με τον στόμφο και την υπερβολή, που δίνει μέσα σ' αυτό το μεγάλο ερωτικό του έπος την «Φροσύνη». Την «Φροσύνη», που κάνοντάς της μία ανάγνωση με σύγχρονη ματιά, θα μπορούσε κανείς να την χαρακτηρίσει ένα ερωτικό θρίλερ.

3β) Η γλώσσα

Γύρω από τα ζητήματα της γλώσσας, ως προς την ποιότητα της, στην «Φροσύνη» μπορούμε να πούμε πως δεν είναι η καθαρή δημοτική, όπως στον

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Ποιήματα ....., ό.π., σ.299.

² Α.Βαλαωρίτης, Ποιήματα..., ό.π., σ.306.

«Διάκο» και τον «Φωτεινό». Είναι ακόμη ασχημάτιστη και έχει πολλά στοιχεία της καθαρεύουσας.

Ο Α.Βαλαωρίτης δηλώνει πως “του δε περί γλώσσης πολυθρύλητου ζητήματος, επόμενος εις την εμήν και σεβόμενος την των άλλων πεπιοίθεισιν, ούτε αναλαμβάνω ούτ’ ήθελον αναλάβει ποτέ την ευθύνη της επιλύσεως”¹.

Είναι αδιαμόρφωτη ακόμα η θέση του γύρω από το γλωσσικό ζήτημα και αυτό φαίνεται και από την δομή της γλώσσας στο ποίημα. Ο φανατικά φίλος της γλώσσας του λαού, θα έρθει αργότερα. Όμως νοιώθοντας πως θέλει να απολογηθεί για την καθαρεύουσα που χρησιμοποιεί στα πεζά της «Φροσύνης» του γράφει στον Α.Λασκαράτο “Τα πεζά είναι γραμμένα εις γλώσσαν λογιωτατίστικην. Και σου ζητώ συμπάθιο διά τούτο μου το αμάρτημα. Αλλά ηθέλησα ν’ αποφύσω την κατηγορία όπου κάμνουνε εις τους Εφτανήσιους λέγοντες ότι γράφομε τη γλώσσα του λαού γιατί δε γνωρίζουμε την άλλη...”².

Ο Α.Βαλαωρίτης, προσωπικότητα σύνθετη, μοιάζει διαρκώς να κινείται σε δύο κόσμους. Στον κόσμο της δημοτικής και της καθαρεύουσας, στα Επτάνησα και στον Αθηναϊκό ρομαντισμό, στα κοσμοπολίτικα σαλόνια και τη μοναξιά της Μαδουρής. Έτσι τώρα απολογείται στο φίλο του Α.Λασκαράτο για κάτι που αρέσει στους Αθηναίους λόγιους. Παράλληλα μοιάζει να απαντά και στον Μ. Vitti, που τον κατηγορεί για γλωσσικούς συμβιβασμούς³ θέλοντας να δείξει έμπρακτα πως ξέρει να χειρίζεται άνετα και τη γλώσσα των λογίων.

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Ποιήματα..., ό.π., σ.307.

² Αυτόθι, σ.404.

³ Μ. Vitti, Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Αθήνα, 1992, σ.251-255.

3γ) Η συνέχεια και το Βυζάντιο.

Όσο πιο αναλυτικός γίνεται ο Α.Βαλαωρίτης στα προλεγόμενα της «Φροσύνης» τόσο πιο πολλά στοιχεία μας παρέχει γύρω από τις ιδέες του. Έτσι χρησιμοποιεί την πτώση του Βυζαντίου σαν “ όριο και αρχή νέων αγώνων για τον ελληνισμό, λέγοντα χαρακτηριστικά“. Από αλώσεως του Βυζαντίου μέχρι της εθνικής ημών ανεγέρσεως διήρησεν ο καταστρεπτικός ούτος αγών”¹.

Το Βυζάντιο γίνεται το τελευταίο όριο μίας ακμής του ελληνισμού, ένα όριο που λειτουργεί σαν σημείο, σαν σταθερό σημείο εκκίνησης, για τους αγώνες των Ελλήνων να ξαναέρθουν στο φως της ιστορίας. Και πιο κάτω το Βυζάντιο παίρνει άλλη μορφή ορίου λέγοντας πως “Διατρέχων την νεωτέραν Ελληνικήν Ιστορίαν από πτώσεως της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της εθνικής ημών αποκατάστασεως, παρατήρησα ότι αι εποχαί άπασαι συγχωνεύονται ...”². Εδώ η πτώση του Βυζαντίου γίνεται χρονικό όριο για τον ίδιο και την αντίληψή του για τον ιστορικό χρόνο, που περιγράψαμε αναλυτικά στο προηγούμενο μέρος.

Συνεχίζοντας να μιλά για την πάλη του ελληνισμού, μετά την πτώση του Βυζαντίου και κατά την διάρκεια της τουρκικής κατάκτησης, αναφέρει “Η εποχή αυτή δύναται ευλόγως να ονομασθή ηρωϊκή ως εποχή εν η συλλαμβάνεται και κυοφορείται η μεγάλη περί εθνότητος ιδέα, αποχωριζομένη του Βυζαντινού κυκεώνος και θέλουσα να υπάρξη αφ’ εαυτής, ενδυομένη νέαν ατομικότητα, νέαν ζωήν, νέον κάλλος. Από της στιγμής ταύτης διατυπούται ο χαρακτήρ του νέου Ελληνος, άρχεται η βαθμιαία ανάπτυξις και προκύπτει σαφώς ο προορισμός και το μέλλον αυτού”³.

---

¹ Α. Βαλαωρίτη, Ποιήματα ....., ό.π., σ.299.

² Αυτόθι, σ.299.

³ Αυτόθι, σ.299.

Εδώ έχουμε να παρατηρήσουμε χρήσιμα και καινούργια στοιχεία στην σκέψη του Α.Βαλαωρίτη. Αυτή η εποχή της Τουρκοκρατίας είναι εποχή όπου ο ελληνισμός ανασυντάσσεται και μέσα από τα ηρωικά του κατορθώματα, που βέβαια τα κάνουν οι μόνιμοι ήρωες του Α.Βαλαωρίτη, οι κλέφτες, συντηρεί και καλλιεργεί την “μεγάλη περί εθνότητας ιδέα”. Όμως, έχουμε ένα στοιχείο που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και είναι ο χαρακτηρισμός του Βυζαντίου ως “κυκεώνα” πράγμα που δηλώνει την αντιπάθεια του ποιητή για όλη την αρνητική εικόνα που έχει αφήσει το Βυζάντιο μέσα από τις πολλές εσωτερικές του συγκρούσεις, διαμάχες και αντιπαλότητες για την εξουσία.

Αυτό το Βυζάντιο όλοι το αρνήθηκαν και κράτησαν τις αποστάσεις τους όπως είδαμε αναλυτικά στα προηγούμενα κεφάλαια. Έτσι και ο Α.Βαλαωρίτης μπορεί να έχει το Βυζάντιο στην συνείδησή του σαν εποχή που ανήκει στον ελληνισμό, δεν έχει όμως κανέναν ενδοιασμό να αποκηρύξει τα αρνητικά στοιχεία του τα οποία δεν μπορούν να βοηθήσουν στην αναγέννηση του ελληνισμού.

Μέσα λοιπόν από ένα υγιές Βυζάντιο αλλά και μία πολύ δύσκολη περίοδο κατάκτησης από τους Τούρκους ο “ καινούργιος Έλληνας” γεννιέται και συνεχίζει την μακραίωνη πορεία του. Μοιάζουν ακόμα με τα πρώτα σπέρματα μίας σκέψης που γεννιέται και αρχίζει να εκφράζεται. Μίας σκέψης, γύρω από τη συνέχεια των ελλήνων και την ελληνικότητα του Βυζαντίου, που δεν μπορεί να εκφραστεί ποιητικά και να βρεθεί στο σώμα ενός ποιήματος, αλλά, με τη θέση που έχει στα προλεγόμενα είναι κοντά.

Ακόμη, στη συνέχεια έχουμε την έκφραση μίας γνώμης γύρω από τη γεωγραφία της καταγωγής των ελλήνων, που διατυπώνεται ως εξής “ Επειδή δε

η Ήπειρος, εἰ ἔνεκεν τῆς γεωγραφικῆς αὐτῆς θέσεως εἴτε ἔνεκεν τῆς φύσεως τῶν τέκνων αὐτῆς, υπῆρξεν ἡ ἀκρόπολις, τὸ ἱερόν βῆμα ἔνθα ὁ νέος Ἕλληνας ἠδυνήθη νὰ προφυλάξῃ ὡς ἄρτον προθέσεως τὴν ἰδέαν τῆς καταγωγῆς αὐτοῦ καὶ τὰς ἐλπίδας τοῦ μέλλοντος, τὸ κατ' ἐμὲ ἔκρινα εὐλογον πρὸς τὸ παρὸν ἐκεῖ νὰ ἀνασκάψω πρὸς ἀνεύρεσιν νέων ποιητικῶν ἐμπνεύσεων καὶ θέματος παρέχοντος στοιχεῖα ἱκανὰ πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ, ὃν προεθέμην”¹.

Εἰδὼ ἔχουμε τὴν οὐσίαν μίας σκέψεως τοῦ Α.Βαλαωρίτη ἡ ὁποία εἶναι ριζωμένη βαθιά μέσα του καὶ εἶναι ἡ Ήπειρος. Ἡ Ήπειρος, τὰ βουνά, τὸ χῶμα τῆς εἶναι πολλές φορές τὰ πάντα γιὰ τὸν ποιητὴ, μοιάζουν σαν τὴν μάνα καὶ τὸ μωρό που τοῦ ἔκοψαν τὸν ὀφθαλμὸν ἰσχυρῶς καὶ νοιώθει αἰώνια μόνη ἢ μπαίνει στὴν αἰώνια ἀναζήτησιν τῆς ἐπιστροφῆς. Ἡ καταγωγή του εἶναι ἀπὸ τὰ βουνά τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐκεῖ θέλει νὰ ξαναγυρίσῃ καὶ κλαίει γιὰτὶ εἶναι σκλαβωμένα, τὰ βλέπει ἀπὸ τὸ νησί του τὴ Μαδουρή καὶ γράφει γι' αὐτὰ ποιήματα ἐλευθερίας καὶ ἀγῶνα, τὰ βλέπει καὶ ἀπὸ τὴν ἐπαφὴν του μ' αὐτά, ἀλλάζει τὴ γλῶσσαν του που τόσο πολὺ τὸν κατηγόρησαν². Καὶ μαζί με τὴν προσπάθειαν υιοθέτησιν τῆς αἰολοδωρικῆς διαλέκτου³, μοιάζει νὰ ἀρνεῖται τὴν ἐπτανησιακὴν παράδοσιν καὶ παίρνοντας αὐτὸ τὸ ρίσκον νὰ βρεθῆι κάπου ἄλλου, μέσα στὸν κορμὸ τῆς Ἑλλάδος, που εἶναι γι' αὐτὸν ἡ πηγὴ τῆς ἐμπνεύσεως ἀλλὰ καὶ ὁ τόπος που διατηρήθηκε ἡ καταγωγή τῶν Ἑλλήνων. Ἡ σχέση του Α.Βαλαωρίτη ἀλλὰ καὶ τῶν Λευκαδιῶν με τὴν Ήπειρον καὶ τὰ Ἐπτάνησα, εἶναι σχέση ἀμφίδρομη. Ἀνήκουν καὶ στὰ δύο, εἶναι νησιῶτες καὶ ἀνήκουν, ἱστορικὰ καὶ διοικητικὰ, στὰ Ἐπτάνησα, ὁπότε ἀκολουθοῦν τὴ δική τους πολιτιστικὴ παράδοσιν, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλην

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Ποιήματα..., ὁ.π., σ.300.

² Μ. Vitti, Ἱστορία..., ὁ.π., σ.251-255.

³ Υ. Tarabout, La lanque de Valaorit, Athenes, 1970, σ.570-571.

μεριά, είναι τόσο κοντά στην Ήπειρο, που μοιάζει να μην χωρίζονται από τη θάλασσα οπότε υπάρχει μία άμεση μεταβίβαση πολιτιστικών στοιχείων, που δημιουργεί μία έντονη σχέση ταύτισης και τότε η Λευκάδα δεν είναι νησί των Επτανήσων, αλλά κομμάτι της Ηπειρωτικής γης.

3δ) Η Μεγάλη Ιδέα

Τα κείμενα αυτής της εποχής, τα οποία βρίσκονται ανάμεσα στο διάστημα της γραφής της «Φροσύνης» και του «Διάκου» μπορούμε να τα χωρίσουμε σε δύο περιόδους. α) κείμενα πριν την ένωση του 1864 των Επτανήσων με την Ελλάδα. β) κείμενα μετά την ένωση.

A) Πριν την Ένωση

Σε αγόρευσή του, στις 3/15 Φεβρουαρίου 1859 στην Ιόνιο Βουλή, αναφέρει « είναι ωρισμένη μέχρι κεραίας η εντολή μας, είναι συμπληρωμένη η πορεία μας. Πώς δυνάμεθα να διαπορθμεύσωμεν ακινδύνως την θάλασσαν, ήτις διαχωρίζει το Εθνικόν Ζήτημα από παντός άλλου κατωτέρας φύσεως ; Ασχολούμενοι επί μεταρρυθμίσεων δυνάμεθα ιδίαις χερσί να μη μολύνωμεν την παρθενικήν αγνότητα της Μεγάλης Ιδέας ή πώς δυνάμεθα διά των αυτών χειλέων, δι' ων υψώσαμεν την φωνήν υπέρ της Ενώσεως, να προσφέρωμεν λόγους επί συνταγματικών θεσμών;¹.

Το κήρυγμα της Μεγάλης Ιδέας έχει ήδη ακουσθεί, μεγάλη μερίδα των Επτανησίων το έχει εκλάβει και σαν δικό της κήρυγμα. Ο Α.Βαλαωρίτης είναι από αυτούς που το πήραν και έκαναν σημαία, σύμβολο ιερό, για τους αγώνες του και την πορεία τους. Το “Εθνικόν ζήτημα” είναι γι’ αυτόν πάνω από οτιδήποτε άλλο και αυτή την περίοδο που τα επτάνησα δεν έχουν ακόμη ενωθεί

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, Αθήνα, 1980, τ.1, σ.341.

με την Ελλάδα είναι το κυρίαρχο ζήτημα. Βλέπουμε καθαρά τη συγχρονική διάσταση του μεγαλοϊδεατισμού του Α.Βαλαωρίτη, η Ένωση με την Ελλάδα είναι το αίτημα. Αυτό το αίτημα πρέπει να προσεχθεί και να μην αλλοιωθεί από οτιδήποτε άλλο, από όποια άλλη κουβέντα, ακόμα και αν πρόκειται για μεταρρυθμίσεις συνταγματικών θεσμών. Αυτά τα αιτήματα της Ένωσης και της Μεγάλης Ιδέας πρέπει “να μη μολύνωμεν την παρθενικήν αγνότητα” τους. Ο ρομαντισμός του κορυφώνεται όταν μιλά για τέτοια ζητήματα και οι λέξεις του παίρνουν την ανάλογη μορφή.

Σε προκήρυξη του προς τους Λευκαδίτες, το 1863, για την Ένωση, αναφέρει πως “ήρχισα το πολιτικόν μου στάδιον πολεμώντας την ξενοκρατίαν”¹. Ο Α.Βαλαωρίτης της πολιτικής ταυτίζεται με τον Α.Βαλαωρίτη της ποίησης και σαν στοιχείο έχει τον αγώνα ενάντια στον ξένο δυνάστη. Αυτά που αναζητά η έρευνά μας στον Α.Βαλαωρίτη το βρίσκει στην αντίληψή του για τον ξένο. Ερώτημά μας αρχικό ήταν που ταυτίζονται, που συναντιώνται τα δύο πρόσωπα του ποιητή και του πολιτικού. Τώρα νομίζουμε πως διακρίναμε το πρώτο σημείο τομής, ένωσης και είναι ο αγώνας ενάντια στον ξένο, που αποτυπώνεται και διακηρύσσεται έντονα και στα δύο είδη έργων του.

Παρακάτω, στην ίδια προκήρυξη αναφέρει “ο εθνισμός είναι ανώτερος παντός άλλου συμφέροντος”². Ο εθνισμός του 19ου αιώνα, δηλαδή η εθνική καταγωγή, η εθνική συνείδηση και ο πατριωτισμός είναι πάνω απ’ όλα, δεν υπάρχει κάτι που να τα υπερβαίνει και να τα καλύπτει. Για τον Α.Βαλαωρίτη είναι η κυρίαρχη σκέψη: “Βλέπω ένα λαό ανδρείον να μουγκρίζη ολόγουρά μου και μέσ στα μάτια του ξανοίγω ότι, σαν έλθη η ώρα, δεν θα φοβηθεί να χύση το

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος...ό.π., σ.374.

² Αυτόθι, σ.375.

αίμα του πολεμώντας τους εχθρούς του. Βλέπω σαν το λουλούδι του Μαΐου, να ξεφυτρώνει, η νέα γενεά, όπου είναι προωρισμένη να χαρή περισσότερο από υμάς και δεν φοβούμαι διά το μέλλον της. Βλέπω αντίκρου μου τα βουνά της Ηπείρου μελαγχολικά μαυροφορεμένα και έχω τώρα την πεποίθησι ότι γρήγορα θα να τα ανεβούμε νικηταί και τροπαιούχοι. Βλέπω ότι η σιδερένια η θύρα, όπου ως τώρα ήταν κλεισμένη, μας ανοίγεται και ότι εκείθε θα έμβωμεν εις την Ανατολήν. Ευτυχισμένοι εσείς όπου γεννάσθε σήμερα, διότι θα ιδήτε, πλήρες το μεγαλείον του έθνους μας και τον θρίαμβον της ορθοδοξίας”¹.

Ίσως, δεν υπάρχει πιο γλαφυρή διατύπωση για τη Μεγάλη Ιδέα. Ο Α.Βαλαωρίτης σαν καλός τεχνίτης του ποιητικού λόγου, παράγει ένα τέτοιο πολιτικό κείμενο. Ίσως, είναι η ικανότητα του δημιουργού, αλλά δεν μπορεί κανείς να παραβλέπει τη στιγμή, τη στιγμή της Ένωσης των Επτανήσων με την Ελλάδα. Αυτή η στιγμή γίνεται πηγή, για να βγει αυτό το κείμενο από τα χείλη ή τα χέρια ενός φλογερού πατριώτη, όπως ο Α.Βαλαωρίτης. Παράγει ένα κείμενο, που μοιάζει να τον περιέχει ολόκληρο μέσα από τα σύμβολα, τις λέξεις και τις έννοιες που χρησιμοποιεί. “Ο λαός” για τον οποίο μιλάει και αγωνίζεται, που πάνω του στηρίζει τα όνειρά του για το έθνος είναι κυρίαρχος, είναι ένας λαός έτοιμος να πολεμήσει. “Η νέα γενιά” το μέλλον, που μοιάζει όμορφο και ιδανικό. “Η Ήπειρος”, το μεγάλο σύμβολο του Α.Βαλαωρίτη βρίσκεται κι αυτό μέσα στο κείμενο. “Η Ανατολή”, που είναι ο στόχος, ο ποθητός, η ολοκλήρωση των αγώνων και η πλήρωση της ιδέας. Το “έθνος”, που όλα γίνονται γι’ αυτό και απορρέουν από αυτό και τέλος η “ορθοδοξία”, που υπάρχει πάντα στον Α.Βαλαωρίτη την σέβεται και την τιμά. Ένα κείμενο πλήρες, που εκφράζει

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος...ό.π.,σ.376.

απόλυτα τον μεγαλοϊδεατισμό του ποιητή. Ενός ποιητή–πολιτικού, ενός ανθρώπου, ενός μεγαλοϊδεάτη που δικαιώθηκε, που είδε το όνειρο να γίνεται πραγματικότητα. Έγραφε για χρόνια στις ατέλειωτες επιστολές προς την γυναίκα του, πως αυτό ήθελε να δει και μετά να πεθάνει, ήθελε να δει τα Επτάνησα να γίνονται Ελλάδα και όχι μόνο ήθελε, αλλά αγωνίστηκε γι’ αυτό στην πρώτη γραμμή, με κίνδυνο πολλές φορές τα προσωπικά του συμφέροντα. Είδε το όραμα της Μεγάλης Ιδέας να ολοκληρώνεται, να πραγματοποιείται. Πώς λοιπόν αυτός ο φλογερός επαναστάτης, μετά την Ένωση να σταματήσει να μιλά και να ονειρεύεται μία ακόμη πιο μεγάλη Ελλάδα;

β) Μετά την Ένωση

Σε αγόρευσή του στην Ελληνική Βουλή πια, στις 22 Ιανουαρίου 1865, ο Α.Βαλαωρίτης αναφέρει τις απόψεις του για την βασιλεία.” Παρά δε τω Ελληνικώ λαώ υπάρχει ενσεσαρκωμένη, ούτως , ειπείν, ιδέα τις περί Βασιλέως ....μεταξύ των ονείρων δι’ ων ανετράφη η Ελληνική φυλή ....διέλαμψεν αείποτε ακράδαντός τις πεποίθησις περί ανορθώσεως του Ελληνικού θρόνου. Από της αποφράδος εκείνης ημέρας, καθ’ ην Κωνσταντίνος ο Παλαιολόγος έπιπτε μαχόμενος υπέρ πίστεως και πατρίδος επί των επάλξεων του Βυζαντίου, από της ημέρας εκείνης ο νέος Έλλην, εν μέσω απειράριθμων βασάνων, εν τω πελάγει των θλίψεων, ορφανός , πανέρημος . μίαν μόνην έβλεπε παρηγορίαν ενώπιόν του, έν μόνον φωτεινόν σημείον εν τω μεμακρυσμένω και ζοφερώ ορίζοντι του μέλλοντός του, την λαμπηδόνα του προπατορικού θρόνου του και την αιματηράν πορφύραν του μάρτυρος Αυτοκράτορός του”¹.

---

¹ Α.Βαλαωρίτης,Βίος..., ό.π., σ.400.

Μέσα από αυτό το κείμενο μπορούμε να κατανοήσουμε ορισμένα βασικά στοιχεία της σκέψης του Α.Βαλαωρίτη. Κατ' αρχήν η αντίληψή του για την βασιλεία μοιάζει να είναι βαθιά ριζωμένη και να φτάνει μέχρι τον Παλαιολόγο. Ο Βασιλιάς γι' αυτόν είναι ένας θεσμός, ένα σύμβολο απαραίτητο για την λειτουργία ενός σύγχρονου κράτους. Μία αντίληψη, που δεν έκρυψε ποτέ, αντίθετα την καλλιέργησε και την υποστήριξε, όταν τίμησε και βοήθησε τον νεαρό Βασιλιά Γεώργιο Α'. Μαζί όμως, με την αντίληψη του περί βασιλείας, βλέπουμε να ανακατεύεται έντονα το Βυζάντιο ή μάλλον, όχι τόσο το Βυζάντιο, όσο ο τελευταίος αυτοκράτορας Παλαιολόγος. Για τον Α.Βαλαωρίτη το σύμβολο του Παλαιολόγου μοιάζει να αποδεσμεύεται από το Βυζάντιο, είναι ένας μύθος ιδανικός, ένας ήρωας θεϊκός, που τον χρησιμοποιεί με κάθε ευκαιρία και με κάθε μέσο. Ο Παλαιολόγος έρχεται και ξαναέρχεται μέσα στα κείμενά του Α.Βαλαωρίτη και μοιάζει τόσο δυνατός όσο ο μύθος που τον κράτησε ζωντανό μέσα στο πέρασμα του χρόνου. Ο ποιητής παίρνει τον ήδη δυνατό μύθο και απλώς τον διαιωνίζει, τον συντηρεί.

Καθώς ο χρόνος περνά, ο βαθιά ριζωμένος Μεγαλοϊδεατισμός του Επτανησιώτη ποιητή, που μοιάζει τόσο βαθιά ριζωμένος όσο και στους Φαναριώτες, αρχίζει να νοιώθει έντονο περιορισμό, έτσι στις 21 Ιουνίου 1865 σε αγόρευση του στη Βουλή αναφέρει "Μέχρις ού η μεγαλουργός ιδέα της μεγάλης εθνικής αποκαταστάσεως δεν πραγματοποιείται, θα προβαίνωμεν, Κύριοι, από δοκιμασίας εις δοκιμασίας. Συμπυκνωθέντες ήδη εντός στενωτάτου κύκλου αγανακτούμεν, πάσχομεν ως εκ δυσπνοίας, η ατμοσφαίρα της ελευθέρας Ελλάδος, δεν αρκεί πλέον να διαθρέψη τους πνεύμονάς μας"¹.

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ.429.

Ο αθεράπευτος μεγαλοϊδεατισμός του δεν λείπει να σταματήσει και μετά την Ένωση. Ο Α.Βαλαωρίτης δεν είναι από αυτούς που σταματούν, δεν μπορεί να ησυχάσει ή να αμυνθεί, ο Α.Βαλαωρίτης επιτίθεται πάντα και παντού. Τώρα η Ελλάδα είναι μικρή, στενάχωρη, δεν μπορεί να χωρέσει ανήσυχες φυσιογνωμίες σαν αυτή του Α.Βαλαωρίτη, που ζητούν να γίνει όλο και πιο μεγάλη. Μιά διεκδικητικότητα, μία επιμονή, που αρχίζουν να κουράζουν και τους μελετητές του, μα περισσότερο πολλούς, από τους σύγχρονούς του. Τον χαρακτήρισαν πολεμοχαρή και είναι, αλλά μοιάζει να είναι γιατί το θέλουν οι καιροί. Σε αλληλογραφία του Α.Βαλαωρίτη με τον Γεώργιο τον Α', που δημοσίευσε ο Καιροφύλας φαίνεται πως αρνείται το υπουργείο των εξωτερικών που του προτείνει ο βασιλιάς Γεώργιος, με την δικαιολογία ότι θα κάνει αμέσως πόλεμο με τους Τούρκους¹.

Ο Α.Βαλαωρίτης και η Ελλάδα του Α.Βαλαωρίτη δεν αμύνονται επιτίθενται διεκδικούν και μεγαλώνουν, στοιχεία που θα γίνουν ακόμη πιο φανερά ή αλλιώς, θα κορυφωθούν στο επόμενο του έργο τον «Αθανάσιο Διάκο» που θα εξετάσουμε αμέσως παρακάτω.

---

¹ Κ.Καιροφύλα, Βασιλεύς Γεώργιος και Α.Βαλαωρίτης, Ανέκδοτοι Επιστολαί, Αθήνα, χ.χ, σ.25.

4. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΔΙΑΚΟΣ

Ο «Αθανάσιος Διάκος» του Α.Βαλαωρίτη μπορεί να θεωρηθεί ποίημα ωριμότητας και ακμής. Ο ποιητής ξέρει ποιός είναι και τι ζητά μέσα απ' αυτό το έργο. Η έρευνα μας θα αντιμετωπίσει το ποίημα μέσα από την ίδια λογική που επιχειρήθηκε στη διερεύνηση της «Φροσύνης». Βάζοντας στο επίκεντρο της έρευνας το ποίημα, τον «Διάκο», θα προσπαθήσουμε να εξερευνήσουμε το ίδιο το ποίημα και τα στοιχεία, που μπορεί να δώσει σε μία κατ' αρχήν ιστορική διερεύνηση και κατά δεύτερο λόγο, να κατανοήσουμε κάποιες γενικότερες αντιλήψεις του ποιητή αλλά και μέσω αυτού, της εποχής. Ετσι, λοιπόν, για ν' ανοίξουμε το ποίημα θα ερευνήσουμε τις απόψεις του ποιητή α) για την ιστορία, την ποίηση αλλά και την πολιτική β) για την γλώσσα και τα προβλήματά της γ) για την ιστορική συνέχεια της Ελλάδας και τη Βυζαντινή της διάσταση και δ) μέσα από τα πολιτικά κείμενα του Βαλαωρίτη, γραμμένα την ίδια εποχή με το ποίημα, για να δώσουμε μορφή στον περιβόητο μεγαλοϊδεατισμό του.

4α) Ιστορία, ποίηση και πολιτική.

Μέσα από τα προλεγόμενα της «Αφροσύνης» σταχυολογήσαμε τις απόψεις για την ιστορία και την ποίηση, γενικά, του Α.Βαλαωρίτη. Μέσα από το υλικό που μας παρέχεται από τον «Διάκο», θα στραφούμε σε μία άλλη κατεύθυνση και θα προσπαθήσουμε να μπούμε μέσα σε ορισμένα τεχνικά και κατασκευαστικά ζητήματα του ποιήματος τα οποία αναφέρει και ο ποιητής.

Είναι, λοιπόν, χαρακτηριστική για άλλη μία φορά η αναφορά του Α.Βαλαωρίτη προς τον Κ.Ν.Σάθα που ενισχύει το πληροφοριακό υλικό μας γύρω από την σχέση τους. Για την σχέση αυτή αναφέρει ο Α.Βαλαωρίτης “ ...ο αξιότιμος φίλος μου Κωνσταντίνος Σάθας, πρὸς ὃν ἀπευθύνω δημόσια χάριτας

δι' ἄς μετὰ παραδειγματικῆς προθυμίας μοι ἔδωκε πολυτίμους ἱστορικός εἰδήσεις, παραλαβὼν με συμμέτοχον τοῦ θησαυροῦ, ὃν ἀπεταμίευσεν οὔτε θυσιῶν φειδόμενος οὔτε μόχθων, ἀλλὰ, νύκτα καὶ ἡμέραν εργαζόμενος, ὅπως διασώσῃ, ἐκ τοῦ ολέθρου τὰ ἄθλα καὶ τὰ ονόματα τῶν ὑπὲρ πίστεως καὶ πατριδος ἐπὶ τέσσαρας ὅλους αἰώνας αγωνισαμένων”¹.

Ὁ Κ.Ν.Σάθας βρίσκεται ἐνεργὰ παρὼν μέσα στα ἱστορικά στοιχεῖα ποὺ παραθέτει ὁ Α.Βαλαωρίτης γιὰ νὰ χτίσῃ τὸ ποίημά του. Ἀπὸ τὶς πολυτίμες βιογραφικὲς πληροφορίες, ποὺ ἔχει μαζέψῃ ὁ Κ.Ν.Σάθας γιὰ τοὺς διάφορους ἀρχηγούς τοῦ ἀγῶνα, ὁ ποιητὴς μπορεῖ νὰ στήσῃ τὴν ἱστορία τοῦ «Διάκου» με μεγαλύτερη ευκολία καὶ ἀνεση. Παράλληλα, ποτέ, δὲν παύει νὰ ἐπαινῇ τὸ ἔργο καὶ τὴ δουλειά του Κ.Ν.Σάθα καὶ νὰ ἐκφράζῃ δημόσια τὶς ἀπόψεις του γι’ αὐτόν.

Ὁ Α.Βαλαωρίτης, μεταφέρει πάλι τὴν ἤδη γνωστὴ του θέση γιὰ τὸν ρομαντισμὸ καὶ στα προλεγόμενα τοῦ «Διάκου». Αὐτὴ τὴ φορά, ὅμως, γίνεται περισσότερο ἀναλυτικὸς γιὰ τοὺς λόγους τῆς ἀρνησῆς του πρὸς τὸν ρομαντισμὸ. Συγκεκριμένα ἀναφέρει “Ἀπέκλινα ἐπομένως τὸν ρομαντισμὸν ἐφ’ ὧ κακὴ τύχη ἀγάλλονται πολλάκις καὶ ἐνασμενίζουσι φαντασιοκόποι τινές, μιμηταὶ ξένων ἐθίμων, ξένων παραδόσεων, ψευδαπόστολοι καὶ εἰσηγηταὶ ἀλλοτρίων δογμάτων, πεποιθῶς ὅτι σχετικῶς πρὸς τὴν ἡλικίαν καὶ τὰς περιστάσεις τοῦ ἔθνους τοιαῦται νεολογίαὶ πρέπει νὰ καταδικάζονται ὡς ἀναχρονισμοὶ καὶ νὰ ἐκλαμβάνονται ὡς μιάσματα ἰκανά, διὰ τῆς ἐπιδράσεως αὐτῶν, ἐπικινδύνως νὰ νοθεύσωσι καὶ διαφθείρωσι τὸν ἀληθῆ ὀργανισμὸν τῆς ἰθαγενούς γραμματολογίας”².

---

¹ Α. Βαλαωρίτης, Ποιήματα καὶ Πεζά, Ἀθήνα, 1981, τ.2, σ.311.

² Αὐτόθι, σ.318.

Ο Α.Βαλαωρίτης, ο εμπνευσμένος από τον Ουγκώ και τον Λαμαρτίνο, ο εκπαιδευμένος στα καλύτερα πανεπιστήμια της Δύσης, πέφτει έντονα και φανερά στον φανατισμό του εθνικισμού. Ενός εθνικισμού που καταδικάζει ότι το ξένο σαν μiasματικό και νόθο και παράλληλα, ικανό να διαφθείρει τον καθαρό και πραγματικό λόγο των ελληνικών γραμμάτων. Λόγος εθνικιστικός, ξεκάθαρα διατυπωμένος, με αναφορά στην λογοτεχνία. Παράλληλα, για άλλη μια φορά, έχουμε μπροστά μας το ξεδίπλωμα της πλάνης του ποιητή. Θέλει να αποφύγει ή νομίζει πως αποφεύγει τον ρομαντισμό, αλλά κινείται διαρκώς μέσα στο ύφος και την μορφή του. Αυτή, η διαρκής αναζήτηση του ποιητή να ξεφύγει από τον ρομαντισμό, δηλώνει και ορισμένα άλλα πράγματα. Έχει συνείδηση, σε πια κατάσταση βρίσκονται τα λογοτεχνικά ρεύματα της εποχής στην Ελλάδα και την Ευρώπη, ξέρει για την κυριαρχία του ρομαντισμού στην τέχνη. Αυτή η γνώση, που έχει αφομοιώσει τόσο καλά, τον οδηγεί στην αναζήτηση του καινούργιου. Όπως κάθε δυνατό και δημιουργικό πνεύμα, έτσι και ο Α.Βαλαωρίτης έχοντας τη γνώση του παρόντος, αναζητά το καινούργιο, το μελλοντικό. Αναζητά να βρει και να πετύχει την καινούργια μορφή έκφρασης του ποιητικού λόγου. Απόπειρες αποτυχημένες μέχρι τώρα, μια και βιώνει τον ρομαντισμό τόσο έντονα, που δεν μπορεί ακόμη να ξεπεράσει σαν φόρμα ποιητικής δημιουργίας. Όμως, άλλη μια φορά, ο Α.Βαλαωρίτης θα καταφέρει να κατακτήσει το μελλούμενο. Έτσι, με την συγγραφή του «Φωτεινού», θα μπορέσει, μέσα από την λιτότητα του λόγου του, να περάσει τον κυρίαρχο ρομαντισμό της εποχής και να οδηγήσει την νεοελληνική λογοτεχνία στον ρεαλισμό, την καινούργια έκφραση στην τέχνη. Αυτό που τόσα χρόνια προσπαθούσε να πετύχει, αλλά το πετύχαινε μόνο στις

διακηρύξεις και όχι στην πράξη, το πέτυχε με την γραφή του ανολοκλήρωτου «Φωτεινού».

Ο Α.Βαλαωρίτης, προσπαθώντας να συνδέσει δύο ιστορικά γεγονότα, για να είναι και συνεπής με τις αντιλήψεις του, περί ιστορίας, διακρίνει ένα χρονολογικό λάθος. Η μάχη στις Θερμοπύλες του «Διάκου» έγινε στις 23 Απριλίου και όχι στις 14 Απριλίου, όπως μέχρι τότε νόμιζε. Η σημαντικότητα αυτής της αλλαγής είναι μεγάλη και έχει σημασία για την κατασκευή του ποιήματός του. Ο Α.Βαλαωρίτης θέλησε να ταυτίσει άλλη μία φορά, δύο ήρωες του, για να μεταδώσει τα μηνύματα που θέλει, έτσι ήθελε να ταυτίσει τον «Διάκο» με τον «Πατριάρχη Γρηγόριο τον Ε΄». Με τις πληροφορίες που είχε, νόμιζε, πως την ίδια μέρα πέθαινε ο «Διάκος» και απαγχονιζόταν ο Πατριάρχης. Γι' αυτόν, ήταν ευτυχής συγκυρία και όπως λέει “Ησθάνθην δε ανέκφραστον αγαλλίασιν ότε εύρον τον κρίκον δι’ ού συνεζεύγνυτο η φρικωδέστατη του Διάκου τελευτή, μετά της απαγχονίσεως του Πατριάρχου Γρηγορίου.....”¹.

Όμως, στη συνέχεια, αναφέρει πως “ανεκάλυψα σπουδαίαν μεταξύ των ιστοριογράφων της νεωτέρας Ελλάδος διαφωνίαν περί της εποχής καθ’ ήν συνεκροτήθη η καταστρεπτική σύγκρουσις .....”². Η ερευνητική του ματιά αποδίδει και φέρνει καρπούς. Διακρίνει ένα ιστορικό-χρονολογικό λάθος το οποίο όμως του δημιουργεί σοβαρό πρόβλημα, γιατί «Έκαστον γεγονός σχετίζεται μυστηριωδώς προς άλλα και ούτε επεικές είναι ούτε δίκαιον να βλέπη τις αίφνης διατεμνόμενος των ιδεών τον συνειρμών και ριπτομένης εις το μέσον αμφιβολίας, αίτινες διαταράπτουσι της φαντασίας το δρομολόγιον»³. Αυτό

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Ποιήματα..., ό.π., σ.319.

² Αυτόθι, σ.319.

³ Αυτόθι, σ.319.

το λάθος δημιουργεί πρόβλημα, γιατί παρεμβαίνει ανασταλτικά στην έμπνευση για την συγγραφή του ποιήματος. Η επιστημονική αλήθεια έρχεται σαν καταπέλτης να ανυψώνει φραγμούς και εμπόδια στην προσωπική δημιουργία, μια δημιουργία που είναι, ούτως ή άλλως, εθνική ή για το εθνικό καλό. Έτσι, «επανερχόμενος εις το προκείμενον λέγω ότι, παραδεχθείς αδιστακτως την χρονολογία του Ιστορικού Δοκιμίου και δι' αυτής επιγράψας το τέταρτον άσμα, επίστευσα θεμιτόν να συμπεριλάβω και τον θάνατον του Πατριάρχου, καθ' όσον πρόκειται περί γεγονότος τετελεσμένου μεν πρό δεκατριών ημερών αλλά μήπως συμπεπληρωμένου»¹. Παρ' όλο, λοιπόν, που γνωρίζει την ακριβή χρονολογική και ιστορική αλήθεια, επιχειρεί το άλμα, ξεπερνά τα επιστημονικά προβλήματα και κατασκευάζει το ποίημά του, όπως θέλει. Άλλη μια φορά που ο Α.Βαλαωρίτης έρχεται σε "σύγκρουση" με την επιστημονική αλήθεια που τόσο υπερασπίζονται οι Διαφωτιστές. Αυτή τη φορά όχι τόσο για το "εθνικό καλό" όσο για το δικό του "ποιητικό καλό". Ο Α.Βαλαωρίτης μοιάζει να αυθαιρετεί με την ιστορία, τον χρόνο και τις ποιητικές του κατασκευές. Αυθαιρετεί έντονα, ίσως και προκλητικά, η μεταχείριση που κάνει στο χρόνο μοιάζει προσωπική, η μεταχείριση της ιστορίας (που αν εξαιρέσει κανείς την καλή του γνώση για την ιστορία της επανάστασης και των κλεφτών, δεν μοιάζει ή τουλάχιστον δεν υπάρχουν, δεν έχει αφήσει δείγματα ότι γνωρίζει καλά άλλες εποχές ή πολιτισμούς) μοιάζει και αυτή προσωπική. Ίσως μπορούμε να καλύψουμε όλες αυτές τις αδυναμίες, γιατί αντιμετωπίζει το ζήτημα μόνο μέσα από ματιές και διαθέσεις ποιητικές. Όμως και άλλοι μεταχειρίστηκαν την ιστορία για να φτιάξουν τις ποιητικές του κατασκευές, υπάρχει όμως μέσα τους μεγαλύτερη

---

¹ Α. Βαλαωρίτης, Ποιήματα ..., ό.π., σ.322.

αρμονία και ομοιογένεια, υπάρχει καλή ιστορική γνώση με μεγάλη ευρύτητα και ποικιλία. Πολύ καλό παράδειγμα τέτοιας, ιστορικής ποιήσης αποτελεί ο Κ.Καβάφης¹.

Για τον Α.Βαλαωρίτη ποίηση και πολιτική ταυτίζονται, έτσι σε επιστολή του προς τον Π.Χιώτη στις 1/13 Ιουλίου 1867, γράφει: “Η νέα Ελληνική ποίηση είναι κατ’ εμέ άρτος επιούσιος, ου μην αλλά και πολιτικόν πρόγραμμα διά την Ελλάδα. Χαίρω λοιπόν όχι τόσον διότι γράφων Περί του Διάκου θα τιμήσης το όνομά μου, αλλά διότι θα δώσης εις τον ελληνικόν κόσμον να εννοήσει ότι εκεί υπάρχει και το εθνεγερτήριο άσμα και το σύνθημα της γενικής αναστάσεως και ο σκοπός της πολιτικής πορείας του έθνους”².

Ο «Διάκος» για τον Α.Βαλαωρίτη είναι τα πάντα. Πάνω του συνοψίζονται ή είναι η συνισταμένη όλων των ιδεών του. Η ποίηση, που μεταμορφώνεται σε πολιτική και γίνεται πρόγραμμα. Μέσα στον «Διάκο» ο ελληνικός κόσμος θα βρει αυτό που θα τον προκαλέσει και θα τον ξεσηκώσει για να μπει στη μάχη και τον πόλεμο. Μέσα σ’ αυτό το ποίημα υπάρχει το σύνθημα της ανάστασης του γένους, μίας ανάστασης κυριολεκτικής ή μεταφορικής που γίνεται λειτουργικό όργανο στα χέρια του Α.Βαλαωρίτη. Τέλος, το σημαντικότερο, μέσα στο ποίημα βρίσκεται “ο σκοπός της πολιτικής πορείας του έθνους” δηλαδή ο σκοπός της Μεγάλης Ιδέας. Υπάρχουν χαραγμένα βαθιά και με δύναμη όλα αυτά τα στοιχεία στον «Διάκο» του Α.Βαλαωρίτη, ένα ποίημα εθνικά δυνατό.

Για τον ποιητή, η ταύτιση ποίησης και πολιτικής, άρχισε πολύ νωρίς, από τα νεανικά του χρόνια όταν “ησθάνθην εν εμοί αναπτυσσόμενον το αίσθημα της ηρωικής ποιήσεως και συνδυάζων την πολιτικήν ιδέαν, ήν επεδίωκα, μετά των

---

¹ Γ. Δάλλας, Καβάφης και Ιστορία, Αθήνα, 1974, σ.17-29.

² Α. Βαλαωρίτης, Βίος Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, Αθήνα, 1980, τ.1, σ.291.

εθνικών παραδόσεων, αίτινες επλήρουν τον νούν και την καρδίαν μου, έκτοτε συνεταύτισα το πολιτικόν μου στάδιον μετά του ποιητικού, πεποιθώς ότι το μέλλον και η ζωή της Ελλάδας δεν ηδύνατο να πηγάζωσι παρά εκ της συγχωνεύσεως, παρά εκ της αφομοιώσεως της πολιτικής ιδέας μετά του ποιητικού αισθήματος¹.

Αυτά, σαν την αρχική, την πρώτη πηγή της δημιουργίας της ταύτισης, η οποία όμως στον Α.Βαλαωρίτη, παίρνει συγκεκριμένη και απόλυτα καθορισμένη μορφή. Έτσι, μαζί με τους πολιτικούς του αγώνες, προσπαθούσε να δημιουργεί και ποιητικό έργο. Αναφέρει, για να αποδείξει μια τέτοια στάση, πως: “ότε υπεστήριζα εν Επτανήσω την Ένωσιν συγχρόνως εξέδιδα τα Μνημόσυνα και την Ευφροσύνην μου προς απόδειξιν και υποστήριξιν της αμετατρέπτου δοξασίας μου ότι παν εθνικόν πολιτικόν πρόγραμμα πρέπει να συζεύγνυται παρ’ ημίν μετά μιάς μεγάλης ποιητικής παραστάσεως ενδεικνυούσης το αδιαίρετον, το ενιαίον των προσπαθειών, των αγώνων του έθνους προς επίτευξιν. Ενός πάντοτε και του αυτού σκοπού²”.

Για τον Α.Βαλαωρίτη, η ποίηση και η πολιτική, δεν λειτουργούν ξεχωριστά αλλά ταυτίζονται ή χρησιμοποιούν η μία την άλλη. Η μία εξυπηρετεί τα συμφέροντα της άλλης ανάλογα με την εποχή και την κατάσταση. Παράλληλα όμως και ο ίδιος τις χρησιμοποιεί για να φέρει θετικά αποτελέσματα στην δική του εξέλιξη και πορεία. Στην έκδοση των «Μνημοσύνων», λίγο μετά το θάνατο του Δ.Σολωμού, ενώ ο ίδιος είναι βουλευτής, οι τιμές με τις οποίες υποδέχτηκαν τη συλλογή δεν είναι γεγονότα τυχαία, αλλά συνδέονται άμεσα μεταξύ τους και

---

¹ Α. Βαλαωρίτης, Βίος ..., ό.π., σ.293.

² Αυτόθι, σ.294.

δείχνουν τη χρήση που τους κάνει ο Α.Βαλαωρίτης για να στήσει την προσωπική του καριέρα.

Παράλληλα, δίνοντας μια άλλη διάσταση μπορούμε να δούμε ποιά η χρήση του «Διάκου» του. Ο Α.Βαλαωρίτης θεωρεί πως αυτή η εποχή που γράφεται το ποίημα είναι εποχή νεκρή για τον Ελληνισμό, κανείς δεν ενδιαφέρεται για το όραμα της μεγάλης Ελλάδας και κανείς δεν έχει την δύναμη ή το κουράγιο να παλέψει. Έτσι, αυτός ο εμπνευσμένος ποιητής, αλλά και ο πολιτικός άνθρωπος αναλαμβάνει να δημιουργήσει κάτι που θα προκαλέσει, θα κλονίσει και θα τραντάξει τις κοιμισμένες ελληνικές ψυχές. Το ποίημά του γι' αυτό κατασκευάζεται, είναι σαφείς και ξεκάθαρες οι προθέσεις, φτιάχνει ένα ποίημα για να ξυπνήσει το έθνος από τον λήθαργο του και να οδεύσει στην προγραμματισμένη πορεία του, που γι' αυτόν είναι πάντα μία, η Μεγάλη Ιδέα.

4β. Γλώσσα

Ο Α.Βαλαωρίτης, ώριμος πια ποιητικά, δημιουργεί τον «Διάκο» του οποίου, η γλώσσα έχει αρχίσει να φτάνει σε υψηλό βαθμό δημοτικής καθαρότητας. Μια δημοτική καθαρότητα που είναι έντονη από το πολύ πλούσιο υλικό που μας παρέχει σπάνιων λέξεων. Γι' αυτόν τον πλούτο είναι χαρακτηριστικά όσα αναφέρει ο ποιητής «Το κατ'εμέ θέλω προσπαθήσει, όσο αι δυνάμεις μοι το επιτρέπουν, είτε εισερχόμενος εις την καλύβην του ποιμένος, είτε διατρέχων τα όρη και τας θάλασσας είτε παρευρισκόμενος οπουδήποτε η χαρά ή ο πόνος εκβιάζει την εκδήλωσιν των αισθημάτων, να συλλέγω και βαθμηδόν να διασώζω τα πολύτιμα κειμήλια της δημοτικής γλώσσης, πεπειθώς ότι εν αυτή λανθάνει άφθονος ύλη εις γλωσσολογικάς μελέτας και αυτός ο απόρρητος σύνδεσμος ο δεικνύων την γνησιότητα της καταγωγής, ο μαρτυρών ότι ο πέλεκυς της

ξενοκρατίας ουδέποτε επέτυχε να καταστρέψει την ενότητα ημετέρας φυλής, θαυμασίως διασωθείσης τη παντοδυνάμω συνάρσει της ορθοδόξου ημών πίστεως εν τω απεράντω χαρτοφυλακίω των εθνικών παραδόσεων»¹.

Μέσα σε ένα πολύ μικρό απόσπασμα, μας παρέχονται πολλά στοιχεία. Ο ποιητής–χωριάτης, όπως ο ίδιος έχει χαρακτηρίσει τον εαυτό του φανερώνεται μπροστά μας. Δίπλα στους βοσκούς και τους χωρικούς, στα βουνά της Λευκάδας, της Ηπείρου, στις θάλασσες, παντού, γυρίζει ο Α. Βαλαωρίτης για να βρει το λεκτικό υλικό των ποιημάτων του. Έρχεται σε επαφή με τους ανθρώπους που κουβαλούν τις λέξεις ανόθευτες και καθαρές μέσα στο χρόνο και τις βάζει μέσα στα ποιήματά του. Αυτές οι λέξεις, αυτή η γλώσσα είναι το μυστικό και η πραγματική δύναμη που μπορούν να δείξουν την καθαρότητα της καταγωγής των σύγχρονων Ελλήνων. Μια καταγωγή που τον ενδιαφέρει διαρκώς και αισθάνεται πως πρέπει να την προστατέψει γιατί απειλείται από τους ξένους. Έτσι μπολιάζει την ποίηση του μ' αυτές τις λέξεις και μαζί τους δημιουργεί έργα εθνικά και καθαρά πέρα από κάθε ξένη επιρροή.

Είναι θαυμαστή η μεγάλη συλλογή λέξεων, που υπάρχουν σε χρήση στο «Διάκο» γύρω από την ονοματολογία των φυτών. Για την χρήση αυτών των λέξεων, εξηγεί ο Α.Βαλαωρίτης «Αλλ' ενώ πάντες αγωνιώσι προς εύρεσιν του αρχαίου ονόματος ή του αντιστοιχούντος λατινικού, ας ασχοληθώσιν απ' εναντίας ιχνηλατούντες την δημώδη κυριολεξίαν, ιδίως δε την χρήσιν εκάστου φυτού παρά τω λαώ. Φρονώ και αδιστάκτος διαβεβαιώ ορμώμενος εκ της μικρά μου πείρας, ότι πολλά μυστήρια θέλουσιν ανακαλυφθή διά ταύτης της ερεύνης

---

¹ Α. Βαλαωρίτης, Ποιήματα...,ό.π., σ.330.

και θέλει προκύψει ότι συν τοις άλλοις ο Ελληνικός λαός διατελεί εισέτι ο πιστός φύλαξ της θεραπευτικής επιστήμης των αρχαίων προγόνων του»¹.

Μέσα από τις λέξεις και την σημασία τους, πρέπει να ψάξει κανείς για να βρει στοιχεία καθαρά και ανόθευτα, που θα τον οδηγήσουν και στην καθαρότητα της καταγωγής των Ελλήνων, που φτάνει στους αρχαίους. Μια και αυτοί είχαν χρησιμοποιήσει τα ίδια φυτά για θεραπευτικούς λόγους. Ο ποιητής ψάχνει από παντού να δείξει τη γνησιότητα της καταγωγής των Ελλήνων, τον απασχολεί διαρκώς και κάθε του κίνηση ή ερευνητική κατεύθυνση ή ποιητική σύνθεση γι' αυτόν, έχει πάντα εθνικό σκοπό, θέλει πάντα να φανερώσει κάτι που θα είναι εθνικά καλό και, παράλληλα, να λειτουργεί θετικά, σ' όποιον αμφισβητεί το έθνος και την καταγωγή του.

Η σχέση του Α.Βαλαωρίτη με την γλώσσα και με την χρήση των λέξεων είναι διαρκής και μεγάλη. Μια σχέση που του δημιουργεί και περίεργες απόψεις, σε σχέση με την χρήση κάποιων ονομάτων, όπως θα δούμε παρακάτω. Λέει χαρακτηριστικά “Προέβη δε εις τοσούτον η προκατάληψις, ώστε και αυτά τα ένδοξα αρχαία ελληνικά ονόματα ασυμβίβαστα θεωρώ προς την αρμονίαν του στίχου και γράφων τον «Αθανάσιον Διάκον» ουδαμού του ποιήματος εδυνήθη να εισάγω ούτε τας θερμοπύλας ούτε τον Λεωνίδα. Απ' εναντίας τα ονόματα των δημίων της Ελλάδος παρετήρησα ότι αφομοιούνται πληρέστατα και συγχωνεύονται μετά της δημοτικής ποιήσεως, είτε διότι ο χρόνος και η επιμιξία συνέτειναν εις τούτο, είτε διότι οι αντιθέσεις και οι ανταγωνισμοί υποκρύπτουσιν ανεπαίσθητα και αδιόρατα σημεία επαφής συντελούνται προς διάπλασιν των καλλιτεχνικών έργων”².

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Ποιήματα..., ό.π., σ.431.

² Αυτόθι, σ.329.

Κάθε ποιητής έχει τις παραξενιές του, έτσι στον «Διάκο» ο Α.Βαλαωρίτης δεν μπορεί να έρθει σε επαφή με τα αρχαία ονόματα, όχι γιατί δεν εκτιμά τους αρχαίους, αλλά για έναν πολύ βαθύτερο λόγο. Ο «Διάκος» ως ποίημα, όπως θα δούμε αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο, έχει να επιτελέσει κάποιο συγκεκριμένο σκοπό, ένα σκοπό, που θα μπορούσαμε να τον ονομάσουμε, πολιτικό. Είμαστε στα 1866-67, η διαμάχη, για την ένταξη ή όχι του Βυζαντίου στην ελληνική ιστορία, είναι σε μεγάλη ένταση. Η λύση από τον Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλο θα έρθει λίγο αργότερα. Κάθε ομάδα από τις αντιμαχόμενες δίνει τα επιχειρήματά της σ' αυτή τη διαμάχη. Ο Α.Βαλαωρίτης, μ' αυτό το ποίημα παίρνει ξεκάθαρα θέση και η θέση αυτή είναι με τους υποστηρικτές του Βυζαντίου. Το Βυζάντιο, έστω έμμεσα και μεταφορικά είναι αυτό που αναδεικνύεται σ' αυτό το ποίημα. Και όταν η σύγκρουση έχει μεταφραστεί στην κοινωνία σε θαυμαστές της αρχαιότητας και υποστηρικτές του Βυζαντίου και ο παθιασμένος εθνικά Α.Βαλαωρίτης τάσσεται υπέρ του Βυζαντίου, δεν μπορεί ούτε δύο αρχαία ονόματα να χρησιμοποιήσει μέσα στο σώμα του ποιήματος, γιατί μοιάζουν ξένα. Μοιάζουν ξένα και λειτουργούν σαν εμπόδια σ' αυτά που θέλει να μεταφέρει. Ο ποιητής εδώ, μοιάζει μ' ένα παιδί που ξεχωρίζει απλά τα πράγματα σε άσπρο και σε μαύρο, σε φίλους και εχθρούς, ο Α.Βαλαωρίτης φορτίζεται συναισθηματικά τόσο που άλλες φορές μπορεί να σε μαγέψει και άλλες φορές μπορεί να σε κάνει εχθρό του. Μοιάζει αυτό το ποίημα να άρεσε στους διαφωτιστές της εποχής, όση δύναμη και αν κρύβει μέσα του, είναι τόσο έντονος ο ρόλος του Βυζαντίου, είναι τόσο ακραία η απόρριψη των αρχαίων ονομάτων που ένας Σ.Κουμανούδης δεν θα μπορούσε να γράψει μια θετική κριτική για τον «Διάκο» του Α.Βαλαωρίτη.

4γ. Η συνέχεια και το Βυζάντιο.

Ότι αναζητούσε επίμονα η ερευνά μας, στα μέχρι τώρα εξεταζόμενα ποιήματα και δεν το έβρισκε στο κυρίως σώμα τους, το βρίσκει σε μεγάλο βαθμό στον «Αθανάσιο Διάκο». Ο «Διάκος» γραμμένος την περίοδο από 30 Αυγούστου 1865 έως 6 Μαρτίου 1866, είναι ποίημα καθαρά ιστορικό. Η ιστορία βρίσκεται ριζωμένη μέσα του και η όλη δράση σ' αυτό το ποιητικό έπος, αυτήν μοιάζει να εξυπηρετεί. Ο ποιητής επιστρατεύει όλη του την τέχνη και τη μαστοριά του, για να ποτίσει κάθε στίχο του με την ιστορία. Και μέσα απ' αυτό το πότισμα θέλει να δώσει την δύναμη που η Ελλάδα δεν έχει αυτό τον καιρό για νέους αγώνες. Η ποίηση, που ταυτίζεται με την ιστορία, αλλά και με την πολιτική συγκυρία. Αυτό που έκανε μέχρι τώρα με τα ποιήματά ο Α.Βαλαωρίτης το συνεχίζει τώρα ακόμα πιο έντονα. Ο «Διάκος» είναι ποίημα ζωντανό και επίκαιρο στον καιρό του, είναι ταυτισμένο με την πάγια πολιτική διακήρυξη της εποχής τη Μεγάλη Ιδέα. Το Βυζάντιο είναι στην ψυχή του ποιήματος και ο Α.Βαλαωρίτης είναι ξεκάθαρος μ' αυτό. Το Βυζάντιο, η Πόλη, είναι ο στόχος, το όραμα για κάθε νέο ξεσηκωμό. Στην διαμάχη που είναι σε κορύφωση αυτή την εποχή γύρω από το Βυζάντιο η θέση του υπέρ αυτού είναι ολοφάνερη. Δεν χωρά αμφισβήτηση και αμφιταλάντευση, το Βυζάντιο είναι ελληνικό, κομμάτι ελληνικής ιστορίας και στόχος μελλούμενος. Ίσως δεν υπάρχει άλλο έργο τόσο βαθιά ποτισμένο με την Βυζαντινή Ιδέα.

Έχει ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε διεξοδικά πως χρησιμοποιεί και χειρίζεται τη Βυζαντινή Ιδέα ο ποιητής στο μύθο του ποιήματος. Έτσι, στα προλεγόμενα του «Διάκου», μας προϊδεάζει για το σύμβολο που θα χρησιμοποιήσει : “ Αλλά σύμβολον αληθές της διανοίας του «Διάκου» και

μονόγραμμα και προφητικός γρίφος περικαλύπτων πάσας τας απορρήτους ελπίδας, πάσας του έθνους τας πατροπαράδοτους ευχάς, ήτο η πολεμική αυτού σφαγίς, ένθα διέλαμπεν εγκεχαραγμένους επί κεφαλής μεν ο Σταυρός, κάτωθεν δε ο δικέφαλος Βυζαντινός αετός κεκοσμημένος διά των κεφαλαίων Ο.Θ.Ν.Κ., τουτέστιν ο θεός νικά.

Τα σημεία ταύτα έφερον και άλλοι εκ των συγχρόνων οπλαρχηγών ως ο Πανουργιάς. Αλλ' άξιον θαυμασμού είναι ότι διετηρήθησαν ανέκαθεν απaráλλακτα, αμεταποίητα, αμετάβλητα εις τας στιβαράς χείρας των αρματολών καθ' όλην την διάρκεια του μεσαιωνικού κατακλυσμού. Ανατραπέντος του θρόνου, έδραξεν ο Ελληνισμός την Μεγάλην Αυτοκρατορικήν Σφραγίδα και μετ' αυτής εσώθη επί των χιονοστεφών ορέων εφ' ών το συμβολικόν πτηνόν εδύνατο να στήση την φωλέαν αυτού και να δορυφορηθή υπό ζώντων αληθών αετών¹.

Ο Δικέφαλος Αετός, το μεγάλο σύμβολο που ντύνει τον ελληνισμό, είναι αυτό που μεταβιβάζεται μέσα στο χρόνο και κρατά την συνέχεια της ιστορίας των Ελλήνων. Αυτό το σύμβολο χαραγμένο πάνω στο δαχτυλίδι του «Διάκου» θα πάρει ο ποιητής και θα το χρησιμοποιήσει για να υφάνει τον μύθο του ποιήματος του.

Στο Α και Β άσμα του ποιήματος, έχουμε τις προετοιμασίες για τη μάχη, το σχεδιασμό της και την αναχώρηση για τις θέσεις, που θα πάρει η κάθε ομάδα με τον αρχηγό της .

Στο Γ άσμα η μάχη έχει αρχίσει, ακόμη όμως δεν έχει φτάσει στη μεριά που έχει στρατοπεδεύσει ο «Διάκος» έτσι τώρα ένας γέρος αγωνιστής, ο Διαμαντής

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Ποιήματα... ,ό.π., σ.322.

βρίσκει την ευκαιρία να κάνει μια προφητεία, διαβάζοντας την πλάτη ενός αρνιού, όπου, σύμφωνα με την παράδοση, μπορεί ένας μυημένος να διαβάσει το μέλλον. Αξίζει να σημειώσουμε πως τα στοιχεία για τη σκηνή του διαβάσματος της πλάτης του αρνιού, για τον τρόπο και την όλη διαδικασία, τα ξέρει ο Α.Βαλαωρίτης από πρώτο χέρι μέσω της γνωριμίας του με έναν βοσκό σε κάποιο βουνό. Ήταν από τις περιπλανήσεις του Α.Βαλαωρίτη στα ελληνικά βουνά για να βρεί, να μάθει και να ακούσει τις λέξεις και τους μύθους που κουβαλούσαν ανόθευτα μαζί τους οι χωρικοί και τους μάζευε με κόπο και τους έκανε ποίηση.

“ Αρχίζει παλ’ ο γέροντας το πρώτο διαβασμά του, 104
και μεσ’ από ’να σύγνεφο τους έκραξε να ιδούνε 105
οπού ξεφύτρωσε πουλί που ’χε διπλό κεφάλι ...
πλατιά φτερούγια ολάνυχτα. Στη μια την απαλάμη
βαστούσε δίστομο σπαθί και με την άλλη σφίγγη
στεφανωμένονε Σταυρό. Ολογυρά του αχτίδες
και ξημερώματα γλυκά και ξαστεριά και λάμψη”¹ 110

Λίγο πρίν ξεκινήσει η μάχη και η προφητεία είναι καθαρή. Το δικέφαλο που εμφανίζεται δίνει το νόημα και τον σκοπό για την μάχη που θα δοθεί. Ο λόγος του ποιητή είναι καθαρός και μέσα από τα σύμβολα και τον τρόπο που εισάγονται μέσα στον μύθο είναι ακόμα πιο ξεκάθαρος.

Καθώς όμως η μάχη έχει ήδη αρχίσει, φτάνει στη μεριά του «Διάκου» και των συμπολεμιστών του και το διάβασμα των μελλούμενων σταματά. Αυτό, όμως,

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Ποιήματα..., ό.π., σ.114.

που ήθελε να δείξει ο ποιητής, φανερώθηκε και έτσι δεν έχει σημασία οποιοδήποτε άλλο ξετύλιγμα της προφητείας. Οι Έλληνες πολεμούν για την μεγάλη Ελλάδα της Μεγάλης Ιδέας .

Πιο κάτω στο ίδιο Γ' άσμα και ενώ ο «Διάκος» δεν έχει μπει στη μάχη, κάνει μία γρήγορη προφορική διαθήκη και σε ένα σημείο της λέει :

..... Θέλω το δαχτυλίδι 167
θέλω να μείνει μαρτυρία στο χέρι το δεξί μου
να με γνωρίσει ο Ομέρπασάς εκεί θα βρει γραμμένη
την πίστη μας σε ένα Σταυρό, τ' όνειρο την ελπίδα 170
σ'ένα δικέφαλο πουλί ....Τού 'πε ο θεός να γένει...¹

Εδώ ο «Διάκος» φαίνεται σαν να συνεχίζει την προφητεία. Τώρα τα πράγματα δεν είναι γενικά και συμβολικά διατυπωμένα, όπως είναι μέσα από τον λόγο ενός μάντη. Τώρα ο ήρωας παίρνει το λόγο και ξεκαθαρίζει τα σύμβολα και τον σκοπό τους. Με τη δύναμη του πραγματικού ήρωα αντιμετωπίζει τον μελλούμενο θάνατο ήρεμα και νηφάλια . Βρίσκει το κουράγιο να δώσει τις απαραίτητες κατευθύνσεις γι' αυτό που θα έρθει και δεν ξεχνά βέβαια το όραμα το Βυζαντινό που υπάρχει στο δαχτυλίδι του. Θέλει να μείνει στο χέρι του για να δουν και οι Τούρκοι σε τι πιστεύουν οι Έλληνες και γιατί πεθαίνουν .

---

¹ Α.Βαλαωρίτης,Ποιήματα...,ό.π., σ.117.

Τελειώνοντας το Γ' άσμα μπαίνει ο «Διάκος» και η ομάδα του στη μάχη. Αποδεκατίζονται όλοι, μένει αυτός, τελευταίος και πιάνεται αιχμάλωτος από τους Τούρκους.

Στο Δ άσμα ο αιχμάλωτος «Διάκος» κοιμάται και ονειρεύεται. Μέσα στο όνειρο η ψυχή του μαζί με την ψυχή του Παπά–Ησαΐα ταξιδεύουν προς την Ανατολή και συνομιλούν .

ΔΙΑΚΟΣ

Δεσπότη ... πια είν' εκείνη 170
η χώρα που μοιρολογά χτισμένη σ' εφτά ράχες ; ...
Μου φαίνεται άγρια θάλασσα, και το ροχάλιασμά της
Τ' ακούω που φτάνει ως εδώ ...

ΗΣΑΙΑΣ

Προσκύνησε το θρόνο
Του πρώτου μας του Βασιλιά το μνήμα του στερνού μας ...
Πως τρέμεις Διάκε ; γιατί κλαίς ; Θανάση, είναι
δική μας ... 175

ΔΙΑΚΟΣ

Ελεημοσύνη .... ένα σπαθί ... Πρίν φέξει τηνε παίρνω

ΗΣΑΙΑΣ

...

Τότε θά ῥθει περήφανο το γένος να χτυπήσει 186
τη θύρα της Αγιά -Σοφιάς με του σπαθιού τη φούχτα
τα σιδερένια μάνταλα στην προσταγή θα πέσουν¹.

Στο Δ' άσμα κάνει έντονη την εμφάνισή του το μεταφυσικό στοιχείο με δύο ψυχές να πλανιούνται στον ουρανό. Μέσα από το ταξίδι αυτό γίνεται και η γνωριμία του «Διάκου» με την πόλη και το θρόνο του βασιλιά της. Η συγκίνησή του έντονη και ο πόθος του γι'αυτήν γίνεται πάθος, για να την ξαναπάρει. Πάθος έντονο που τον κάνει να ζητά επίμονα ένα σπαθί, να πολεμήσει γι' αυτήν.

Ο Α.Βαλαωρίτης ξεδιπλώνει σιγά σιγά τα χαρτιά της υπόγειας δύναμης που κινεί το ποίημά του. Αυτή η δύναμη, η Μεγάλη Ιδέα δηλαδή, κινεί τον ηρωά του σε όλα τα επίπεδα του λόγου του, πραγματικό και φανταστικό, φυσικό και μεταφυσικό. Και βέβαια, δεν είναι τυχαίο, πως σε αυτήν την ουράνια βόλτα συνοδός και οδηγός μαζί, του «Διάκου», είναι ένας Παπάς . Η θρησκευτική πίστη είναι η κινητήρια δύναμη του ελληνισμού για τους αγώνες του. Μια δύναμη κυρίαρχη και καθοριστική.

Στον επίλογο του Δ' άσματος επανέρχεται ο ποιητής :

Απλώνουν πάλι τα φτερά. Συχνά - συχνά ο Θανάσης 255

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Ποιήματα..., ό.π., σ.135-136.

Πετώντας έστεφε να ιδεί στη νεκρωμένη χώρα
Το θόλο της Αγιά Σοφιάς οπού φεγγοβολούσε ¹.

Ο «Διάκος» αχόρταγος, μετά τη γνωριμία με το όραμα, με τον στόχο για τον
οποίον πολεμά, γυρνά και κοιτάζει ξανά και ξανά, σα να θέλει να ρουφήξει
μέχρι και την τελευταία εικόνα της σκλαβωμένης πόλης, για την οποία είναι
έτοιμος να θυσιαστεί.

Όλη αυτή η υπερφυσική διάσταση που δίνεται από τον ποιητή με ιδιαίτερη
απλοχεριά, χαρακτηρίζεται καίρια από τον Κ.Παλαμά σαν «Τις μεγάλης εθνικής
ιδέας το επικό ξεσκέπασμα». Η λέξη «ξεσκέπασμα», που χρησιμοποιεί ο
Κ.Παλαμάς φανερώνει, με τον καλύτερο και διαυγέστερο τρόπο, τις προθέσεις
του ποιητή.

Στο Ε' άσμα ο «Διάκος» συνομιλεί με τον Ομέρ – Βρυώνη και του ζητά το
δαχτυλίδι, που του πήραν οι Τούρκοι μετά την αιχμαλωσία .

ΔΙΑΚΟΣ

Δώσ' μου το δαχτυλίδι μου

166

ΒΡΥΩΝΗΣ

Στα χέρια σου, Θανάση,

---

¹ Α.Βαλαωρίτης,ό.π., σ.136.

Αλυσωμένα , θα φανεί και θα με μαρτυρήσει.

ΔΙΑΚΟΣ

Εδώ ... στο στόμα ...γρήγορα ... φέρε το ...πιθωσέ το
Του τό 'δωκε ο Ομέρ Πασάς. Στη φλογερή χαρά του
τ' αρπάζει εκείνος, το φιλεί, δεν το χορταίνει ο Διάκος 170
Ακόμα τ' ανασπάζεται και κοινωνία στερνή του,
το καταπίνη λαίμαργα, λές κ' ήθελε να δώσει
στο ειδωλό του το γλυκό τα σπλάχνα του κιβούρι¹.

Ο Α.Βαλαωρίτης, ο «Διάκος» και το δαχτυλίδι. Δύο πρόσωπα, που ταυτίζονται και ένα σύμβολο που μυθοποιείται. Είναι εκπληκτική η δύναμη με την οποία ο «Διάκος» του Α.Βαλαωρίτη κάνει σάρκα και αίμα μία ιδέα. Το πάθος και η ένταση για να κρατηθεί και να μη χαθεί αυτή η ιδέα καλλιεργούνται και ελίσσονται μέσα στο μύθο του ποιήματος, με τρόπο περίτεχνο και θαυμαστό.

Το δαχτυλίδι δεν το παίρνει αλλά το τρώει ο ήρωας. Όσο υπερβολικός και αν είναι ο ποιητής δεν παύει να είναι κάποιος που πραγματικά ποιεί, φτιάχνει, κατασκευάζει. Τα ευρήματά του δείχνουν τη δύναμη της φαντασίας του, τα μυθοπλαστικά κατασκευάσματά του δείχνουν τη δύναμη της πίστης του σ' αυτά που επαγγέλλεται και πρεσβεύει διαρκώς. Η δύναμη αυτή του Α.Βαλαωρίτη τον καθιστά επικίνδυνο για τους εχθρούς του. Και είναι επικίνδυνος γιατί δεν

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Ποιήματα..., ό.π., σ.148.

σταματά πουθενά, κανένα εμπόδιο δεν μπορεί να σβήσει αυτή την ασίγαστη φλόγα και επιθυμία που έχει για αγώνα, για πόλεμο και τελικά για τη νίκη. Ίσως, ο ρομαντισμός, που ήταν κυρίαρχος στην εποχή του, να βρήκε στο πρόσωπό του έναν πραγματικό εκφραστή, ίσως, τελικά και αυτός ο ίδιος, να ήταν τυχερός που δημιούργησε τα έργα του, σε μια εποχή όπου κυριάρχησε ο ρομαντισμός γιατί απελευθερώθηκε και άφησε την φαντασία του να τρέξει «αχαλίνωτη», όπως έλεγε ο ίδιος.

Αφού ο «Διάκος» έφαγε το δαχτυλίδι, δίνεται η διαταγή να θανατωθεί, δηλαδή να σουβλιστεί.

Στο ΣΤ' άσμα έχουμε αναλυτικά αυτή την περιγραφή, που κορυφώνεται ως εξής :

Κατακαθίζουν οι φωτιές ... Τρέχουν σιμά με φόβο 75

Αφαντο τ' άγιο λείψανο... Σκαλίζουνε τη στάχτυ

μην εύρουν ένα κόκκαλο, μη δουν ένα σημάδι ...

Τίποτε !... Δεν πιστεύουν ... Σκύφτουνε, ξεδιαλέγουν

τα πεθαμένα κάρβουνα ... Τίποτε !... Χτύπα, κέντα

μια σπíθ' αστράφτη από τη γή...Σηκώνουνε τα μάτια 80

και βλέπουν ένα φτερωτό, χρυσό δαχτυλιδάκι

που ανέβαινε στο ουρανό...¹

Ο ποιητής, ο ήρωας και το σύμβολο αποχωρούν από την πραγματικότητα, με τρόπο μυστηριακό. Ο ποιητής απογειώνεται μαζί με το έργο του. Σπάει κάθε

---

¹ Α.Βαλαωρίτης,Ποιήματα...,ό.π., σ.155.

παραδεκτό και ενδεδειγμένο τρόπο λύσης ενός δράματος, γίνεται ο λόγος μεταφυσικός και μαζί μ' αυτόν και τα συμβολά του. Είναι εμφανείς οι ομοιότητες της σκηνης αυτής με τη σκηνή της ανάστασης του Χριστού. Ο ποιητικός λόγος ταυτίζεται με τον θρησκευτικό μύθο. Η φαντασία του ποιητή έχει ξεπεράσει κάθε όριο ακόμα και αυτό της υπερβολής, έχει έρθει η δύναμη της πίστης στην ιδέα, στη Μεγάλη Ιδέα καθαρά σε όρια μεταφυσικά.

Μέσα απ' αυτή την επιμονή, το ξαναγύρισμα του συμβόλου στην επιφάνεια, μέσα απ' αυτό το ατελεύτητο της ιδέας που δεν μπορεί να πεθάνει και ανασταίνεται, δεν μπορεί κανείς παρά να υποκύψει στη θέληση του ποιητή. Και να παραδεχθεί απλά πως μέσα σ' αυτό το ολοκληρωμένο και ώριμο έργο του ο ποιητής πέτυχε εξιδανικευμένα τους στόχους του. Ταύτισε την ποίηση, την ιστορία, την πολιτική και τη θρησκεία και γέννησε ένα ποίημα που μπορεί να δώσει εθνική πνοή.

4δ. Μεγάλη Ιδέα

Τα Επτάνησα έχουν ενωθεί με την Ελλάδα, αλλά όπως ήδη έχουμε αναφέρει, ο Α.Βαλαωρίτης δεν αρκείται σε αυτό. Συνθέτει το «Διάκο» γιατί δεν θέλει να σταματήσει η επέκταση των Ελλήνων, αλλά θέλει η Ελλάδα να συνεχίσει να μεγαλώνει, έτσι στα προλεγόμενα του «Διάκου» αναφέρει : «Τοιοιτοτρόπως το ελληνικόν έθνος έζησεν εν μέσω αβύσσου έχων τουλάχιστον εν τη καρδιά αυτού ένα όνειρον, εν δόγμα, ένα σκοπόν θείον, ευγενή, μέγαν και τον επιδίωκεν ακαταπαύστως, εις ουδέν λογιζόμενον ούτε φύλακας, ούτε μαστιγώσεις, ούτε απαγχονίσεις. Πεινών, διχών, γυμνητεύων εσύρετο ο Έλλην μαχητής από χαράδρας εις κρυμνών .... και να ίδη επανερχομένην την βασιλεία του Σταυρού του. Εύρον οι Φιλικοί την Ιδέαν ταύτην βαθέως

ριζωμένην εν τοις σπλάχνοις της φυλής .... Όταν αναγιγνώσκει τις τα έγγραφα ... Τα τολμηρά σχέδια των συνεταίρων και συγκρίνη ταύτα προς την παρούσαν νέκρωσιν .... καταλαμβάνεται υπό ανεκφράστου απελπισίας ... Υπό την έποψιν ταύτης η κατάρτισης του Ελληνικού βασιλείου υπήρξεν αληθής δολοφονία της Μεγάλης εθνικής Ιδέας ... το πολεμικόν πνεύμα εσβέσθη, ... οι απόγονοι των διασημοτέρων αρματολών μεταμορφώθηκαν εις δικηγορίσκους ... (σε όλους υπήρχε) ... η ελπίς της μεγάλης εθνικής αναγεννήσεως, της πλήρους ανακτήσεως των προγονικών δικαιωμάτων ... την ιδέαν ταύτην πολυειδώς και πολυτρόπος ηθέλησα να διατρανώσω και να εμφυσήσω στο στιχούργημα μου ... Αφερούμενος ταύτης, η εθνική ποίησις το εγώ του έλληνος μένει νεκρόν γράμμα»¹.

Υπάρχει, για τον ιδεαλιστή ποιητή, μόνιμα στο ελληνικό έθνος η Μεγάλη Ιδέα, η ιδέα της μεγάλης Ελλάδας, αυτή η ιδέα περιγράφεται και επιδιώκεται και από τους φιλικούς. Όμως αν συγκρίνει κανείς την ιδέα αυτή με την πραγματικότητα της Ελλάδας του 1865, δηλαδή τα γεωγραφικά της όρια, κατά τον ποιητή, θα πρέπει να ντρέπεται. Είναι πολύ μικρή αυτή η Ελλάδα, το ελληνικό βασίλειο δεν δικαιώνει καμιά από τις φιλοδοξίες αυτών που πολέμησαν γι' αυτό. Αντίθετα, η δύναμη και το πάθος των παλαιών πολεμιστών, των παλαιών ηρώων, τώρα, στα χέρια των απογόνων τους μοιάζει με τίποτα. Οι πολεμιστές έγιναν δικηγόροι. Εδώ ο Α.Βαλαωρίτης μοιάζει να κατηγορεί εν μέρει και τον ίδιο του τον εαυτό μία και μιλά και για την δική του εξέλιξη. Μια κρίση αυτογνωσίας, που μοιάζει να του δημιουργεί τύψεις, τις οποίες όμως νικά ή τουλάχιστον

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Ποιήματα..., ό.π., σ.322-323.

προσπαθεί να τις ξεπεράσει κάνοντας κηρύγματα πολεμικά ή καλύτερα γράφοντας τον «Διάκο» του που είναι ποίημα πολεμικό.

Αυτή η κατάσταση της μικρής Ελλάδας, με τους αγωνιστές, που έγιναν τώρα δικηγόροι, δεν είναι παρά ο θάνατος της Μεγάλης εθνικής ιδέας έναν τέτοιο θάνατο θέλει να σταματήσει. Σε καιρούς ήσυχους και όχι πολεμικούς αυτός, ο Μεγαλοϊδεάτης, θέλει να ξυπνήσει, να ταραξει κάθε εφησυχασμένη ελληνική ψυχή και να της δώσει τη δύναμη για ένα καινούργιο ξεκίνημα, μοιάζει ο ήχος από το ποίημα του «Διάκου» με πολεμικό εγερτήριο.

Ο ποιητής επενέρχεται και πάλι, αυτή τη φορά μέσα στην ελληνική Βουλή, σε αγόρευση του στις 18/ 1/1867 και λέει « Το Βασίλειο ήταν η στενόχωρος ειρκτή της ψυχής της Ελλάδος, το ζοφερόν καταγώγειον όπου άπλαγχνοι δεσμοφύλακες προσεπάθησαν να την θάψωσι »¹. Εκεί, που η Αθήνα, σαν κέντρο πρίν την Ένωση των Επτανήσων, ήταν κυρίαρχη, τώρα, αυτή, αλλά και το ίδιο το βασίλειο είναι στενά, μικρά. Το κέντρο μετατοπίζεται πάλι εκεί όπου το οδηγεί η Μεγάλη Ιδέα και Βυζαντινή της διάσταση. Η Αθήνα ήταν το προσωρινό κέντρο του Ελληνισμού, το πραγματικό κέντρο βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη.

Μέσα από την αγόρευση, στις 25 Μαρτίου 1868 στη Λευκάδα, μπορούμε να διατυπώσουμε μια τελική άποψη για την εικόνα που είχε ο Α.Βαλαωρίτης για το Βυζάντιο. Αναφέρει λοιπόν :

«Επήλθε εν τοσούτω η ζοφερά νύξ της Ρωμαϊκής κατακτήσεως, επήλθεν ο κικεών της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και όμως εν μέσω της κλαγγής των όπλων του κατακτητού, καθώς εν μέσω της πνιγηράς ατμοσφάιρας της

---

¹ Α. Βαλαωρίτης, Βιος...ό.π., σ.440.

Γραικορωμαϊκής δεσποτείας, το πανάρχαιον πνεύμα του Ελληνισμού διαλάμπει, καθώς ενίοτε διαλάμπουσιν οι αστέρες εν μέσω συμπεπυκνωμένων νεφελών... Το αίμα των Παλαιολόγων το απερρόφησεν η γη της Ελλάδας και δι' αυτού εκυοφορήθει ο νέος Ελληνισμός, και εξ αυτού ανεβλάστησαν οι πελώριοι γίγαντες του μεσαιωνικού αγώνος και δι' αυτού εγράφη η πολιτική διαθήκη της Ελλάδος και εσφραγίσθη η μυστική ομολογία, ένθα αιματηροίς γράμμασιν ...»¹.

Για τον Α.Βαλαωρίτη το Βυζάντιο, γενικά, είναι μιά σκοτεινή εποχή, ένας κυκεών, όπως την αποκαλεί. Παράλληλα την κυρίαρχη εξουσία της Βυζαντινής περιόδου την ονομάζει « Γραικορωμαϊκή δεσποτεία », μία δεσποτεία που δημιούργησε δύσκολες συνθήκες για την επιβίωση του αρχαίου ελληνικού πνεύματος. Όμως, αυτό κατάφερε να διασωθεί μέσα από τους Παλαιολόγους, τους τελευταίους Έλληνες αυτοκράτορες του Βυζαντίου, αλλά και μέσα από τους κλέφτες και τους αρματολούς, που και τα δύο ήταν για τον ποιητή μόνιμα και διαρκή σύμβολα.

Το Βυζάντιο, σαν συνολική εικόνα, έδρασε κατασταλτικά στην αναγέννηση και την επιβίωση του ελληνισμού όμως μέσα από θύλακες, σαν τους Παλαιολόγους και τους κατοπινούς αγωνιστές, το αρχαίο ελληνικό πνεύμα μεταβιβάστηκε με την πάροδο του χρόνου στους σύγχρονους Έλληνες. Αυτοί είναι, όσο επιγραμματικά μπορεί να διατυπωθεί, η άποψη του Α.Βαλαωρίτη για τη συνέχεια και το Βυζάντιο.

Αυτή η μεταβίβαση φτάνει στους Φιλικούς, που διατυπώνουν το κήρυγμα για μια μεγάλη σε γεωγραφική έκταση Ελλάδα, και σε τέτοια κηρύγματα μένει

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ.458-459.

μόνιμα πιστός ο ποιητής. Ο Μεγαλοϊδεατισμός του είναι επίμονος και διαρκής σ' όλη την ποιητική και πολιτική του πορεία.

5. ΦΩΤΕΙΝΟΣ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Πριν αρχίσουμε την αναλυτική εξέταση του «Φωτεινού» αξίζει να σταθούμε σε δύο ενδιαφέρουσες πληροφορίες, που έφερε στην επιφάνεια η ερευνά μας από την περίοδο, λίγο πριν τη γραφή του ποιήματος.

Η πρώτη έχει να κάνει με την Μακεδονία και την άποψη γι' αυτήν του ποιητή. Μια άποψη που έχει ενδιαφέρον αν ειπωθεί μέσα από το πρίσμα των σύγχρονων εξελίξεων γύρω από το Μακεδονικό ζήτημα. Έτσι λοιπόν κατά τη διάρκεια ενός ταξιδιού του, τον Ιούλιο του 1878, με το πλοίο από την Βενετία στην Ελλάδα, συζητά με το Ρώσο στρατηγό Φεδέγιεφ, που διεύθυνε τους Μαυροβούνιους στον πόλεμο. Στη συζήτηση που είχαν, ο στρατηγός του λέει πως οι Ρώσοι με πρώτη ευκαιρία είναι έτοιμοι να καταλάβουν και τη Μακεδονία. Τότε ο Α.Βαλαωρίτης εξοργισμένος του είπε πως η Μακεδονία είναι ελληνική επαρχία¹.

Η Μακεδονία, στη σκέψη και τα οράματα του ποιητή, είναι ελληνική επαρχία. Σε μια εποχή, που δεν έχει γίνει ακόμη η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου, ο Μεγαλοϊδεάτης Α.Βαλαωρίτης βλέπει και την Μακεδονία μέσα στα όρια της Ελλάδας, που έχει κατά νου. Μια άποψη, που δεν φοβάται να την διατυπώσει ακόμη και με έντονο τρόπο στον στρατηγό, μίας από τις μεγαλύτερες δυνάμεις της εποχής. Δεν αρκείται να του λέει τη γνώμη του μόνο, αλλά διεκδικεί και τη Μακεδονία. Αυτός είναι ο Α.Βαλαωρίτης, ο ατίθασος και διεκδικητικός Έλληνας.

Έχουμε πια φτάσει στα 1879, χρονιά οριακή για τον Α.Βαλαωρίτη και το έργο του. Η διαμάχη γύρω από το Βυζάντιο, μετά και την έκδοση του 4ου τόμου

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, Αθήνα, 1980, τ.1, σ.213.

του Κ.Δ. Παπαρρηγόπουλου, μοιάζει να έχει κριθεί. Το Βυζάντιο εντάχθηκε μέσα στο τρίσημο σχήμα της νεοελληνικής ιστορίας. Εξετάζοντας τον «Φωτεινό» θα δούμε πως εντάσσεται και μέσα στη νεοελληνική ποίηση.

Γύρω από τις αιτίες, που οδηγούν τον ποιητή να γράψει ένα ποίημα σαν τον «Φωτεινό» είναι πολύ κατατοπιστική η άποψη του γιού του Ιωάννη, που αναφέρει « πως η έμπνευσις του ποιητού εκ της μεγάλης ημών επαναστάσεως και των προηγηθεισών αμέσως αυτής ηρωικών του έθνους αγώνων της αρματολικής εποχής ανέδραμεν αίφνης εν τω Φωτεινώ μέχρι του 14ου αιώνος, και τούτο όπως ψάλη ουχί αγώνας κατά της Τουρκοκρατίας αλλά κατά των Φράγκων, ούδ' αυτός ίσως ο ποιητής θα ηδύνατο να εξηγήση. – Και βεβαίως μεν επέδρασεν επ' αυτού η ιδέα του να προσθέση εν τη ποιήσει νέον κρίκον εις την συνδέουσαν τους Βυζαντινούς Αυτοκράτορας προς τον νεώτερον ελληνισμόν άλυσιν, αλλ' ουδόλως επίσης απίθανον την εθνικήν αυτού Μούσαν να ενέπνευσεν αίσθημα φιλοπατρίας έτι αποκλειστικότερον και να ησθάνθη αύτη την ανάγκην να εκδηλώση τούτο κατά παντός ξένου, εν η στιγμή το εθνικόν ζήτημα διέτρεχε τον αίσχαιον κίνδυνον όχι τόσον εκ της ευλόγου και αναμενομένης του Τουρκικού κράτους αντιστάσεως όσον εκ της ασυγγνώστου αδιαφορίας των πλείστων εκ των πεπολοτισμένων και χριστιανικών της Ευρώπης Κρατών, ων εν Βερολίνω υπέρ της Ελλάδος απόφασις εκινδύνευε να λάβη τον χαρακτήρα απλής πλατωνικής ευχής»¹.

Αυτά, ως προς τους λόγους, που μπορεί να έγραψε το ποίημα, μένει να εξετάσουμε το ίδιο το ποίημα, πάντα μέσα από την οπτική του δικού μας προβληματισμού γύρω από την ιστορική συνέχεια της Ελλάδας και το Βυζάντιο.

---

¹ Α. Βαλωρίτης, Βίος...ό.π., σ.232-233

Στο Α' άσμα ο «Φωτεινός», γέρος αγρότης, μαζί με τον γιο του Μήτρο, βρίσκονται στα χωράφια τους. Εκεί εμφανίζεται ο καινούργιος αφέντης του νησιού Γρατσιάνος Τζώρτζης μαζί με την συνοδεία του. Οι δύο μεριές έρχονται σε συμπλοκή και ο Τζώρτζης τιμωρεί με υπερβολική σκληρότητα τον Φωτεινό. Όταν οι Φράγκοι φεύγουν, πατέρας και γιός ορκίζονται εκδίκηση. Είμαστε στον Νοέμβριο του 1356 σ' ένα χωράφι στους Σφακιώτες της Λευκάδας.

Στο Β' άσμα. Τον Μάρτιο του 1357, στον «πύργο» του Φωτεινού στον γκρεμό του Κόντρου, νύχτα. Καθώς ξεκινά το Β' άσμα ο ποιητής βρίσκει την ευκαιρία να πει την ιστορία, την ελληνική ιστορία. Έτσι ένας καλόγερος, που ήρθε από την Πόλη, συναντά τον νέο σε ηλικία «Φωτεινό» μέσα σ' ένα μοναστήρι και του διηγείται την ιστορία της Ελλάδας :

Του 'πε το πώς, ανάμεσα σε τρίβολα κι αγκάθια, 40
μια μέρα εθέλησε ο θεός να σπείρει ένα λουλούδι
όπου 'χε χίλιες ομορφιές και χίλιες ευωδιές,
κι όπου όταν εμεγάλωσε και πρόβαλε δροσάτο
δεύτερος ήλιος έλαμψε, και την ψυχή του κόσμου,
π' ούτε δεν είχε ανάκαρα κρυφά ν' αναστενάζει, 45
τη ζέστανε, τη στόλισε μ' ακούραστα φτερούγια,
την έμαθε πώς να πετά. Και το λουλούδι εκείνο,
πόπρεπε να ν' αμάραντο, το βάφτισεν Ελλάδα.

Του 'π' ότ' εκείν' η θάλασσα η φραγκοπατημένη
είχε ρουφήξει λαίμαργα τα' ανθρώπινα κοπάδια 50
που μ' έναν Ξέρξη βασιλιά εχύθηκαν να φάνε
τα' αστάλωτο το λούλουδο τα' ακολουθούσε νύχτα,

ύπνος, νεκρίλα, σίδερα και γλίτωσε τον κόσμο.

Του 'πε πως εξεφύτρωσαν αδελφικές αμάχες
που εφτείραν σάρκα και ψυχή, και πως εμπήκε σφήνα 55
στου δέντρου την πεντάνοιχτη τη χαραμάδα ο Ξένος
κι άνοιξε αγιάτρευτη τομή για να μπορεί ο καθένας
να μπήγει το πελέκι του και να χωρίζει σχίζες.

Τόδειξ' εκεί παράμερα τη Σάλτενη, τον Κόρφο,
και του 'πε πως εσμίξανε και πως κριαρωθήκαν, 60
μέσα σ' αυτό το στένωμα για τη σκλαβιά του κόσμου,
δύο πολεμάρχοι φοβεροί, και πως ο νικημένος,
από δύο λάμπες πρόβλεπε ν' αστράφτουν εμπροστά του
-της Κλεοπάτρας τη ματιά κ' ένα μεγάλο θρόνο-,
εδιάλεξε την ομορφιά και σβήστηκε μαζί της. 65
Και του 'πε πως ο νικητής, για να φυλάξει πάντα
τη δόξα του ολοζώντανη και τη χρυσή του μοίρα,
εξεθεμέλιωσε σκληρά χώρες, χωριά και τάφους,
κ' έχτισε τη Νικόπολη, κουφάρι με κουφάρια,
σύντριμμα με συντρίμματα, κ' ήταν σεισμός ο χτίστης.70

Από τα τότε σκέπασε κάμπους, βουνά και κύμα,
θολούρα μαύρη και πυκνή για τετρακόσιους χρόνους.
Σαπίλα κι αποκάρωμα. Κανένας άλλος χτύπος
τον ύπνο δεν εδιάκοψε στ' απέραντο το μνήμα,
παρά ροχάλιασμα βαθύ, και τα' άσπλαχνο του χρόνου 75
το δαγκανάρι π' άλεθε τη νεκρωμένη πλάση

κ' ετοίμαζε άλλο ζύμωμα με την παλιά τη στάχτη.

Του 'πε πως ένας βασιλιάς, ο Μέγας Κωνσταντίνος,
την πρώτη μέρα πόδραξε στα χέρια την κορόνα,
εξάνοιξ' λοτι επάνω της, πηχτή – πηχτή σαν αίμα, 80
την εσκοτίδιασε η σκουριά και θα την έτρωγε όλη
αν δεν της έδιδε βαφή και βάφτισμα και χρίσμα
τη λάμψη της Ανατολής, το φώς του Σταυρωμένου
και του Βοσπόρου τα νερά. Και πάραυτα φυτρώνει,
στο πρόσταγμα του γίγαντα, μεσ' απ' τα κύματά μας 85
το Κράτος του Βυζαντινό πόζησε χίλια χρόνια,
χωρίς ένα ξανάσασμα, ξεσπαθωμένο πάντα
για να κρατεί την άβυσσο που μούγκριζε να πνίξει
τη Δύση την αχάριστη. Κι ωστόσο, μίαν αυγή,
Φράγκοι φονιάδες χριστιανοί, με προδοσιά, μ' απάτη, 90
του φόρεσαν τα σίδερα, του σάλεψαν τη ρίζα,
και το κατάκοψαν σκληρά σ' αμέτρητες λωρίδες.

Υστερα πάλε ανάζησε , κ' έρευε λίγο – λίγο
σαν πλάτανος που πάλιωσε και βλέπει κάθε μέρα
κατάξεροι να πέφτουνε οι κλώνοι του ένας –ένας 95
με κάθε βαρυχειμωνιά και που δε συγκρατιέται
γιατ' έχει κούφια την καρδιά με λίγη φλούδα¹.

---

¹ Α.Βαλαωρίτης ,Ποιήματα και Πεζά,Αθήνα, 1981,τ.2, σ.232-234.

Στη συνέχεια του Β' άσματος έχουμε τη συνομιλία του «Φωτεινού» με την κόρη του Θοδούλα. Και παρακάτω τον κανονισμό του γάμου της Θοδούλας με τον Λάμπρο, γιό του Φλώρου Χτενά, παλιού συναγωνιστή του «Φωτεινού».

Στο Γ' και τελευταίο άσμα ο «Φωτεινός» μαζί με τον Φλώρο σχεδιάζουν την ημέρα του γάμου των παιδιών τους να κηρυχτεί και η επανάσταση εναντίων των Φράγκων.

Αυτή είναι η ιστορία του ημιτελούς αυτού ποιήματος του Α.Βαλαωρίτη και το εκτενές απόσπασμα γύρω από την ιστορία της Ελλάδας που βρίσκεται στο σώμα του ποιήματος. Ένα απόσπασμα που μπορεί να φωτίσει συνολικά και συμπερασματικά για την άποψη του ποιητή ως προς την ιστορική συνέχεια της Ελλάδας και την θέση που κατέχει σ' αυτή το Βυζάντιο.

Αν στον «Διάκο» είχαμε τη σαφή αναγνώριση της θέσης του ποιητή για το Βυζάντιο με τον κυρίαρχο ρόλο που αυτό παίζει μέσα στο ποίημα, στον «Φωτεινό» έχουμε την σαφή αναγνώριση της θέσης του ποιητή για την ιστορική συνέχεια. Μια συνέχεια που διακρίνεται καθαρά μέσα από τις τρεις περιόδους αρχαία, μέση και νεώτερη ιστορία. Όπου στη Μέση εντάσσονται η βυζαντινή περίοδος και η περίοδος της Τουρκοκρατίας. Είναι ξεκάθαρη η θέση του τρίσημου σχήματος όπως είναι ξεκάθαρη η ταύτιση αυτού του σχήματος με την αντίληψη του Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλου. Η πρωτοτυπία του εγχειρήματος του Α.Βαλαωρίτη είναι πως, όλη την ιστορική σκέψη και δικαιολόγηση του Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλου, αυτός την ένταξη στην ποίηση δίνοντας της ποιητική μορφή.

Η ιστορική συνείδηση του Α.Βαλαωρίτη επηρεασμένη από την αποδεικτική εγκυρότητα του τρίσημου σχήματος του Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλου, εντάσσεται

μέσα στην λογική της πολιτικής ιδεολογίας της Μεγάλης Ιδέας. Με άλλα λόγια, είναι γνήσιο τέκνο της εθνικιστικής ιδεολογίας της εποχής του. Ενός εθνικιστικού λόγου, που ζητά, με κάθε τρόπο, την καθαρότητα της ελληνικής φυλής και την ευθεία και ακέραια σύνδεση των αρχαίων με τους σύγχρονους Έλληνες. Μια ιδεολογία, που συνδέεται άρρηκτα με τη λογική και το σχήμα της ιστορικής αντίληψης του Χέγκελ, που μοιάζει σαν τον πνευματικό πατέρα και του ελληνικού εθνικιστικού λόγου του 19^{ου} αιώνα. Ο τρόπος που αυτός αντιμετωπίζει την παγκόσμια ιστορία μέσα στην «Φιλοσοφία της ιστορίας» του μοιάζει με τον τρόπο που έστησε ο Κ.Δ.Παπαρρηγόπουλος το δικό του ιστορικό σύμπαν, μοιάζει με τον τρόπο που ο Α.Βαλαωρίτης έχτισε την δική του ποιητική ιστορία.

Αυτή η αντίληψη για την ιστορία και ειδικότερα την ελληνική ιστορία έρχεται σε συμφωνία, κατά τη γνώμη μας, με την αντίληψη του Α.Τουγνβее για την ελληνική ιστορία. Με τη διαφορά ότι εισάγει την έννοια του «κάρμα» δηλαδή της κληρονομιάς. Η λέξη είναι σανσκριτική και η κυριολεκτική σημασία της είναι απλώς «πράξη» και χρησιμοποιείται για να δηλώσει την επίδραση, που έχει από κεκτημένη ταχύτητα, η πράξη του παρελθόντος πάνω στη πράξη του παρόντος. Μέσα λοιπόν απ' αυτή την έννοια έχουμε πάλι μια ευθεία τελικά να καθορίζει την τρισχιλιετή ελληνική ιστορία, μόνο που τώρα αρχίζει να παίρνει μια πιο αφηρημένη μορφή, μέσα από την έννοια του «κάρμα».

Ο εθνικιστικός λόγος, για να επανέλθουμε, τον 19^ο αιώνα έχει εντοπίσει τα προβλήματα της συνέχειας και της ασυνέχειας μέσα στο περιοριστικό πλαίσιο της «τρισχιλιετούς ιστορίας του ελληνικού έθνους». Και μέσα σ' αυτό το πλαίσιο δεν μπορεί αλλά και δεν θέλει να διακρίνει τις τομές ή τις και τις ασυνέχειες που

μπορεί να υπάρχουν. Χρησιμοποιεί τον χρόνο σαν μια γραμμική, ευθεία πορεία, που παρασύρει μέσα του καθετί που είναι χρήσιμο και αφήνει έξω καθετί που μπορεί να αμφισβητήσει την εγκυρότητα και καθαρότητά του. Η επιστημονική αλήθεια είναι εχθρός του εθνικιστικού λόγου, αντίθετα η λογική του «εθνικού καλού» είναι το μόνο περιοριστικό πλαίσιο που του ταιριάζει. Έτσι λοιπόν ο χρόνος, η έννοια του χρόνου, από τον εθνικιστικό λόγο, αντιμετωπίζεται σαν μια ενιαία και συμπαγής μάζα ή αλλιώς σαν χρόνος πολτός. Μια τέτοια αντιμετώπιση του χρόνου είναι εμφανής στον Α.Βαλαωρίτη όταν υπερπηδά χρονολογίες, τις αντικαθιστά ή τις χρησιμοποιεί με χαρακτηριστική ευκολία και άνεση, την ένωση των διαφόρων εποχών της ελληνικής ιστορίας, για να έχει τα επιθυμητά γι' αυτόν αποτελέσματα. Αυτή η αντιμετώπιση του χρόνου από τον εθνικισμό έχει μπλοκάρει, κατά τον Σ.Ασδραχά την ιστορική σκέψη στην Ελλάδα. Το τρίσημο σχήμα της ελληνικής ιστορίας κλεισμένο σε ασφυκτικά γεωγραφικά και χρονολογικά όρια έχει μπερδέψει τελικά τους χρόνους της ελληνικής ιστορίας. Αυτοί οι χρόνοι , κατά τον Σ.Ασδραχά που είναι επηρεασμένος από τον Φ.Μπρωντέλ, είναι κατεξοχήν χρόνοι πολιτισμικοί¹. Όπου χρόνος πολιτισμικός, εννοούμε την περίοδο αναλαμπής ενός πολιτισμού. Έτσι η ελληνική ιστορία έχει τις αναλαμπές της μέσα από τον Μυκηναϊκό και τον Αρχαιοελληνικό πολιτισμό, μέσα από την Βυζαντινή περίοδο και τέλος, την σύγχρονη μετά το 1821 περίοδο. Οι ενδιάμεσοι χρόνοι σ' αυτές τις τέσσερις περιόδους δεν είναι χρόνοι νεκροί απλά εδώ μπορούμε να ονομάσουμε τις τομές ή τις ασυνέχειες, που δεν μπορεί να δει ο εθνικιστικός λόγος. Τομές και ασυνέχειες που υπάρχουν σε κάθε μακραίωνη ιστορία ενός έθνους. Κάνοντας

---

¹ Σ.Ασδραχάς, Συνέντευξη,π.Ιστορ, τχ.4, Αθήνα, ,1992, σ.36-37.

ίσως μια τελική αποτίμηση, για όσα έχουν ήδη λεχθεί γύρω από το Βυζάντιο, θα μπορούσαμε να πούμε πως όσο και αν δεν έχουμε μια πραγματική αναλαμπή του ελληνικού πνεύματος, έτσι ώστε να μπορεί να σταθεί δίπλα στις άλλες «καθαρές», ας πούμε αναλαμπές, αυτή την περίοδο το ελληνικό στοιχείο επιβίωσε απλώς, συντηρήθηκε ίσως στην έσχατη μορφή όμως, τελικά, ήταν ένας ζωντανός κρίκος για να κυλήσει στο ποτάμι της ιστορίας το ελληνικό στοιχείο και να φτάσει ως τις μέρες μας.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ
ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1. Το πλαίσιο μέχρι το 1857

Τα φιλελεύθερα πολιτικά ρεύματα και γεγονότα στην κεντρική και δυτική Ευρώπη αλλά και τα πολιτικά γεγονότα στην Ελλάδα και ιδιαίτερα η επανάσταση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843, κρυστάλλωσαν τις πολιτικές ανησυχίες στα Ιόνια νησιά, με αποτέλεσμα τη δημιουργία πολιτικών λεσχών αλλά και ολοκλήρωση των πολιτικών κομμάτων¹.

Η «Ομόνοια» στο Ληξούρι και ο «Κοραής» στο Αργοστόλι και οι δύο στην Κεφαλονιά είναι οι πιο σημαντικές λέσχες που αναπτύσσουν αξιόλογη πατριωτική και κοινωνική δραστηριότητα και μέσα τους κυοφορείται ο ριζοσπαστισμός. Ο «Κοραής», το 1847, μετονομάζεται σε «Δημοτικό Κατάστημα» και αποτελεί το βασικό φορέα του ριζοσπαστισμού στα Επτάνησα, ο οποίος είχε σαφή πολιτικό χαρακτήρα. Το 1848 και 1849 γίνονται δύο εξεγέρσεις στην Κεφαλονιά, με καθαρά πολιτικά και κοινωνικά αιτήματα. Αυτό όμως που τις χαρακτηρίζει βασικά είναι ο εθνικός τους χαρακτήρας².

Τρία είναι τα πολιτικά κόμματα που έχουν διαμορφωθεί στα Επτάνησα υπό το καθεστώς της Προστασίας α) οι Προστασιανοί ή Καταχθόνιοι, που είναι

---

¹ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα, τ.13, 1977, σ. 205. Ελλάδα, Ιστορία και Πολιτισμός, Το νέο ελληνικό κράτος, Η ιστορία, (Συλλογικό), Αθήνα, 1995, σ. 56-57, Ν. Σβορώνος, Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας, Αθήνα, 1984, σ. 96-97.

² Εις σχετικήν ερώτησιν του εισαγγελέως ο Γρηγόρης Νοδάρος, που τον συνέλαβαν για συμμετοχή στις εξεγέρσεις, φέρεται να είπε ότι ο όρκος των επαναστατών είχε ως εξής: «Ορκίζομαι εις την Παναγίαν Θεοτόκον και εις τον Εσταυρωμένον Ιησούν να χύσω το αίμα μου δια την αγάπην της πατρίδος μου, προσπαθώντας να διώξω τον τύραννον δια να μείνω ελεύθερος, έως να μη μείνει ρανίδα αίμα επάνω μου, και να μην ομολογήσω κανενός τα μυστικά οπού θέλει ακούσω, έξω να υποχρεώσω εις τον ίδιον όρκον επάνω εις άλλην αγίαν εικόνα εκείνον του οποίου θέλω μιλήσω», Ηλία Ζερβού Ιωακωβάτου, Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός, Εισαγωγή-Επιμέλεια Σπύρου Μυλωνά, Αθήνα, 1964, σ. 20.

το κόμμα των ευγενών. Υπήρξαν στοιχεία πολύ συντηρητικά και αντιδραστικά, είχαν άμεση συνεργασία με τους Άγγλους και προσπαθούσαν να σταματήσουν κάθε φιλελεύθερη κίνηση και παραχώρηση συνταγματικών μεταρρυθμίσεων, ενώ, ιδιαίτερα, αντιτάχθηκαν στην ιδέα της ένωσης των νησιών με την Ελλάδα, β) οι μεταρρυθμιστές ή φιλελεύθεροι, ήταν μετριοπαθείς προοδευτικοί και ένθερμοι υποστηρικτές των δημοκρατικών μεταρρυθμίσεων στην διοίκηση. Το ζήτημα της ένωσης δεν το απέρριπταν, αλλά δεν έκαναν κάτι συγκεκριμένο γι' αυτό και περιορίζονταν στην έκφραση ευχών για μελλοντική εθνική αποκατάσταση και γ) οι ριζοσπάστες, που ζητούσαν την ένωση των νησιών με την Ελλάδα, υπήρξαν κόμμα λαϊκό και επαναστατικό, θεμελιωμένο πάνω στις δημοκρατικές αρχές, που είχε διακηρύξει η γαλλική επανάσταση. Ήταν το πρώτο κόμμα αρχών στον νεοελληνικό πολιτικό βίο.

Στη Λευκάδα, κατά τις εκλογές του 1857 για την ΙΑ Βουλή, εκλέχτηκαν βουλευτές ο θεός του Βαλαωρίτη, Σπύρος Βαλαωρίτης, ο Ευστ. Φίλιππας, ο Ιωαν. Μαρίνος, ο Δημ. Κονιδάρης, ο Πέτρος Σταύρος και ο Γεράσιμος Σέρβος. Κατόπιν, ο Σπύρος Βαλαωρίτης εκλέχτηκε γερουσιαστής και στις αναπληρωματικές εκλογές, που ακολούθησαν, βγήκε βουλευτής, για πρώτη φορά, ο Α.Βαλαωρίτης. Σύμφωνα με τις ενστάσεις που υποβλήθηκαν στη Βουλή κατά των εκλογών, φαίνεται πως και τώρα είχαν γίνει πολλές παρανομίες από κάθε παράταξη και υποψήφιο. Ήταν, ως φαίνεται, αυτές μια μόνιμη κατάσταση που δεν έλειψε και ίσως δεν άλλαξε ποτέ.

2. Συζήτηση περί ριζοσπαστισμού στις 22/3 Ιουνίου 1857 μεταξύ Α. Βαλαωρίτη - Κ. Λομβάρδου

Είναι μια μικρή συζήτηση, που έγινε, εν μέσω των άλλων θεμάτων, που απασχολούσαν κύρια τη συνεδρίαση της Ιονίου Βουλής. Είναι όμως κατατοπιστική και ξεκαθαρίζει τη θέση, που έχει ο Α.Βαλαωρίτης, απέναντι στο ριζοσπαστισμό της εποχής και τα μηνύματά του, έτσι, λοιπόν, αναφέρει:

«Το κατ' εμέ, όταν ωρκίσθην, διεδήλωσα, ότι ο όρκος μου δεν εδέσμευε το εθνικόν μου αίσθημα, διότι εφρόνουν και φρονώ ότι ο ριζοσπαστισμός ενταύθα δεν είναι ειμή ότι ο κοινωνισμός εν Γαλλία. Καθώς εδώ ούτω και εκεί διαιρείται σε δύο μερίδας η μεν πρεσβεύουσα την άμεσον πραγματοποίησιν των αρχών της, ή δε την έμμεσον· με άλλας λέξεις διαιρείται εν αρχή και εν πράξεις. Δια της άμεσου εχύθη το αίμα τριάκοντα πέντε χιλιάδων πολιτών. Οι λοιποί δεν διακινδύνευσαν ούτε το αίμα των συμπολιτών των ούτε την πατρίδα των»¹.

Ο Α.Βαλαωρίτης είναι ξεκάθαρος από την αρχή της επαφής του με τους ριζοσπάστες, γι' αυτόν ο ριζοσπαστισμός δεν έχει καμία σχέση με τον κοινωνισμό, που αναπτύσσεται στη Γαλλία και την Ευρώπη, γιατί αυτός έγινε αιτία να χυθεί πολύ αίμα. Παράλληλα διακρίνει στον ριζοσπαστισμό δύο τάσεις την άμεση και την έμμεση, όπου η άμεση διεκδικεί τα αιτήματά της εδώ και τώρα και η έμμεση, της οποίας είναι πρεσβευτής, που είναι διπλωματική και αργή. Έτσι γίνεται καθαρό πως πιστεύει στο ριζοσπαστισμό ως προς το αίτημά του για ένωση με την Ελλάδα και μάλιστα με τον έμμεσο τρόπο των διπλωματικών εργασιών.

---

¹ Πρακτικά ΙΑ Βουλής, ΙΓ' συνεδρίασις (22/3 Ιουνίου) 1857, σ. 448-449.

Ο Κ.Λομβάρδος, στην απάντησή του αναφέρει, «Δε θέλω, κατά την στιγμήν ταύτην, να συζητήσω περί του καταλληλοτέρου τρόπου, δι' ου το εθνικόν φρόνημα δύναται και οφείλει να εκφρασθεί· ουδέ απέναντι όλων των παρατηρήσεων του Κ. Βαλαωρίτου του περί του εν αρχή και πράξη ριζοσπαστισμού και τας μετά των εν Γαλλία κοινωμιστών, συμπαραβολάς τας οποίας αντικρούομεν κηρύσσοντες την κατά του κοινωτισμού απέχθειάν μας, τον οποίον όστις αν βούλεται, δύναται είτε εν αρχή, είτε εν εφαρμογή να ασπάζεται. Αισθάνομαι εαυτόν διατεθειμένον ν' αντιτάξω άλλο τι προς ώρας ειμή μόνον τα συγχαριστήριά μου προς τον Κ. Βαλαωρίτην, δια την τοιαύτην κατά των συμπολιτών και συναδέλφων του ενώπιον του ξένου κατηγορίαν, την οποίαν κατατάσσομεν μετά των λοιπών συκοφαντιών ας πολλάκις ηκούσαμεν παρ' άλλων, πλην δεν ενομίζαμεν να ακούσωμεν και ενταύθα, απέναντι, λέγω τούτων· δεν εννοώ να επιβάλω εις κανέναν την γνώμην μου»¹.

Ο Κ.Λομβάρδος συγχαίρει τον Α.Βαλαωρίτη γιατί με τη δήλωσή του ξεκαθαρίζει τα πράγματα σε σχέση με τον επτανησιακό ριζοσπαστισμό και τον κοινωτισμό, έτσι δε θα μπορούν να κατηγορηθούν οι επτανήσιοι, μέσα από τον ενωτικό τους ριζοσπαστισμό για την Ελλάδα, ως κοινωμιστές, που τόσο ενοχλούν τα ευρωπαϊκά τεκταινόμενα. Ο Α.Βαλαωρίτης απαντά ως εξής «Ως προς την έννοιαν της αγορεύσεως του Κ. Λομβάρδου, συμφωνώ και εγώ με τον συνάδελφόν μου Κ. Μαρίνου, ότι δηλαδή το ζήτημα έχει ανάγκη συσκέψεως. Του λοιπού διαδηλώ προς κατεύνασιν του Κ. Λομβάρδου, ότι όσα περί κοινωμιστών είπον, τα είπον προς απλούν κόσμημα του λόγου ουχί δε με την ιδέαν να συγκρίνω τους ριζοσπάστας με τους αιμοχαρείς κοινωμιστάς»².

---

¹ Πρακτικά ΙΑ Βουλής,ό.π., σ. 464.

² Αυτόθι, σ. 467.

Εδώ ο Α.Βαλαωρίτης τελειώνει το θέμα, με κατηγορηματικό τρόπο, διακρίνοντας τους ριζοσπάστες από τους αιμοχαρείς κοινωμιστές, όπως λέει.

3. Αγόρευση 6^{ης} Ιουλίου 1857 περί αδάσμου κυκλοφορίας

Η αγόρευση είναι κατά της πρότασης περί αναβολής του, υπό των Λευκαδίων βουλευτών υποβληθέντος Νομοσχεδίου, περί (αδάσμου κυκλοφορίας, δηλαδή) καταργήσεως των ιδιαίτερων τελωνειακών ζωνών για κάθε ένα από τα Ιόνια νησιά, που εμπόδιζαν την ατελή κυκλοφορία των προϊόντων αυτών στα υπόλοιπα νησιά¹.

Η επί των οικονομικών επιτροπή, που είχε επιληφθεί του ζητήματος, έκρινε εύλογο να φέρει τροπολογία με την οποία παραδέχεται κατ' αρχήν την ελευθερία του εμπορίου, αλλά κρίνει άκαιρη την κατάργηση των εσωτερικών φόρων και πρότεινε α) ο δασμός που επιβαρύνει όλα τα προϊόντα του κάθε νησιού να είναι προς όφελος του νησιού που τα παράγει και β) ως προς το κρασί να γίνει μικρή μείωση, που να ισοδυναμεί προς έξι δηνάρια, για κάθε μία ιονική βαρέλα².

Άρχισε η συζήτηση αλλά ο Κ. Λομβάρδος πρότεινε να αναβληθεί το ζήτημα μέχρι την επόμενη βουλευτική περίοδο και μαζί του συμφώνησαν όλοι οι Κερκυραίοι βουλευτές. Αντίθετα, όλοι οι Λευκαδίτες αγανάκτησαν, τότε πήρε το λόγο ο Α. Βαλαωρίτης και είπε: «Υπάρχουσιν, έντιμοι βουλευταί, περιπτώσεις τινές κατά τον ανθρώπινον βίον, καθ' ης και αυτό το μέγα αίσθημα της εθνικότητος και του πατριωτισμού περιορίζεται τοσούτον, ώστε περιστρέφεται εντός στενωπάτου κύκλου... Εννοούμεν πατρίδα την χώραν της γενέσεώς μας τους βράχους επί των οποίων ανετράφημεν, την πλάκα ήτις καλύπτει τα οστά των γονέων μας, και υπό της χώρας ταύτης, από τούτων των βράχων, από του μνημείου εκείνου, ως από ορισμένου τινός κέντρου ορμώμενον, το αίσθημα της

---

¹ Α. Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, Αθήνα, 1980, τ.1, σ. 331.

² Αυτόθι, σ. 331.

εθνικότητος και του πατριωτισμού περιλαμβάνει εν εαυτώ έθνη ακέραια και επικρατείας ολόκληρους»¹.

Ενώ, έχουμε ένα καθαρά οικονομικό-φορολογικό ζήτημα, ο Α. Βαλαωρίτης τοποθετεί το θέμα, σ' αυτό τον πρόλογό του, εθνικά και μάλιστα, δε διστάζει να δώσει και έναν πολύ ενδιαφέροντα ορισμό για το τι εννοούμε πατρίδα. Στη συνέχεια τονίζοντας τη δική του καταγωγή αναφέρει: «Σήμερον δεν είμαι αντιπρόσωπος της Επτανήσου, ανήκω, αποκλειστικώς εις την Λευκάδα και ως τοιούτος πρέπει μέχρι κεραίας να υπερασπισθώ τα δικαιώματα αυτής· έχω να δώσω λόγον περί των όσων έπραξα υπέρ των εντολέων μου και ήθελα προδώσει τα συμφέροντά των, αν ήθελα τα παραγκωνίσει επί προφάσει ότι η επιμονή μου ή αι αξιώσεις μου δύνανται να είναι αιτία έριδος και σκανδάλου ή αιτία σχίσματος εντός της Βουλής ταύτης. Αναβολή μέχρι της προσεχούς συνόδου! Αλλά και η άλλη σύνοδος δια τους αυτούς λόγους θέλει προτείνει νέαν αναβολήν και ούτω η ενδεκάτη βουλή θέλει παραπέμψει ποτέ ουδέ την συζήτησιν του αντικειμένου τούτου»².

Ο πατριωτισμός του Α.Βαλαωρίτη, έτσι όπως ξεδιπλώνεται μέχρι εδώ, είναι πολυεπίπεδος. Η εθνική του συνείδηση ξεκινά από την ιδιαίτερη πατρίδα του, που είναι η Λευκάδα, την οποία υπερασπίζει με κάθε δυνατό τρόπο και μάλιστα ως βουλευτής της δε ξεχνά και την ευθύνη του απέναντι στον ψηφοφόρο του. Σ' ένα επόμενο επίπεδο είναι Επτανήσιος, μια ιδιότητα την οποία εμφορείται με άνεση σε όλη του τη ζωή, εκτός από την συγκεκριμένη περίπτωση μπροστά στα μικρά τοπικά συμφέροντά του. Σε τρίτο και τελευταίο επίπεδο είναι Έλληνας κάτι που δε δηλώνεται στη συγκεκριμένη αγόρευση,

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος...ό.π., σ. 333.

² Αυτόθι, σ. 334.

αλλά τονίζεται, με κάθε τρόπο, μέσα από τα εκφραζόμενα στην έκταση που μπορεί να πάρει η πατρίδα.

Στη συγκεκριμένη αγόρευση τονίζεται το μικρό, το τοπικό και σ' αυτό επιμένει συνεχίζοντας και τελειώνοντας: «Τις η βία; λέγει ο κ. Μπίζης, τις η βία; Είκοσι περίπου έτη υπεμείνατε την βάσανον ταύτην· τις η βία; Όταν η κυβέρνησις μας προσκαλέση να επιθεωρήσωμεν το φορολογικόν μας σύστημα, τότε θέλομεν επιληφθή και του αντικειμένου τούτου. Η υπομονή είναι θείον δώρον βεβαίως, κύριοι, αλλ' όταν και αύτη υπερβαίνη όρια τινά, μεταβάλλεται εις δουλειάν, εις εξευτελισμόν. Εννοείτε λοιπόν, κύριοι, ότι ίνα μη τρέξωμεν τον τελευταίον τούτον κίνδυνον, δε δυνάμεθα να υπομείνωμεν πλέον. Θέλομεν να μάθωμεν ποίαν τινά θέσιν κατέχομεν εν Επτανήσω, αν δηλαδή ως υποχείριοι της μητροπόλεως καταδικαζόμεθα να υπηρετώμεν εις τα συμφέροντα αυτής, ή αν άπαντες εσμέν ίσοι ενώπιον του νόμου και της δικαιοσύνης. Δια τους λόγους τούτους αντιτείνω προς την περί αναβολής πρότασιν του κ. Λομβάρδου και επιμένω όπως η συζήτηση προβεί κατά νόμον επί του καταπληκτικού τούτου ζητήματος»¹.

Εδώ το ζήτημα της φορολογίας παίρνει την πραγματική του πια διάσταση και η αγόρευσή του γίνεται εξεγερτική εναντίον της μητρόπολης, δηλαδή της Κέρκυρας. Γι' αυτό από την αρχή τοποθετούσε το ζήτημα τοπικά, δηλαδή, η Λευκάδα απέναντι στην Κέρκυρα. Δε διστάζει να σηκώσει το ανάστημά του απέναντι στη Μητρόπολη και να της επιτεθεί σαν ίσος προς ίσο. Αυτή είναι η φυσιогνωμία του και αυτό φαίνεται πως άρεσε και στους ψηφοφόρους του, σηκωνόταν και μιλούσε με δύναμη και παρρησία για όλα τα θέματα ακόμη και

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 334-335.

αν βρισκόταν στη θέση του μικρού και αδύναμου, ο λόγος του γινόταν δυνατός και στομφώδης, διεκδικητικός και καταλυτικός. Σε ανάλογες κλίμακες, όταν τη θέση της Μητρόπολης παίρνει ο Τούρκος, έχουμε την ίδια δύναμη, όπως και αργότερα, όταν το κέντρο της εξουσίας μετατοπίζεται στην Αθήνα και αυτός εξακολουθεί να είναι Λευκαδίτης Βουλευτής.

Τελικά η Βουλή έκανε δεκτή την πρόταση του Κ.Λομβάρδου και αναβλήθηκε η συζήτηση.

Στα σχόλια του όμως πάνω στην αγόρευση, ο Α. Βαλαωρίτης τοποθετεί τα θέματα της αποκέντρωσης και της κατάργησης των προνομίων της μητρόπολης, κάνει λόγο για την κατάργηση των μονοπωλίων, μιλά για καθιέρωση του συναγωνισμού και γενικά φανερώνει και θέτει ζητήματα, που έχουν σχέση με τον εκσυγχρονισμό του φορολογικού συστήματος, αλλά και γενικότερα της αγοράς¹. Είναι φανερή η προσπάθειά του ως νέος πολιτικός που είναι να εκφέρει κάτι νέο στον πολιτικό βίο και να καταδείξει μια συνείδηση, από τη μια μεριά, κοντά στα μικρά τοπικά προβλήματα, που ελευθερώνουν την καθημερινή ζωή και πράξη και από την άλλη, μια συνείδηση νέα και μεγάλη, που στόχο έχει την καλύτερη και δικαιότερη ανάπτυξη του τόπου του.

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 335, 336, 337.

4. Αγόρευση 3/15 Φεβρουαρίου 1859 κατά των προτάσεων Γλάδσωνα

Η βρετανική κυβέρνηση, το 1858, έστειλε στα Ιόνια νησιά το γνωστό λόγιο και πολιτικό Γουλιέλμο Γλάδσωνα. Αποστολή του ήταν να διερευνήσει την πολιτική κατάσταση και τις σχέσεις των Άγγλων με το λαό και είχε σαν σκοπό να βρει τα τρωτά σημεία του κυβερνητικού συστήματος, αλλά και τα αίτιά τους και να προτείνει μέτρα για τη βελτίωση του πολιτεύματος.

Αμέσως μόλις έφτασε στην Κέρκυρα, στις 24 Νοεμβρίου 1858, συναντήθηκε με τη Γερουσία και τους ζήτησε να συνεργαστούν μαζί του για να επιτευχθεί ριζική μεταρρύθμιση του Συντάγματος. Μετά έκανε μεγάλη περιοδεία σε όλα τα νησιά του Ιονίου και παντού του έλεγαν πως το επτανησιακό ζήτημα θα λυθεί μόνο με την ένωση με την Ελλάδα.

Ο Αρμοστής Γιουνγκ, στις 13/25 Ιανουαρίου 1859, παρέδωσε την αρμοστέα στον Γ.Γλάδσωνα, ο οποίος, σαν έκτακτος αρμοστής, ανακοίνωσε στο κοινοβούλιο ότι η βασίλισσα έκρινε αναγκαία τη μεταρρύθμιση του Συντάγματος και ότι ο ίδιος θα υπέβαλε σύντομα τις προτάσεις του. Αλλά στις 15/27 Ιανουαρίου το Κοινοβούλιο ενέκρινε το ακόλουθο ψήφισμα: «Η βουλή της Επτανήσου διακηρύττει, ότι η μόνη και ομόθυμος θέλησις του Ιονίου λαού υπήρξε και είναι η ένωσις απάσης της Επτανήσου μετά του Βασιλείου της Ελλάδος». Ο Γ.Γλάδσωνας υπέδειξε ότι έπρεπε το κοινοβούλιο να απευθύνει ικετήρια, παράσταση ή αναφορά προς τη βασίλισσα, σύμφωνα με τις διατάξεις του Συντάγματος πράγμα που έγινε αποδεκτό από τους Επτανήσιους. Αυτή η άποψη περί ικεσιών υιοθετήθηκε από τους κύκλους του Κ. Λομβάρδου, ενώ αντίθετα καταπολεμήθηκε από τους ριζοσπάστες της Κεφαλλονιάς. Στις 5/2/1859 ο Γλάδσωνας γνωστοποίησε στο κοινοβούλιο την αρνητική απάντηση

της βασίλισσας Βικτωρίας στην αναφορά που της είχε υποβληθεί, σχετικά με την ένωση και παρουσιάζει τις προτάσεις για τη μεταρρύθμιση του Συντάγματος. Οι προτάσεις του Γλάδσωνα συζητήθηκαν ευρύτατα μέσα στο κοινοβούλιο και στις 3/15 Φεβρουαρίου πήρε το λόγο και ο Α. Βαλαωρίτης: «Ηκροάσθην μετά προσοχής, μετά θρησκευτικής προσοχής, πάντας τους προαγορεύσαντες. Αλλ' ομολογώ, ότι, αν προσεκαλούμην αμέσως να εκφέρω γνώμην επί των προτεινομένων μεταρρυθμίσεων, ομολογώ, λέγω, ότι δεν ήθελα διευθύνει την συνείδησίν μου ούτε εκ των όσων ερρέθησαν υπέρ, ούτε εκ των όσων ερρέθησαν κατά. Ομολογώ, ότι καταψηφίζων ήθελον υποκύψει εις λόγους κατ' εμέ, πολλώ μάλλον ισχυρότερους»¹.

Οι μεταρρυθμιστικές προτάσεις του Γ.Γλάδσωνα δεν βρίσκουν συμπόρευση μέσα στους επτανήσιους, πολύ περισσότερο, σ' έναν απ' αυτούς σαν τον Α.Βαλαωρίτη, ο οποίος ευθέως το δηλώνει ότι τις καταψηφίζει. Συνεχίζοντας την αγόρευση ο Α. Βαλαωρίτης αναφέρει με μεγαλύτερη ένταση «Δεν δύναμαι, κύριοι, να λησμονήσω, ότι εγώ σήμερα δεν είμαι αντιπρόσωπος Λευκάδιος, δεν είμαι ούτε αντιπρόσωπος Επτανήσου, είμαι εν τη Συνελεύσει ταύτη απόστολος μιας ιδέας, ενός δόγματος, μιας αλήθειας»².

Εδώ ο Α.Βαλαωρίτης ελευθερώνεται, η συνείδησή του εθνική και ιστορική εξαυλώνεται μπροστά στο Ιονικό Κοινοβούλιο. Διερευνά τη θέση από την οποία μιλάει, αφήνει τις δύο μεγάλες του ταυτότητες του Λευκαδίτη και του Επτανήσιου και αποκτά την τρίτη οριστική και επιθυμητή, αυτή του Έλληνα. Είναι η Τρίτη η μελλούμενη η ποθητή, η μεγάλη ιδέα, της οποίας είναι απόστολος. Συνεχίζει με την ίδια ένταση «Ο λαός της Επτανήσου εναπέθεσεν

---

¹ Α. Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, Αθήνα, τ.1, 1980, σ. 338.

² Αυτόθι, σ. 339.

εις τας εντίμους χείρας του κυρίου Γλάδστωνος την έκφρασιν των αισθημάτων και του πόθου του. Ο λαός της Επτανήσου επέβαλλε και εις ημάς εξερχόμενος εκ των σπλάγχχνων αυτού την ρητήν εντολήν να πράξωμεν υπέρ της Εθνικής Αποκαταστάσεως ό,τι το αναμφισβήτητον, δίκαιόν μας ήθελε υπαγορεύσει»¹. Ο λαός, ο κυρίαρχος λαός, γίνεται τώρα ο πρωταγωνιστής και μεταφέρει και στις δύο εξουσίες, αγγλική και ελληνική, τους πόθους του, οι οποίοι εκφράζονται μέσα από δύο λέξεις: εθνική αποκατάσταση. Αυτό είναι το ζητούμενο για τον επτανησιακό λαό, αυτό πρέπει να είναι και για τον Γλάδσωνα αλλά και τον Α. Βαλαωρίτη. Δεν υπάρχουν περιθώρια να ξεφύγουν και οι δύο από αυτό μια και τόσο καθαρά έχει διατυπωθεί μέσα στα Επτάνησα η Ένωση με την Ελλάδα.

Καταλήγοντας, ο Α.Βαλαωρίτης διατυπώνει: «Δεν δυνάμεθα λοιπόν, κύριοι, ούτε να καταδείξωμεν τας κακάς, ούτε να παραδεχθώμεν καλές μεταρρυθμίσεις... Αλλ' η Ευρώπη επίστευσε τέλος. Έδραμεν εν Ναυαρίνω και εν τοις ύδασιν αυτού, ως εν βαπτίσματι πυρός, ανάδοχος εγένετο του πολυτλήμονος Έθνους, προσκαλέσασα αυτό ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ... Ασχολούμενοι επί μεταρρυθμίσεων δυνάμεθα ιδίοις χερσί να μη μολύνωμεν την παρθενικήν αγνότητα της μεγάλης ιδέας, ή πως δυνάμεθα δια των αυτών χειλέων, δι' ων υφώσαμεν την φωνήν υπέρ της Ενώσεως, να προσφέρωμεν λόγους επί συνταγματικών θεσμών;»².

Μπροστά στο εθνικό πρόβλημα της ένωσης δεν υπάρχουν καλές και κακές μεταρρυθμίσεις. Αυτό το νέο έθνος, που αναγεννήθηκε στην Ευρώπη και ονομάζεται, για πρώτη φορά, με τόση παρρησία και από τον Α. Βαλαωρίτη μέσα στο Ιόνιο Κοινοβούλιο, ελληνικό, δε γίνεται να καμφθεί και να ολιγωρήσει

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 339.

² Αυτόθι, σ. 339, 341.

μέσα από μεταρρυθμιστικές απλές προτάσεις συνταγματικών θεσμών. Η καθαρή ελληνική συνείδησή του έχει ξεδιπλωθεί απλόχερα, χωρίς ενδοιασμούς και αναστολές.

Κατά τη ψηφοφορία της 4/16 Φεβρουαρίου οι προτάσεις του Γ.Γλάδσωνα καταψηφίσθηκαν και απορρίφθηκαν. Η αποστολή του είχε ουσιαστικά λήξει χωρίς αποτέλεσμα και στις 7/19 Φεβρουαρίου ο έκτακτος αρμοστής έφυγε για την Αγγλία.

5. Αγόρευση το Δεκέμβριο του 1859 για το ζωγράφο Σπυρίδωνα Προσαλέντη

Η αγόρευση αυτή έγινε για να χορηγηθεί τριετής υποτροφία στο ζωγράφο Σπυρίδωνα Προσαλέντη, ο οποίος, να σημειωθεί, είχε ζωγραφίσει το 1857 ένα μικρό πορτραίτο του Α. Βαλαωρίτη και αργότερα, μεγάλα πορτραίτα του ποιητή, της γυναίκας του και του Αιμίλιου Τυπάλδου, που σώζονται όλα στην έπαυλη της Μαδουρής.

Ο Α. Βαλαωρίτης ξεκινώντας αυτό το λόγο του, που αφορά τον πολιτισμό αναφέρει: «Αν δεν σφάλλη ο υποφαινόμενος, παρ' άπασι τοις πεπολιτισμένοις λαοίς δαπάνη ουκ ευκαταφρόνητος καταβάλλεται κατ' έτος προς εμπύχωσιν και προαγωγήν των ωραίων τεχνών. Καθήκον δε, εκ των πρωτίστων, πάσης κυβερνήσεως θεωρείται το να περιθάληται παντοίοις τρόποις η επί το κρείττον ανάπτυξις των δημιουργικών δυνάμεων παντός του επιδεικνύοντος ή καλλιτεχνικήν ή και μηχανικήν τινά ευφυΐαν»¹.

Ο Α. Βαλαωρίτης φανερώνει έμπρακτα το ενδιαφέρον του για τον πολιτισμό και μέσα από το δημόσιο αξίωμα του βουλευτή φέρνοντας ένα τέτοιο ζήτημα μέσα στο Ιόνιο Κοινοβούλιο.

Αμέσως μετά, αναφέρει τους όρους επιχορηγήσεως: «Αν ούτως έχη το πράγμα, δέον να εκλάβη τις οίκοθεν ότι προδιατεθειμένοι είσθε, κύριοι βουλευταί, να προστατεύσητε παρ' ημίν τας ωραίας τέχνας δια οικείων επιχορηγήσεων, ακρεί να εκπληρούται ο όρος ο δυνάμενος να δικαιολογήσει τας τοιαύτας δαπάνας. Τις δε ο όρος αυτός; Να πεισθήτε ότι ο εξαιτούμενος παρ' ημών βοήθειαν προς τελείαν αυτού εκπαίδευσιν περί την τέχνην προς ην

---

¹ Α. Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, Αθήνα, 1980, τ.1, σ. 343.

ορμά, είναι άξιος των ευεργεσιών Σας, παρέχων εχέγγυα ισχυρά και περί της επιδεκτικότητός του και περί της πλήρους αυτού επιδόσεως, ενί λόγω να πεισθήτε ότι δεν είναι κίνδυνος να καταναλωθώσι τα δημόσια χρήματα επί ματαίω»¹.

Είναι σκληρός ο Α. Βαλαωρίτης καθώς ομιλεί για μια υποτροφία υπέρ του πολιτισμού. Μπροστά στο να καταναλωθούν άσκοπα δημόσια χρήματα, θέτει ο ίδιος τους όρους και τις προϋποθέσεις για να δοθούν αυτά τα χρήματα. Θέλει ο καλλιτέχνης να εξετασθεί λεπτομερώς και αυτός σαν άνθρωπος αλλά και το έργο του και η επίδοσή του σε αυτό έτσι ώστε να καταφέρει να πάρει την υποτροφία.

Παρακάτω αναφέρει τους τρεις βασικούς λόγους για τους οποίους κατά τη γνώμη του, πρέπει να κερδίσει την υποτροφία ο Προσαλέντης και γι' αυτό μιλά υπέρ του.

α) «Και πρώτον, διάγων εν Βενετία, ηδυνήθην πολλάκις και πάντοτε να επαληθεύσω ότι ο νέος ούτος, όλως αφοσιωμένος εις την μαγείαν και την σπουδήν της τέχνης, παρίστατο καινοφανές παράδειγμα αρετής και μετριότητος. Άπαντες ανεξαιρέτως οι εν τη πόλει εκείνη ομογενείς δύνανται να μαρτυρήσωσι και περί της αόκνου αυτού επιμελείας εν μέσω δυσχερειών σχεδόν ανυπέρβλητων αναφουμένων αείποτε εκ της ελλείψεως των μέσω προς διατήρησιν αυτού τε και της οικογενείας»².

β) «Η γνώμη αύτη δεν είναι απλή πρόληψις υπαγορευόμενη υπό της φιλοφρόνησης· ερείδεται επί γεγονότων, επί των έργων αυτού. Καίτοι πρωτόπειρος ων, έδειξε τοσαύτην εντέλειαν εις τας από του φυσικού

---

¹ Α.Βαλαωρίτης,Βίος...ό.π., σ. 343.

² Αυτόθι, σ. 345.

απεικονίσεις -τοσαύτην διάγνωσιν των διαθέσεων της σκιάς και του φωτός- τοσαύτην θερμότητα και ζωογονικήν δύναμιν εις τον χρωματισμόν - ώστε διήγειρε τον θαυμασμόν απάντων, φανείς εκ πρώτης αφετηρίας κάτοχος εις υπέρτατον βαθμόν πλεονεκτημάτων τινών εκ των σπανιοτέρων των οποίων πολλοί και των μεγάλων αριστοτεχνών έμεινον όλως άμοιροι»¹.

γ) Εκ των υπέρ αυτού μαρτυρούντων εγγράφων προκύπτει ότι επί τετραετία, καίτοι εν μέσω ετεροθρήσκου κοινωνίας, ήρπασε δια της αναντιρρήτου δυνάμεως της ικανότητος πάντοτε του συναγωνισμού τα βραβεία»².

Αναλυτικός και περιεκτικός ο Α. Βαλαωρίτης καθορίζει τους τρεις λόγους οι οποίοι τον αναγκάζουν να μιλήσει υπέρ του καλλιτέχνη. Οι τρεις λόγοι στήνουν με σαφή τρόπο την επιχειρηματολογία του Α. Βαλαωρίτη και δημιουργούν ένα λόγο σωστά δομημένο. Αμέσως μετά και τελειώνοντας αναφέρει την πρότασή του: «Πεπεισμένος όθεν ότι όσοι κήδονται της τιμής του Ελληνικού ονόματος συμμερίζονται και το φρόνημά μου, προτείνω δια ειδικής διατάξεως να προσδιορισθεί κατεπειγόντως επί τριετίαν υπέρ του καλλιτέχνου Σπυρίδωνος Προσαλέντου μηνιαία εκ του γενικού ταμείου επιχορήγησις εκ διστήλων πεντήκοντα»³.

Η πληρότητα του Α. Βαλαωρίτη εμφανίζεται σε όλο της το μέγεθος μέσα απ' αυτό το λόγο. Μας δείχνει κατ' αρχήν την άνεσή του να αναφερθεί και σε θέμα, που δεν είναι άμεσα πολιτικό, αλλά το κάνει αυτός θέτοντας ζήτημα χρηματοδοτήσεων πολιτισμού. Παράλληλα δείχνει τη μεγαλοθυμία του για τον

---

¹ Α.Βαλαωρίτης,Βίος...,ό.π., σ. 345.

² Αυτόθι, σ. 346.

³ Αυτόθι, σ. 346-347.

προσωπικό του ζωγράφο και προστατευόμενό του, τον οποίο βοηθά με τη μεγαλύτερη δύναμή του και μέσα στο κοινοβούλιο, έτσι ώστε να αποκτήσει την υποτροφία.

6. Υπόμνημα των αντιπροσώπων Λευκάδας στις 10/22 Απριλίου 1861 προς τον Υπουργό των Αποικιών της Μεγάλης Βρετανίας

Μετά τον Γ.Γλάδστωννα, αρμοστής ανέλαβε ο σερ Ερρίκος Στορκς, που υπήρξε και ο τελευταίος βρετανός αρμοστής στα Ιόνια νησιά. Κατά την Τρίτη σύνοδο του ΙΑ΄ κοινοβουλίου, που άρχισε στις 17 Φεβρουαρίου/1 Μαρτίου 1861, προτάθηκε να κληθεί ο επτανησιακός λαός να εκφράσει με δημοψήφισμα τη θέλησή του για την ένωση των νησιών με το ελληνικό κράτος. Ο Ε.Στορκς, μέσα σε τέτοιο κλίμα, ανέστειλε τις εργασίες του κοινοβουλίου για ένα εξάμηνο. Η κατάσταση όμως αυτή έδωσε αφορμή να τεθεί και να συζητηθεί στις δύο αγγλικές βουλές το επτανησιακό ζήτημα. Μίλησαν πολλοί βουλευτές και τελικά ο πρωθυπουργός Πάλμερστον, ο οποίος δήλωσε, ότι η επιθυμία των Επτανησίων για την ένωση, ήταν αποτέλεσμα της δημαγωγίας ορισμένων βουλευτών στο Ιόνιο Κοινοβούλιο. Αυτή η στάση του Πάλμερστον προκάλεσε την αντίδραση των πολλών Επτανησίων βουλευτών, μεταρρυθμιστών και ριζοσπαστών, που διαμαρτυρήθηκαν με έγγραφο υπόμνημα προς το Βρετανό υπουργό των Αποικιών και πρότειναν να διενεργηθεί για το θέμα αυτό δημοψήφισμα.

Βασικός συντάκτης αυτού του υπομνήματος είναι ο Α. Βαλαωρίτης, ο οποίος και αναφέρει: «Οι αντιπρόσωποι της νήσου Λευκάδος... νομίζουσι... καθήκον να εκφράσωσι την βαθυτάτην λύπην... ην επροξένησαν αυτοίς αι κατά την περίστασιν εκείνην εκτεθείσαι παρά της Υμετέρας Χάριτος, ιδέαι ως προς το εθνικόν ζήτημα των Ιονίων νήσων. Δεν είναι εις ημάς θεμιτόν να υποβάλωμεν ότι Άγγλος πολίτης, υψηλήν και περιδοξον εν τη πατρίδι αυτόν κτησάμενος περιουσίην, δύναται να υποστηρίζη, ότι το περί αποκαταστάσεως ζήτημα, παρά λαώ, ελληνικωτάτω, εγένετο εμπόρευμα κόμματος τινός, εκ συστήματος

μετερχομένου δια του μέσου τούτου την δημοκρατίαν και ότι η μεγάλη πλειονότης των Επτανησίων ουδόλως συμμερίζεται τοιούτον φρόνημα»¹.

Για άλλη μια φορά ο Α.Βαλαωρίτης για το εθνικό ζήτημα της ένωσης με την Ελλάδα, χρησιμοποιεί τη γραφίδα του και μπαίνει μπροστά για να υποστηρίξει τα δίκαια εθνικά αιτήματα. Αυτή τη φορά, δε δειλιάζει ούτε μπροστά στον άγγλο πρωθυπουργό, αλλά, ούτε και μπροστά στον αρμόδιο για τα Επτάνησα υπουργό. Θέτει το ζήτημα της ένωσης με τον πιο καθαρό τρόπο χωρίς ενδοιασμούς και αναστολές και πιέζει προς αυτή την κατεύθυνση κατά πρόσωπο.

Στη συνέχεια, τοποθετώντας το θέμα, προτείνει: «Ήθελεν εἶσθαι ανοίκειον, συνάμα δε και προσβλητικόν να επιμείνει τις ισχυριζόμενος, ότι υπό την σκιάν και την κηδεμονίαν του Αγγλικού Έθνους εσβέσθη εν Επτανήσω παν ἶχνος εθνικού αισθήματος και ότι ο εξευτελισμός και η ταπείνωση των πνευμάτων προέβη μέχρι της απαρνήσεως και αυτών των ιερωτέρων προς την πατρίδα καθηκόντων!... ενώ προς ικανοποίησιν εαυτών και της πατρίδος των εξαιτούνται την άμεσον διάλυσιν της παρούσης Βουλής, επικαλούνται ενταυτώ, ως προς το εθνικό ζήτημα, ἵνα η κυβέρνησις της Α.Μ. επιτρέψη, ὅπως δια της καθολικῆς ψήφου ο Ἴονιος λαός αποφανθῆ περί των αληθῶν αυτού διαθέσεων»².

Τίποτε δεν έχει ξεχαστεί, τίποτε δεν έχει σβήσει, διατυπώνει, για άλλη μια φορά, ο Α. Βαλαωρίτης. Ξανατοποθετεί το θέμα της ένωσης και μάλιστα αυτή τη φορά προσπαθεί μπροστά στους Άγγλους να το βάλει σε πιο στέρεη και γερή βάση. Ζητά να γίνει δημοψήφισμα και να αποφασίσει ο επτανησιακός λαός για

---

¹ Α. Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, Αθήνα, 1980, τ.1, σ. 348.

² Αυτόθι, σ. 344.

το μέλλον του. Ο Α.Βαλαωρίτης αφηγά κάθε κίνδυνο για τη θέση του, πολιτική και κοινωνική μπροστά στην Ένωση με την Ελλάδα, ταυτίζεται με τον οποιονδήποτε έχει την ανάλογη θέση όσο ριζοσπαστική και να είναι.

7. Αγόρευση στις 13/25 Μαρτίου 1862 για τη μεταβολή των θέσεων του Η. Ζερβού για την Ένωση

Το Νοέμβριο του 1861 διαλύθηκε το ΙΑ΄ Ιόνιο Κοινοβούλιο και έπειτα από νέες εκλογές, συγκροτήθηκε το Φεβρουάριο του 1862 το ΙΒ΄ Κοινοβούλιο. Σ' αυτό κυριαρχούσαν οι Ριζοσπάστες. Ομόφωνα οι βουλευτές εξέλεξαν πρόεδρο της Βουλής το η.Ζερβό και αντιπρόεδρο το Μομφεράτο. Κατά τη συνεδρίαση, του Κοινοβουλίου της 12^{ης} Μαρτίου 1862, ο η.Ζερβός, εκθέτοντας τις απόψεις του πάνω στο σχέδιο της απαντήσεως στον εναρκτήριο λόγο του αρμοστή Στορκς, υποστήριξε, ότι τόσο οι ειρηνικές διαθέσεις των ευρωπαϊκών Δυνάμεων, όσο και η «αξιοδάκρυτος» κατάσταση των ελληνικών πραγμάτων, έπρεπε να προβληματίσουν τους Επτανήσιους, σχετικά με τις συνέπειες, που θα είχε μια πρόωγη ενέργεια για το εθνικό τους ζήτημα. Κάτω από αυτές τις συνθήκες ο Η.Ζερβός, που πρώτος είχε θέση το ζήτημα της ενώσεως, συνιστούσε να αναβληθεί προσωρινά κάθε σχετική ενέργεια.

Ο λόγος του Η.Ζερβού προκάλεσε κατάπληξη στους βουλευτές γιατί έβλεπαν ότι αναθεωρούσε τη γραμμή του Ριζοσπαστικού κόμματος και τις θέσεις που γι' αυτές είχε αγωνιστεί και είχε υποστεί τόσους κατατρεγμούς.

Την επομένη, στις 13/25 Μαρτίου, του λόγου του Η.Ζερβού, πήρε το λόγο ο Α.Βαλαωρίτης και αρχίζοντας είπε: «Και διατί όχι; δεν ανήκω άραγε και εγώ εις φυλήν, ης την ύπαρξιν άπαντες θεωρούσιν ως φαινόμενον υπερφυσικόν; Ημείς οι νέοι Έλληνες δεν είμεθα τάχα οι κλαδίσκοι του μεγάλου εκείνου δένδρου, ούτινος από αναριθμήτων ήδη χρόνων την μεν κορυφήν μαστίζουσιν οι κεραυνοί και οι θύελλαι, τας δε ρίζας ποτίζουσιν η χολή και το

αίμα; Και μολοντούτο υπάρχομεν και το δένδρον θάλλει.... Όταν λοιπόν, ως προηγουμένως έλεγον, επέμεινα κατά πάσαν την διάρκειαν της αγορεύσεως του ημετέρου προέδρου θεωρών αυτόν κατά πρόσωπον, ήμην προκατειλημμένος εκ της ιδέας, ότι υπερφυσικόν τι και απίστευτον φαινόμενον ελάμβανε χώραν υπό τους οφθαλμούς μου. Έβλεπον ενώπιόν μου τον αγορεύοντα ως άλλον νεκρόν εγερθέντα εκ του τάφου και ήθελα να ίδω σταλάζουσιν από των χειλέων αυτού πάσαν την πικρίαν του θανάτου, ήθελα να ακούσω εκ του στόματος αυτού άλλου κόσμου διηγήματα. Αλλ' άνεμος έπνευσεν επί της φαντασιώδους νεφέλης, την διέρρηξε και δεν ήκουσα να αντηχήσωσιν εις τας ακοάς μου ούτε βρονταί, ούτε κεραυνοί»¹.

Και ο Α.Βαλαωρίτης, όπως και όλοι οι άλλοι βουλευτές, έπεσε από τα σύννεφα, από τα λεγόμενα του ήρωα υπέρ της Ένωσης Η.Ζερβού. Εκεί που περίμενε να ακούσει ένα πύρινο λόγο υπέρ της Ένωσης, από τα χείλη του άκουσε τα αντίθετα, παρ' όλα αυτά όμως δεν σταματά να εκφράζεται με τον καλύτερο τρόπο για το Η.Ζερβό. Μάλιστα, κάνει και προσπάθεια να τον κατανοήσει λέγοντας: «Ο έντιμος πρόεδρος διήρησε την αγόρευσίν του εις τρία μέρη. Διαπραγματευθείς δε απ' αρχής το εθνικόν ζήτημα εννόησε ου μόνον να δώσει εις αυτό τα πρωτεία απέναντι παντός άλλου, αλλά ηθέλησε να προσκαλέση και συζητήσιν δυναμένων υπό πάσαν έποψιν να το αναπτύξη»².

Ο Α.Βαλαωρίτης προσπαθεί να στηρίξει τον πρόεδρο της Βουλής με τον τρόπο του επιμένοντας πως τα πρωτεία σε κάθε συζήτηση τα έχει το εθνικό ζήτημα και τονίζοντας πως αυτό επισημαίνει και ο Η.Ζερβός και συνεχίζει: «Όταν δε λαλώ περί πραγματοποιήσεως, εννοείται, οίκοθεν, κύριοι, ότι παν

---

¹ Α. Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, Αθήνα, 1980, τ.1,σ. 350-351.

² Αυτόθι, σ. 351.

μέτρον, όπερ εν αρμοδίω χρόνω ήθελεν υπαγορευθή, πρέπει αναγκαίως να μην εξέρχεται των ορίων της νομιμότητος, διότι η νομιμότης είναι το μόνον φρούριον εντός του οποίου δύναται ακινδύνως να οχυρωθεί λαός άοπλος, λαός πτωχός, λαός αδύνατος, ως ημείς... είναι φυσικώς αναγκαίον να ίδωμεν ποίας τινάς φάσης η εθνική ιδέα έλαβε κατά την ανάπτυξιν αυτής εν Επτανήσω και πως έφθασεν εις στιγμήν, καθ' ην προς ιδίαν αυτής σωτηρίαν απαιτεί σήμεραν νέαν τινά ώθησιν»¹.

Προσπερνώντας γρήγορα το αντίθετο της ομιλίας Η.Ζερβού ο Α.Βαλαωρίτης ξαναμπάνει στο θέμα και τοποθετεί το ζήτημα σε καινούρια βάση. Μιλά για νομιμότητα μέσω της οποίας πρέπει να φτάσουν οι Επτανήσιοι στο επιθυμητό αποτέλεσμα της Ένωσης. Μόνο μέσα από τη χρησιμοποίηση των όποιων νόμιμων μέσων τους παρέχονται και από τους άγγλους πρέπει να διεκδικήσουν τον επιδιωκόμενο στόχο της Ένωσης. Τα όπλα σαν μέσω για την ένωση δεν ξαναμπάνουν στο προσκήνιο μετά τις δύο παλιότερες αιματηρές και αποτυχημένες εξεγέρσεις και μαζί μ' αυτό προσθέτει και τη φτώχεια των επτανησίων.

Ζητά τέλος μια επαναπροσέγγιση της εθνικής ιδέας και τοποθέτηση του ζητήματος με τα σύγχρονα δεδομένα όπως τονίζει: «Το γεγονός τούτο είναι η πρόσφατος εκλογή του ημετέρου Προέδρου και επ' αυτής προκαλώ, κύριοι Βουλευταί, την υμετέραν προσοχήν. Η εκλογή αυτή έχει, κατ' εμήν γνώμην, ουχί μόνον την αυτήν βαρύτητα ως και η διακήρυξις της 15 Ιανουαρίου, αλλά συνταυτίζεται μετ' αυτής και πρέπει να θεωρηθεί ως αναγκαία των προηγουμένων συνέπεια. Υπήρξεν ουχί έντονος διαμαρτύρησις κατά τη

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος ..., ό.π., σ. 352.

Προστασίας, ήτις επιμένει να μη σέβηται πλέον ούτε την κοινήν γνώμην, ούτε τας δίκαιας απαιτήσεις του Ιονίου λαού, ούτε τους εν γένει διέποντας παν συνταγματικόν πολίτευμα κανόνας, αλλ' υπήρξεν επίσης και η επισημοτέρα εκδήλωσις των αισθημάτων του Ιονίου λαού ως προς το εθνικό ζήτημα»¹.

Η ίδια η εκλογή του προέδρου βάζει το ζήτημα της Ένωσης σε νέα βάση γιατί εναντιώνεται από μόνης εναντίον της προστασίας, αλλά, περισσότερο επειδή εκφράζει τα αισθήματα του Ιονίου λαού ως προς το εθνικό ζήτημα.

Ο Α.Βαλαωρίτης δε σταματά τη βοήθεια προς τον Η.Ζερβό αλλά και την προσπάθειά του να επανατοποθετήσει το εθνικό ζήτημα στη νέα του βάση και τονίζει: «Η δωδεκάτη βουλή ερρίφθη τότε εις τας αγκάλας του εξορίστου. Άπαντες ανεξαιρέτως οι Αντιπρόσωποι ησπάσθημεν δακρυρροούντες το μέτωπο εκείνο, διότι επί του μετώπου εκείνου υπήρξεν ο στέφανος του μαρτυρίου. Είχομεν προ οφθαλμών την ιδέαν μας και ηθελήσαμεν να την αγιάσωμεν εξελέξαμεν δε προς τούτο ουχί τον Ηλίαν Ζερβόν, αλλά τον εξόριστο της ενάτης Βουλής, τον υπέρ της ιδέας παθόντα και μαρτυρήσαντα. Ναι τον εξόριστον»².

Αυτή είναι η νέα φάση του εθνικού ζητήματος. Ο παλιά κυνηγημένος και εξόριστος από τους Άγγλους και τους Προστασιανούς, είναι τώρα πρόεδρος της Βουλής των Ιονίων. Σ' αυτή την περίοπτη θέση μπαίνει και το ζήτημα της Ένωσης πια, χωρίς αναστολές και ενδοιασμούς. Παρά το πισωγύρισμα του Η.Ζερβού ο Α.Βαλαωρίτης μοιάζει να βάζει τα πράγματα στη θέση τους, αποθεώνει από τη μια τον πολιτικό Ηλία Ζερβό και από την άλλη, ξαναβάζει το ζήτημα της Ένωσης σαν το κύριο εθνικό πρόβλημα. Η Ένωση δεν είναι πια

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 352.

² Αυτόθι, σ. 353.

εξόριστη και κυνηγημένη μαζί με τον Η.Ζερβό και τη γραφίδα του Α.Βαλαωρίτη, γίνεται κυρίαρχη.

Μαζί με τον Η.Ζερβό μπορεί να νομιμοποιείται η ιδέα και το ζήτημα της Ένωσης, μέσα όμως από τα λόγια και τα γραφόμενα του Α.Βαλαωρίτη νομιμοποιείται η Ένωση και στα πιο ψηλά κλιμάκια των αριστοκρατών στα Επτάνησα. Η επιμονή του αριστοκράτη αλλά και ριζοσπάστη, στο ζήτημα της Ένωσης, Α.Βαλαωρίτη ανοίγει νέους δρόμους στο εθνικό ζήτημα και το κάνει κυρίαρχο ακόμη και σ' αυτούς, που μέχρι χθες, ήταν εχθροί του. Ο Α.Βαλαωρίτης ανοίγει νέους δρόμους στη σκέψη των αριστοκρατών και νομιμοποιεί καινούριες ιδέες μέσα τους, τις κάνει πιο οικείες και προσιτές και κάνει την Ένωση να μοιάζει τόσο δυνατή και καθολική, που μπορεί και σκεπάζει μέσα της όλους τους επτανήσιους.

8. Λόγος που εκφωνήθηκε στις 12 Απριλίου 1862 για την τροποποίηση του φορολογικού συστήματος

Το ενετικό φορολογικό σύστημα, οι Άγγλοι αποφάσισαν να το μεταρρυθμίσουν ευθύς που έβαλαν σ' εφαρμογή το Σύνταγμα του 1817. Το επιχείρησαν όμως βαθμιαία. Πρώτα, με μια σειρά νομοθετήματα, κατήργησαν τους κυρίως άμεσους φόρους και μερικούς φορίσκους, αποβλέποντας να συγκεντρώσουν όλη την άμεσο φορολογία απάνω στα εξαγόμενα προϊόντα. Έπειτα, με το νόμο του 1835, ενοποίησαν και απλοποίησαν την ενετική φορολογία, συγκεντρώνοντας τους εξαγωγικούς δασμούς σε λίγα αντικείμενα. Έτσι η Α΄ Βουλή με το νόμο της 28^{ης} Μαρτίου 1818, κατήργησε 25 φόρους. Λίγο αργότερα, με το νόμο της 30^{ης} Μαρτίου 1820, αντικαταστάθηκε ο φόρος της δεκάτης στην Κεφαλλονιά με φόρο εισαγωγής. Το 1825 αντικαταστάθηκε ο φόρος δυο τάλληρα η βαρέλα στο εξαγόμενο λάδι, με ποσοστικό φόρο 18%, ενώ ένας άλλος νόμος, της ίδιας ημερομηνίας, κατήργησε τη δεκάτη και στη Ζάκυνθο, Ιθάκη και Λευκάδα. Το 1828, με το νόμο της 19^{ης} Απριλίου, καταργήθηκε το μονοπώλιο των παιγνιοχάρτων και αντικαταστάθηκε με ομοιόμορφο για όλα τα νησιά δασμό και με το νόμο της 29^{ης} Απριλίου καταργήθηκε η δεκάτη και στα Κύθηρα και αντικαταστάθηκε σε όλα τα νησιά η δεκάτη με φόρο εισαγωγής στο σιτάρι. Το 1831 ένας νέος νόμος περιόρισε το φόρο εξαγωγής της σταφίδας σε 18%. Τέλος, το φορολογικό σύστημα του Ηνωμένου Κράτους των Επτανήσων οριστικοποιήθηκε με το μεγάλο Νόμο, της

27^{ης} Μαΐου 1835, που ενοποίησε και απλοποίησε την ενετική φορολογία συγκεντρώνοντας τους εξαγωγικούς δασμούς σε λίγα αντικείμενα.

Αυτός ο νόμος, της 27/5/1835, κατήργησε όλους τους άλλους φόρους επί της εξαγωγής, εκτός από το φόρο του λαδιού, της σταφίδας, του κρασιού και του σαπουνιού, που ορίστηκαν ως εξής: φόρος λαδιού 19%, σταφίδας 18%, κρασιού 6%, σαπουνιού 1%. Αυτή η φορολογία διατηρήθηκε σ' όλη την Αγγλοκρατία με αύξηση του ποσοστού κατά 11/2%.

Το 1860, τα τέλη της κορινθιακής σταφίδας και του λαδιού, ορίστηκαν πάγια σε 14 σελίνια και 2 πένες το χιλιόλιτρο (20 χρυσές δραχμές). Οι παραπάνω φόροι εισπράττονταν στα τελωνεία κατά την εξαγωγή του λαδιού, σταφίδας κ.λπ. (στο εξωτερικό) ή κατά τη μεταφορά τους, δηλαδή τη φόρτωση για λιμάνι της επικράτειας και την εισαγωγή εκεί. Όπως φαίνεται, στο κράτος των Ηνωμένων Ιονίων Νήσων, οι κάτοικοι δεν πλήρωναν αμέσους επί των προϊόντων της γης, επί της παραγωγής, φόρους, αλλ' αμέσους φόρους, που ονομάζονταν δασμοί και εισπράττονταν κατά τη μεταφορά των προϊόντων δια θαλάσσης, από το ένα νησί στο άλλο και κατά την εξαγωγή των στο εξωτερικό.

Αυτό το φορολογικό σύστημα, «εν μέρει μίμησης του επί Βενετοκρατίας ισχύοντος», αν απλοποίησε το πολύπλοκο ενετικό, κι αν ευκόλυε το Δημόσιο στην είσπραξη των φόρων και του έφερε μεγαλύτερα έσοδα, κρίνεται ως άδικο, γιατί εξομοίωνε φορολογικά το φτωχό και τον πλούσιο, επειδή επιβαρυνόταν μόνο τα είδη πρώτης ανάγκης, που για να τα αποκτήσει ο φτωχός διέθετε όλο του το εισόδημα, ενώ ο πλούσιος μόνο μικρό μέρος των εισοδημάτων του.

Κυριότατα δε πιεζόταν η αγροτική τάξη γιατί ο φόρος εξαγωγής, που επιβάρυνε τα προϊόντα του τόπου ήταν υψηλός και γιατί υπήρχαν και τα

εσωτερικά τελωνεία, αφού το κράτος των Ηνωμένων Ιονίων Νήσων ήταν ομοσπονδιακό και τα προϊόντα του ενός νησιού και γενικά τα εμπορεύματα, για να εισαχθούν από το ένα νησί στο άλλο, πλήρωναν φόρο εισαγωγής 10% επί της αξίας των.

Αυτό το φορολογικό σύστημα της «Προστασίας», το οποίο εξακολούθησε να ισχύει στα Επτάνησα και μετά την Ένωση κρινόταν ως επαχθέστερο από το σύστημα φορολογίας της άλλης Ελλάδος και υπολογιζόταν ότι οι Επτανησιώτες πλήρωναν φόρους κατά 20% βαρύτερους από τους άλλους Έλληνες¹.

Αυτό είναι το φορολογικό πλαίσιο που καλύπτει τα Επτάνησα και καλείται να μιλήσει γι' αυτό ο Α.Βαλαωρίτης μια και έχει τεθεί ζήτημα για την τροποποίησή του. Ξεκινώντας την ομιλία του αναφέρει: «Την λέξιν μεταρρύθμισις ήκουσα επαναλαμβανομένην πολλάκις και σας ομολογώ δεν εξυπάσθην. Δεν ηθέλησα, παρακολουθών το παράδειγμα του εντίμου βουλευτού Ζακύνθου κ. Λομβάρδου ούτε να την καταρασθώ, ούτε να την αναθεματίσω»². Το ζήτημα τίθεται απ' την αρχή και αφορά το συνεχές πρόβλημα των επτανησίων, μεταρρύθμιση ή ένωση, έτσι ο Α.Βαλαωρίτης κρατά, κατ' αρχήν, την απόστασή του από την μεταρρύθμιση και συνεχίζει: «Βλέπετε λοιπόν, έντιμοι Βουλευταί, ότι, ενώ σκοπεύω εν παρόδω και ως επιπροχάδην να λαλήσω περί της εκθέσεως εκείνης, προτίθεμαι κυρίως να εκφράσω μετά πάσης της παρρησίας της ιδέας και το αίσθημά μου, ως προς την παρούσαν πολιτικήν κατάστασιν της Επτανήσου, να είπω δε και τους λόγους οίτινες, κατ' εμήν γνώμην, υποχρεούσι τον Ιόνιον λαόν ν' αποστρέφεται την μεταρρύθμισιν, επ' ελπίδι ότι και αυτοί οι αντίδικοι θέλουσι καταταχθεί μεθ'

---

¹ Π. Γ. Ροντογιάννης, Η ιστορία της νήσου Λευκάδος, Αθήνα, 1982, σ. 545-546.

² Α. Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, Αθήνα, 1980, τ.1, σ. 354.

ημών, αφού μας ακούσωσι και ούτω πάντες θέλομεν συμβαδίσει προς ταχεία απολαβήν του υπερτάτου εκείνου αγαθού, προς το οποίον ερωτόληπτοι ατενίζομεν από του οποίου δεν δυνάμεθα πλέον ουδέ προς μίαν μόνης να αποσπάσωμεν τα βλέμματα και την διάνοιάν μας¹.

Ο λόγος, αν και με οικονομικό θέμα, δεν έρχεται κατευθείαν στο αντικείμενό του αλλά το περιεργάζεται. Αφού, λοιπόν, εκφρασθεί για την πολιτική κατάσταση και δηλώσει την αποστροφή του Ιόνιου λαού προς την έννοια της μεταρρύθμισης, ο Α.Βαλαωρίτης δεν παραλείπει να σημειώσει πως άλλος είναι ο στόχος και εκεί πρέπει να μείνουν όλοι προσκολλημένοι, δηλαδή στην Ένωση και μάλιστα σημειώνει: «είναι καιρός, έντιμοι Συνάδελφοι, να καταστήσωμεν το βουλευτήριον τούτο αληθή πολιτικήν παλαίστρα. Είναι καιρός από της νεφελώδους σφαίρας της ιδανικότητας το πολιτικόν πρόγραμμα της Επτανήσου να το εισαγάγωμεν εις την σφαίραν της διπλωματίας και της πραγματικότητας»².

Είναι καιρός πια το εθνικό ζήτημα να τεθεί πραγματικά σε κάθε πεδίο είτε μέσα στο βουλευτήριο είτε περισσότερο στη διπλωματία. Ο Α.Βαλαωρίτης είναι έτοιμος, εν έτει 1862, να αντιμετωπίσει το πρόβλημα στις πραγματικές του διαστάσεις και να τοποθετήσει την Ένωση σαν υπαρκτό δεδομένο της πολιτικής διπλωματίας μεταξύ άγγλων και επτανησίων και μάλιστα αναφέρει: «και ότι οιαδήποτε μεταρρύθμισις δεν ήθελεν επιφέρει ειμή την επαύξησιν του ανταγωνισμού, όστις υπάρχει μεταξύ δύο στοιχείων, του προστατεύοντος και του προστατευομένου, ανέκαθεν πολεμουμένων, ανέκαθεν αντιμαχομένων προς άλλα. Εις μάτην μοχθείτε, κύριοι· ουδεμία υπάρχει σχέσις ουδεμία

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος...ό.π., σ. 355.

² Αυτόθι, σ. 355.

υπάρχει συγγένεια μεταξύ των δύο τούτων στοιχείων. Η καταγωγή, τα ήθη, τα έθιμα, το θρήσκευμα, η γλώσσα τα αποχωρίζουσι. Και ενώ τοιούτον τι χάσμα χάσμα υπάρχει αναντιρρήτως, πως δύνασθε υμείς να ελπίσητε την συγχώνευσιν και την αρμονίαν;»¹.

Οι δυο λαοί, επτανήσιοι και άγγλοι και οι σχέσεις, που έχουν διαμορφωθεί μεταξύ τους τον καιρό της Προστασίας, μπαίνουν στο συγκριτικό βλέμμα του Α.Βαλαωρίτη και δε διστάζει να δηλώσει πως δεν έχουν καμία σχέση, αλλά και αν υπήρχε, αποκλείεται αυτή η σχέση να αποκτήσει αρμονία και συνεχίζει: «Αφήσατέ με να πιστεύσω ότι αν ποτέ η Επτάνησος, ο μη γένοιτο, ήθελε σας προσκαλέσει ίνα, υπό ευθύνην σας, υπαγορεύσητε τας ιδέας σας ή θέσητε εις ενέργειαν το σύστημά σας, ηθέλετε απαντήσει αποποιούμενοι, κηρύττοντες πανδήμως ότι η ξενική προστασία δύναται μεν, ως έπραξε και άλλοτε, να επιβάλη τη θέλησίν της, αλλά δεν έπρεπε ποτέ να συνομολογήσωμεν ημείς μετ' αυτής νέον πολιτικόν συμβόλαιον. Και τι κακό έφερε η μεταρρύθμισις; λέγει ο Γραμματεύς της Γερουσίας. Υμείς αυτοί δεν είσθε απαύγασμα της ελευθέρας εκλογής και της μυστικής ψήφου; δεν χαίρεσθε σήμερα, δυνάμει των μεταρρυθμίσεων, το ιερόν και ανεκτίμητον δικαίωμα του λόγου;»².

Ο λόγος περιστρέφεται και πάλι γύρω από τη σχέση με την προστασία και ομολογεί και ο Α.Βαλαωρίτης ότι δεν πρέπει με κανένα τρόπο να γίνει ένα νέο πολιτικό συμβόλαιο μ' αυτή, όσο έχει τη δύναμη η ίδια να το δημιουργήσει μέσα από καινούρια νομοθετικά μέτρα. Στη συνέχεια, διακρίνει κάποια καλά που προήλθαν από τις μεταρρυθμίσεις, όπως η ελευθερία της εκλογής, της

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 356.

² Αυτόθι, σ. 356.

μυστικής ψήφου αλλά και της ελευθερίας. Όλα αυτά όμως, μέσα στην εθνική και ιστορική συνείδηση του Α.Βαλαωρίτη, είναι μικρά, μπροστά στο μεγάλο όραμα, μπροστά στη μεγάλη ιδέα των Επτανησίων για Ένωση με την Ελλάδα.

Στη συνέχεια, τοποθετεί το ζήτημα από άλλη σκοπιά: «Αλλά τότε το εθνικό ζήτημα ήταν εν σπαραγάνοις και ο ανατολικός κόσμος εκοιμάτο νήδυμον ύπνον. Τότε ενόμιζον άπαντες ότι η αγωνία του ψυχορραγούντος Οθωμανού ήθελε παραταθεί επ' αορίστως. Σήμερον, ω! σήμερον ο ασθενής εκείνος παρέδωκε το μιάρόν πνεύμα»¹.

Προσπαθώντας να τοποθετηθεί στο μεγάλο του διπλωματικό άνοιγμα, κάνει λόγο για το περίφημο ανατολικό ζήτημα και του δίνει τη σύγχρονη διάστασή του, λέγοντας πως οι Τούρκοι πια δεν ψυχορραγούν αλλά πέθαναν και πάνω σ' αυτό πρέπει να βασιστεί όλη η καινούρια εξωτερική πολιτική. Υπάρχει ήδη μια Ελλάδα ελεύθερη, έτοιμη να υποδεχτεί και τους Επτανήσιους στα σύνορά της.

Αφού έκανε αυτή τη μεγάλη εισαγωγή για να τοποθετήσει το ζήτημα μέσα στην καθαρά πολιτική του σκοπιά έρχεται και στο κυρίως θέμα οπου λέει: «Το εν ισχύ φορολογικόν σύστημα αποτελεί μέρος του όλου οικοδομήματος, του εν Επτανήσω ανεγερθέντος υπό της Προστασίας από του έτους 1817... Υπήρξε σύστημα εξοντώσεως, σύστημα φέρον εις την πτώχευσιν και εις την χρεωκοπίαν. Υπήρξε, ενί λόγω, τοιούτον τι κατά πάντα αυτού τα μέρη, οποίον τίμιοι και αγαθοί Άγγλοι αισχύνονται να αποδώσωσιν εις την Κυβέρνησίν των. Ο επινοήσας ο υπαγορεύσας και καθιδρύσας το τερατώδες εκείνο σύστημα απέβλεπε μεν κυρίως εις την εκπόρνευσιν των πνευμάτων, ουχ ήττον όμως

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 357.

ηθέλησε να επιτύχη και την υλικήν καταστροφήν των συμφερόντων του Ιόνιου λαού, διότι εγίνωσκεν ότι λαός πτωχός και χρεωκοπημένος έκυπτε τον αυχένα ευκολότερον λαού πλουσίου και ευδαίμονος»¹.

Κάνει σκληρή κριτική στο υπάρχον φορολογικό και το απορρίπτει εξ ολοκλήρου σαν άδικο και τερατώδες. Είναι ένα σύστημα που δημιούργησε ένα λαό φτωχό και χρεοκοπημένο για να μπορεί εύκολα να τον κυβερνά. Στη συνέχεια γίνεται και πιο συγκεκριμένος: «Οι επιβληθέντες φόροι επί των κυριότερων προϊόντων της Ιονίου επικράτειας προσέβαλον καιρίως την τάξιν των γαιοκτημόνων, διότι οι γαιοκτήμονες απετέλουν το ζωτικότερον στοιχείον της ημετέρας κοινωνίας και εσύμφερεν επί της κεφαλής αυτού, κατά προτίμησιν παντός άλλου, να ριφθή ο πέλεκυς²».

Ακόμη και αυτοί οι γαιοκτήμονες μέσα από το Α.Βαλαωρίτη εκφράζουν τη δυσφορία τους για το φορολογικό σύστημα. Ίσως, είναι ενδεικτικό για το που βρισκόταν η κατάσταση στα Επτάνησα, γενικά πια, οι Άγγλοι έχουν επιβάλλει την κυριαρχία τους με δυσβάστακτους όρους ακόμη και για τους ισχυρούς ή τουλάχιστον για μερίδα από αυτούς.

Έτσι εδώ λοιπόν στις παρυφές της κοινωνίας των επτανησίων συνεχίζεται ο λόγος: «Αγαθοπιστία μεταξύ Υμών και της Κυβερνήσεως, λέγει ο έντιμος Γραμματεύς της Γερουσίας και τα πάντα θεραπεύουσι. Τίνι τρόπω; Δια της μεταρρυθμίσεως των θεσμών του κράτους. Και ιδού πάλιν επί της σκηνής το μορμολύκειο τούτο... Επιθυμεί λοιπόν τη μεταρρύθμισιν, διότι γινώσκει

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 357.

² Αυτόθι, σ. 358.

καλώς ότι δια της μεταρρυθμίσεως ουχί μόνον ήθελε παραγκωνισθή, ήθελε σφαγιασθή το εθνικόν ζήτημα...»¹.

Εδώ τίθεται και πάλι το πρόβλημα με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο μεταρρύθμιση ή ένωση και ο Α.Βαλαωρίτης είναι πια ξεκάθαρος και δεν κρατά καμία απόσταση από τη μεταρρύθμιση γιατί θεωρεί πως μαζί της θα σφαγιασθεί το εθνικό ζήτημα της Ένωσης, το οποίο είναι το πραγματικό πρόβλημα των επτανησίων και αυτό είναι που πρώτιστα πρέπει να λυθεί.

Επανέρχεται τώρα στη σχέση του με το Βρετανικό έθνος και λέει: «Το κατ' εμέ βεβαίως δε διστάζω ουδόλως ίνα διακηρύξω πανδημώς και μετά πάσης της επισημότητος ότι διετέλεσα και διατελώ λάτρης του Βρετανικού έθνους. Ότι εις το έθνος εκείνο κατά προτίμησιν παντός άλλου, ήθελα διαπιστευθή ποτέ τα μεγάλα συμφέροντα της ελληνικής φυλής. Ότι εις το έθνος εκείνο ευρίσκω ασφαλή εχέγγυα συνταγματικής ελευθερίας και αληθούς πολιτικής υπάρξεως².

Ο Α.Βαλαωρίτης για περισσότερο δικανικούς λόγους, κατά τη γνώμη μας, επιστρέφει στους Άγγλους, τους οποίους μέχρι τώρα έχει απορρίψει τελείως και αναφέρει ορισμένα θετικά στοιχεία τα οποία δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς. Οι συνταγματικοί θεσμοί, όπως και τόσες άλλες λειτουργίες τους κράτους, που εισήχθησαν από τους Άγγλους, δημιούργησαν μια σωστή υποδομή στον επτανησιακό κρατικό μηχανισμό. Παρ' όλα αυτά δε διστάζει να τους απειλήσει με γλαφυρό όμως τρόπο: «Αι χείρες μας κραταιοί, αισθάνονται την ανάγκην να δράξωσι τα όπλα υπέρ της κοινής πατρίδος...»³. Ο

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 358, 360.

² Αυτόθι, σ. 361.

³ Αυτόθι, σ.362.

Α.Βαλαωρίτης δε φοβάται, δε διστάζει, τα παίζει όλα για όλα και φτάνει να μιλά μέχρι και για ξεσηκωμό με τα όπλα μπροστά στη μεγάλη Ένωση με την Ελλάδα. Μετά απ' αυτό το κρεσέντο του, βάζει τα πράγματα σε καινούρια βάση: «Έχομεν ανάγκης εθνότητος, έχομεν ανάγκην μέλλοντος και ουχί ελεημοσύνης... Τι μας κρατείτε, τι μας θυσιάζετε; Ενώσατε τας δυνάμεις σας και τα πλούτη σας με τα δικαιώματά μας· αυτή είναι η μόνη δυνατή συμμαχία μεταξύ Υμών και ημών»¹.

Ελάτε μαζί μας και εσείς, λέει στους Άγγλους μπροστά στο μεγάλο στόχο, είναι η μόνη δυνατή συμμαχία ανάμεσά μας, για να μπορέσει να διατηρηθεί αυτή η σχέση, εξάλλου τώρα ο εχθρός είναι άλλος: «Πελώριος και ακαταδάμαστος παρίσταται ο Σλαβισμός δεν τον βλέπετε;»².

Κλείνοντας το μεγάλο του αυτό λόγο αναφέρει και πάλι πως η θεραπεία είναι η εθνική ανεξαρτησία και όχι η μεταρρύθμιση σ' αυτό το σαθρό κρατικό επτανησιακό μηχανισμό.

---

¹ Α. Βαλαωρίτης, Βίος ..., ό.π., σ. 362.

² Αυτόθι, σ. 362.

9. Διάγγελμα προς τον Αρμοστή στις 9/21 Μαΐου 1862

Κατά την συνεδρίαση της 9/21 Μαΐου του 1862 ο Α. Βαλαωρίτης ήταν εισηγητής ειδικής επιτροπής, διάβασε και υπέβαλλε στην Ιόνιο Βουλή το παρακάτω διάγγελμα, το οποίο μετά από ζωνρή συζήτηση ψηφίσθηκε όπως συντάχθηκε από τον εισηγητή με χειροκροτήματα από το ακροατήριο.

Ο Α.Βαλαωρίτης, για άλλη μια φορά, μπαίνει μπροστά και αναλαμβάνει να μιλήσει εξ ονόματος του Ιόνιου λαού απέναντι στον αρμοστή «...ποία υπήρξαν τα αποτελέσματά του παρά της προστασίας ανέκαθεν εν Επτανήσω εισαχθέντος συστήματος και ότι η κατάσταση αυτή των πραγμάτων δεν απεδέχτο άλλην θεραπείαν εκτός της εθνικής αποκαταστάσεως»¹.

Για να λυθούν τα προβλήματα των επτανησίων δεν χρειάζονται μεταρρυθμίσεις ή απλές αλλαγές, αλλά εκείνο που χρειάζεται, χωρίς πια περιστροφές, είναι η εθνική αποκατάσταση, δηλαδή η Ένωση με την Ελλάδα. Είναι ξεκάθαρο πια το αίτημα των Επτανησίων από την αρχή του διαγγέλματος, Ένωση με την Ελλάδα.

«...Η οικονομική δυσχέρεια, η αναληγσία ήτις διέπει τα πάντα, η σύγκρουσις των Αρχών του κράτους, η σπατάλη του δημοσίου πλούτου, η εξόντωση της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, προστεθήτω δε η διαφθορά και η κακή πίστις, εισί γεγονότα τσοούτου ακαταμάχητα και πασίγνωστα, ώστε η ειλικρίνεια εις ουδένα να επιτρέπει πλέον να τα αντιείνη»².

Ο Α.Βαλαωρίτης κάνει, για άλλη μια φορά, σκληρή κριτική στην κατάσταση που επικρατεί στο Ιόνιο κράτος συνολικά. Τίποτε δε λειτουργεί κάτω από την αγγλική προστασία, τα πάντα έχουν διαλυθεί και η κατάσταση μοιάζει

---

¹ Α. Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, Αθήνα, 1980, τ.1, σ. 367.

² Αυτόθι, σ. 367.

να έχει έρθει στο απροχώρητο. Η κριτική στο αγγλικό καθεστώς συνεχίζεται: «Συνταγματικά παραβιάσεις, ροπή προς τον απολιτισμόν παρά τοις Αρμοστοίς και συγκέντρωσις εν ταις χερσίν αυτών πάσης εξουσίας, συστηματική εξουθένωσις και περιφρόνησις του ιθαγενούς στοιχείου, προβαίνουσα οσημέραι και κορυφούμενη, αφόρητος επέμβασις εκ μέρους των τοποτηρητών εν τη διαχείριση των εγχωρίων προσόδων, ενίοτε δε ακατανόητος επιμονή εκ μέρους των Αρμοστών προς ενίσχυσιν και διαιώνισιν τινών εξ αυτών ή προς συντήρησιν άλλων ομολογουμένως εργαζομένων την επαύξησιν των δυσχερειών και δωσάντων μέχρι τούδε ικανά δείγματα αδιορθώτου δυστροπίας»¹.

Η κριτική του στο αγγλικό σύστημα διακυβέρνησης πάει παντού, στις συνταγματικές παραβιάσεις, στη διαχείριση των οικονομικών και τέλος στη στάση της απέναντι στους επτανήσιους για τους οποίους αδιαφορεί πλήρως.

«...τα δικαιώματα, επειδή υπάρχουσιν άγνωστα εις την Αντιπροσωπείαν του Ιονίου λαού, η ΙΒ΄ Βουλή περιορίζεται μόνον διαμαρτυρόμενη επισήμως καθ' οιασδήποτε αξιώσεως της Προστασίας, τεινούσης ίνα παραβλάβη είτε την ελευθερίαν και την ανεξαρτησίαν του Ιονίου Κράτους, είτε τας απαιτήσεις αυτού, είτε παν άλλο δικαίωμα αμέσως ή εμμέσως σχετιζόμενον μετά της Εθνικής ημών αποκαταστάσεως. Τοιαύτη είναι, Εξοχώτατε, η αμετάτρεπτος και ακράδαντος πεποίθησις των Αντιπροσώπων του Ιονίου λαού»².

Ενώ έχουν κατακτηθεί τόσα δικαιώματα μετά από τόσα χρόνια προστασίας συνέχεια καταπατούνται και η Βουλή περιορίζεται απλώς στη διαμαρτυρία γι' αυτή την καταπάτηση δεν κάνει τίποτε άλλο. Και μετά ευθέως

---

¹ Α. Βαλαωρίτης, Βίος ..., ό.π., σ.367.

² Αυτόθι, σ.368.

αντιπείνει στον αρμοστή, για άλλη μια φορά το αίτημα των Ιονίων για Ένωση με την Ελλάδα. «Εν τη Ιονίω κοινωνία, αφ' ου εκ μέρους της Προστασίας αδικαιολόγητος διαγωγή τείνει προς καθιέρωσιν και διαιώνισιν ολεθρίου και καταστρεπτικού συστήματος, εκ μέρους δε του Ιονίου λαού αμετάτρεπτος απόφασις επιβάλλει εις την Αντιπροσωπείαν το καθήκον ίνα δια παντός νομίμου μέσου εις ουδέν άλλο αποβλέψη ή εις την ταχείαν εκπεραίωσιν του εθνικού ζητήματος, η σύμπνοια, η συνέργεια, η αρμονία μεταξύ των Αρχών του Κράτους είναι ανέφικτος»¹.

Ο Α.Βαλαωρίτης τονίζει, συνεχώς, την παρακμή της Αγγλικής διακυβέρνησης και αναφέρει συνέχεια σαν λύση την εθνική αποκατάσταση. Παράλληλα η σχέση των δύο μερών, Άγγλων-Επτανήσιων, έχει φτάσει πια σε τέτοιο σημείο ώστε δε μπορεί με κανένα τρόπο να υπάρξει συνεργασία.

Τελειώνει με την απόφαση του διαγγέλματος: «Απέναντι των αποφάσεων της ΙΒ΄ Βουλής και του παρ' αυτής δοθέντος δείγματος αληθούς αυταπαρνήσεως, ότε προς μικράν ανακούφισιν του Ιονίου λαού επρότειναν ως αντικατάστατα, προκειμένου περί φόρων, την ελάττωσιν του μισθολογίου και του προϋπολογισμού, απέναντι της αρνητικής απαντήσεως της Κυβερνήσεως και της εν γένει τάσεως αυτής προς ουδετέρωσιν πάσης προς θεραπείαν των δεινών προσπαθείας, απέναντι της πεπιοθήσεως ότι και αυτή η υλική βελτίωσις, καίτοι αλυσιτελής, αποβαίνει ανέφικτος, ότι η προς τούτο ενέργεια της Αντιπροσωπείας δαπανάται επί ματαίω, ότι το κακόν προβαίνει επί το χείρον και ότι η Προστασία είναι κατά πάντα αδικαιολόγητος, οι αντιπρόσωποι του Ιονίου λαού δια του παρόντος προς την Υμετέραν εξοχότητα διαγγέλματος, ενώ

---

¹ Α. Βαλαωρίτης, Βίος ..., ό.π., σ. 369.

έκριναν απαραίτητως αναγκαίον να υποστηρίξωσι τα δικαιώματα της Επτανήσου και αντικρούσωσι και αναιρέσωσι πάσα της προστασίας αξίωσιν δυναμένην να τα παραβλάψη, επικαλούνται την απόφασιν της κοινής γνώμης του πολιτισμένου κόσμου, πεπιοιθότες ότι θέλουσι δικαιωθεί και τύχει της συμπαθείας εκείνης, ήτις είναι στήριγμα και παραμυθία πάντων των μετά θάρρους και αυταπαρνήσεως εργαζομένων επ' αγαθώ της προσφιούς αυτών πατρίδος»¹.

Η Βουλή αποφάσισε κάποια μέτρα για να σταματήσει να είναι ανυπόφορη η κατάσταση στα Επτάνησα, τα οποία μέτρα δεν έγιναν δεκτά από την κυβέρνηση και μέσα απ' αυτήν από την αγγλική προστασία. Έτσι οι αντιπρόσωποι του Ιόνιου λαού με αυτό το διάγγελμά τους επικαλούμενοι και την απόφαση της κοινής γνώμης ζητούν, για άλλη μια φορά, την εθνική αποκατάσταση.

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 369-370.

10. Αγόρευση στις 13/25 Μαΐου 1862 απάντηση στον Η. Ζερβό

Η αγόρευση αυτή έγινε, κατά την προτελευταία συνεδρίαση της Α΄ Συνόδου της ΙΒ΄ Βουλής, σε απάντηση για τα λεχθέντα από τον πρόεδρο αυτής, Ηλία Ζερβό ότι οι ριζοσπάστες με την πορεία τους σφαγίασαν το εθνικό ζήτημα.

Ο Η. Ζερβός ο παλιός εξόριστος και τώρα πρόεδρος της Βουλής του Ιονίου κοινοβουλίου, έχει αλλάξει πια στάση και καταφέρεται εναντίον των ριζοσπαστών, οι οποίοι όμως είναι, μια πολύ δυνατή φωνή, μέσα στο κοινοβούλιο αλλά και στο λαό. Το αίτημά τους για Ένωση με την Ελλάδα και όχι για μεταρρυθμίσεις, έχει πάει παντού και έχει γίνει κυρίαρχο. Ο Α.Βαλαωρίτης που από την αρχή της πολιτικής του σταδιοδρομίας, πρεσβεύει την Ένωση δεν αλλάζει και συνεχίζει να υπερασπίζεται, με κάθε τρόπο και σε κάθε ευκαιρία, έτσι και τώρα: «Ό,τι δε κυρίως μ' ετάραξεν, είναι η ιδέα, ότι κατά την λήξιν των βουλευτικών μας εργασιών, αντί να εξέλθωμεν του βουλευτηρίου τούτου και να αποχωρισθώμεν εν αγάπη και αρμονία, απ' εναντίας εξερχόμεθα διηρημένοι εις ορθοδόξους και εις αιρετικούς»¹.

Οι αντιπρόσωποι των Επτανησίων είναι πάλι διαιρεμένοι σε ορθόδοξους και αιρετικούς στο ζήτημα της Ένωσης δεν συμπορεύονται όλοι μαζί, έτσι ο Α.Βαλαωρίτης αναλαμβάνει πάλι να μαζέψει τα πράγματα και να δημιουργήσει ένα καινούριο πλαίσιο με τις αρχές του, που να τους συμπεριλαμβάνει όλους: «Μη λησμονήσετε ότι δεν είσθε μόνον αντιπρόσωποι της Επτανήσου· ενθυμηθήτε ότι είσθε οι απόστολοι μιας αλήθειας. Λάβετε λοιπόν την ράβδον σας και περιπατείτε. Πορευθήτε όπου υπάρχουν άπιστοι και κατηχήσατέ τους. Κρούσατε τας θύρας των ισχυρών και των μεγάλων και δείξατε τας πληγάς σας

---

¹ Α. Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, Αθήνα, 1980, τ.1, σ. 371.

υπό τα ράκη της δουλείας μας. Μη πποηθήτε αν σας χλευάσωσιν αν σας περιπαίξωσιν. Η αλήθεια του λόγων σας θέλει κατισχύσει. Εισέλθετε εις τα μέγαρα των βασιλευόντων και μη δειλιάσητε αν οι δολοφόνοι του απολιτισμού διασταυρώσωσι τας λόγχας των ίνα φράξωσι την πορείαν σας. Δείξατε τα εισιτηρία σας και τα προσκόμματα θέλουσιν εξαλειφθή, διότι επί του εισιτηρίου εκείνου υπάρχει γεγραμμένη η ιστορία αναρίθμητων παθημάτων, η αποκάλυψις του μέλλοντος, η κοινή διαθήκη του Εθνικού μας δόγματος»¹.

Εδώ ο Α.Βαλαωρίτης είναι, ο γνωστός δυναμικός οραματιστής, που δε σταματά πουθενά, σε καμία υπόδειξη, σε καμία σύσταση, όσο κι αν αυτή προέρχεται τώρα και από τον πρόεδρο της Βουλής. Ξανατοποθετεί το ζήτημα της Ένωσης, παρομοιάζει τους βουλευτές με απόστολους και τους παροτρύνει να μείνουν πιστοί στη Μεγάλη Ιδέα τους, που τονώνει αλλά και χτίζει τη μεγάλη εθνική και ιστορική του συνείδηση. Το μήνυμα του εθνικού ζητήματος πρέπει να πάει παντού από τους απλούς ανθρώπους, μέχρι τα μεγάλα σαλόνια της διπλωματίας των ξένων χωρών. Πρέπει να φύγει και να ταξιδέψει παντού, μέσω των βουλευτών, που πρέπει να μείνουν ενωμένοι, μέχρι την ύστατη στιγμή, γιατί αυτό αποτελεί και το μέλλον τους.

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 372.

11. Προκήρυξη προς τους Λευκαδίτες το 1863 για τις εκλογές για την Ένωση

Η επανάσταση του Οκτωβρίου του 1862 και η έξωση του Όθωνα, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις, για τη μεταστροφή της αγγλικής πολιτικής απέναντι στο επτανησιακό ζήτημα.

Στις 10 Δεκεμβρίου, έπειτα από επίσημη ανακοίνωση του υπουργού του Εξωτερικών της Αγγλίας λόρδου Ράσσελ, ο Τρικούπης ειδοποίησε την ελληνική κυβέρνηση, ότι η βασίλισσα της Αγγλίας δεχόταν να προτείνει στις Δυνάμεις, που είχαν υπογράψει τη Συνθήκη του 1815, την ένωση των νησιών με την Ελλάδα, με τον όρο ότι το ελληνικό πολίτευμα θα ήταν σύμφωνο με τις αρχές, που είχε διακηρύξει η Προσωρινή Κυβέρνηση και θα εκλεγόταν βασιλιάς αρεστός σ' αυτή. Ήταν φανερό η πρόθεση της Μεγάλης Βρετανίας να εξασφαλίσει την επιρροή της στην Ελλάδα και μαζί να επιτύχει εγγυήσεις για την ακεραιότητα της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αυτό, άλλωστε, το δήλωσε απερίφραστα ο λόρδος Ράσσελ προς τον πρεσβευτή της Αυστρίας. Με το ίδιο πνεύμα είχε συνταχθεί και το υπόμνημα που υπέβαλε στην ελληνική κυβέρνηση ο έκτακτος απεσταλμένος της βρετανικής κυβερνήσεως στην Αθήνα σερ Ερρίκος Ελλίот (Δεκέμβριος 1862). Στο έγγραφο αυτό αναφερόταν ρητά, ότι η βασίλισσα της Μεγάλης Βρετανίας, για να ενισχύσει την ελληνική μοναρχία, ήταν πρόθυμη ν' αναγγείλει στη Γερουσία και στη Βουλή της Επτανήσου, ότι επιθυμούσε την ένωση των νησιών με την Ελλάδα.

Η τελευταία διάταξη του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου της 1/8/1863 ως απαραίτητο όρο της Ένωσης, όριζε τη συναίνεση σ' αυτό του Κοινοβουλίου της Ηνωμένης Πολιτείας των Ιονίων Νήσων. Ο αρμοστής Στορκς έκαμε στις 6

Αυγούστου 1863, σχετική ανακοίνωση στον πρόεδρο της Ιονίου Γερουσίας και κατόπιν αυτού αποφασίστηκε η διάλυση της ΙΒ΄ Βουλής και η εκλογή νέας Βουλής της ΙΓ΄, που θα αποφαινόταν για την Ένωση. Οι εκλογές ορίστηκαν για τις 21 και 22 Σεπτεμβρίου 1863. Είναι μια περίοδος, λιγόμηνης βέβαια, αλλά έντονης πολιτικής ζωής ακόμα και στο στενό τοπικό πλαίσιο του νησιού της Λευκάδας. Η Γερουσία, στις 6/8/1863, ανακοίνωσε στον έπαρχο Λευκάδος την απόφαση του Αγγλικού ανακτοβουλίου για τη διάλυση της ΙΒ΄ Βουλής του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων κι αυτός κατά τη σχετική διαταγή που είχε, εκάλεσε, στις 8/8/1863, τους εκλογείς του νησιού να εκλέξουν, στις 21 και 22 Σεπτεμβρίου, ημέρα Δευτέρα και Τρίτη, τους αντιπροσώπους της Λευκάδος στο ΙΓ΄ Κοινοβούλιο που θα ψήφιζε για την Ένωση. Με μια δεύτερη διαταγή από 18/9/1863 η Γερουσία ειδοποίησε, μέσω του Επάρχου, τους αντιπροσώπους που θα εκλέγονταν, ν' αναχωρήσουν αμέσως για την Κέρκυρα, λόγω της σοβαρότητας του θέματος που θ' απασχολούσε τη νέα Βουλή¹.

Μέσα σ' αυτό το κλίμα ο Α.Βαλαωρίτης γράφει αυτή την προεκλογική του προκήρυξη στους Λευκαδίτες: «Το ζήτημα της Ενώσεως είναι τελειωμένον. Όλαι αι συνθήκαι είναι υπογραμμέναι και μόνον προσμένεται η ψήφος των αντιπροσώπων του Ιονίου Λαού δια να έλθη ο αγαπητός Βασιλεύς των Ελλήνων. Αν οι Αντιπρόσωποι του Ιονίου Λαού καταψηφίσουν την Ένωσιν ή αν την καθυποβάλουν εις όρους τοιούτους ώστε να γίνη αππραγματοποίητος, ο Βασιλεύς δεν έρχεται, το Έθνος όλον αφανίζεται από προσώπου της γης και ημείς οι Επτανήσιοι θα καταντήσωμεν χειρότερα από τους Εβραίους και όλα τα

---

¹ Π. Ροντογιάννης, Η Ιστορία της Λευκάδος, Αθήνα, 1982, τ.2, σ. 437-438.

έθνη θα μας δείχνουνε με το δάχτυλο φωνάζοντας "μακράν από τους προδότες"»¹.

Προεκλογική περίοδος και ο Α.Βαλαωρίτης είναι σίγουρος και αποφασισμένος να συνεχίσει την πολιτική του για την Ένωση, γι' αυτό εκφράζεται με πλήρη βεβαιότητα γι' αυτή. Παρ' όλα αυτά, εκφράζει και τους φόβους του για το αποτέλεσμα της κάλπης γι' αυτό φτάνει μέχρι και να απειλεί τους ψηφοφόρους, ότι θα ονομαστούν προδότες αν δεν ψηφίσουν την Ένωση. Παράλληλα, δεν παραλείπει να εκφράσει το θαυμασμό του αλλά και το σεβασμό του στο θεσμό της βασιλείας, για άλλη μια φορά. Κάνοντας την αυτοκριτική του συνεχίζει: «Η προστασία επροσπάθησε με κάθε μέσον να με κερδίσει, αλλά δεν το πέτυχε και ευχαριστώ τον θεόν οπού μου έδωκε την χάριν να παρουσιάζομαι σήμερα εις τους συμπολίτας μου με το μέτωπο περήφανο και καθαρό. Μείνατε βέβαιοι ότι αν ήθελα τιμές και δόξες από την Προστασία, ήθελα τας έχω χωρίς κόπον, καθώς τας έλαβαν και άλλοι. Αλλά αυτὰς τας δόξας και τας τιμάς έπρεπε να τας αγοράσω δίδοντας εις αντάλλαγμα την συνειδησίμ μου και προδίδοντας τα εθνικά συμφέροντα. Έρχισα το πολιτικόν μου στάδιον πολεμώντας την ξενοκρατίαν και ο θεός ο μεγαλοδύναμος μου έδωκε καρδιά σιδερένια και δύναμη λιονταριού δια να εμπορέσω να βαστάξω έως το τέλος»².

Είναι μια προσωπική προκήρυξη του Α.Βαλαωρίτη όπου δικαιολογεί τη στάση του από την αρχή της πολιτικής του καριέρας εναντίον της αγγλικής προστασίας. Τώρα βρίσκεται κοντά στον πολιτικό του στόχο μέσα από μια εκλογική διαδικασία, όπου υπάρχουν προσωπικά χαρακτηριστικά μεταξύ ψηφοφόρων και του πολιτευτή του. Ο λόγος στην προκήρυξη είναι πια ανοιχτός

---

¹ Α. Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, Αθήνα, 1980, τ.1, σ. 373.

² Αυτόθι, σ. 374.

και μαλακός, ρέει με άνεση, είναι αυτοκριτικός, ως προς την ίδια, αλλά και ελεγκτικός απέναντι στη συμπεριφορά των ψηφοφόρων του, ως προς τον ίδιο. Τα ξεπερνάει όλα μπροστά στην κρίσιμη ψηφοφορία, επιμένει στο στόχο με εκπληκτική άνεση και βεβαιότητα και ελπίζει στη μεγάλη νίκη αλλά και στην προσωπική πολιτική του δικαίωση.

«Τώρα τα πράγματα πλησιάζουν εις το τέλος τους. Η προστασία θα παραδώση το πνεύμα. Αλλά ημπορώ να σας είμαι ακόμη ωφέλιμος. Προσέξατε λοιπόν εις την κάλπην μου την οποίαν εμπιστεύομαι εις τον πατριωτισμόν σας και φυλαχθήτε μήπως οι εχθροί της πατρίδος σας είπον ότι, όσοι ψήφοι εδόθησαν εναντίον μου ήσαν ψήφοι εναντίον της Ενώσεως. Δεν είναι καιρός σήμερον να ψηφίσετε ούτε δια χάριν, ούτε δια υποχρεώσεις, ούτε δια φιλίαν, ούτε δια συγγένειαν. Ανώτερον απ' όλα αυτά υπάρχει το σύμβολον του Σταυρού και η Εθνική σημαία, δια την οποίαν πρέπει να είμεθα έτοιμοι πάντοτε να χύσωμεν το αίμα μας... ο εθνισμός είναι ανώτερος παντός άλλου συμφέροντος»¹.

Η βεβαιότητα του Α.Βαλαωρίτη, για το τέλος της προστασίας, είναι πια έκδηλη με κάθε τρόπο, η Ένωση δεν είναι πια κάτι που ανάγεται στο μακρινό μέλλον αλλά επί θύρας. Έτσι ορκίζει τους ψηφοφόρους εμπρός στο Σταυρό και τη σημαία ξαναλέγοντας πως μπροστά στον εθνικό στόχο δεν υπάρχει κάτι άλλο μεγαλύτερο και σημαντικότερο.

«Εγώ ελπίζω πολλά και μεγάλα καλά από την Αγγλίαν αλλά τους Άγγλους τους θέλω φίλους και όχι αφεντάδες»².

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π, σ. 375.

² Αυτόθι, σ. 376.

Επανατοποθετείται απέναντι στους Άγγλους, τους θέλει φίλους και όχι αφεντάδες, όπως λέει χαρακτηριστικά. Ο Α.Βαλαωρίτης, χαρακτήρας δυναμικός και ευέλικτος απέναντι στους Άγγλους, δεν αποδέχτηκε την πρωτοκαθεδρία τους στην διαχείριση της εξουσίας των Επτανήσων και ήρθε σε καταμέτωπο σύγκρουση, πολλές φορές μαζί τους, αλλά και με τον ίδιο του τον πατέρα. Ο Α.Βαλαωρίτης, καθαρά αρχηγική και εξουσιαστική φυσιογνωμία, δύσκολα δεχόταν εντολές, ο μόνος ίσως θεσμός, στον οποίο πίστευε και υπέκυπτε μπροστά του, ήταν η βασιλεία την οποία πίστευε και βοηθούσε, ήθελε όμως πάντα για βασιλιά τον βασιλιά του ελληνικού κράτους.

Τελειώνοντας την προκήρυξη αναφέρει χαρακτηριστικά: «Αλλά τα πράγματα είναι σήμερα διαφορετικά. Κάθε σφάλμα σας εμπορεί να είναι αδιόρθωτο και να φέρη θανάσιμα αποτελέσματα. Σας επαναλαμβάνω λοιπόν και πάλιν ότι την κάλπην μου εγώ εμπιστεύομαι εις τον πατριωτισμόν σας, παραδίδω το όνομά μου εις τα χέρια σας και έχω την πεποίθησιν ότι θα ενωθείτε ολόγυρά μου δια να κερδίσωμεν εις τούτον τον τελευταίον πόλεμον τον στέφανον της νίκης. Σας ασπάζομαι όλους εκ καρδιάς»¹.

Είναι η κρίσιμη στιγμή μπροστά στην Ένωση μέσα απ' αυτή την ψηφοφορία, είναι η κρίσιμη φάση, που αν δεν εξελιχτούν τα πράγματα όπως πρέπει, θα γκρεμιστεί όλο το οικοδόμημα της Ένωσης. Έτσι ο Α.Βαλαωρίτης αφήνεται πια στους ψηφοφόρους του ν' αποφασίσουν αυτοί για το μέλλον, σ' αυτό το τελευταίο στάδιο, για την Ένωση.

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 376.

12. Αγόρευση προς το λαό της Λευκάδας μετά τις εκλογές για τη ψήφιση της ένωσης 1863.

Οι Λευκαδίτες, όπως και οι άλλοι επτανήσιοι, ψήφισαν υπέρ της Ένωσης έτσι τώρα ο Α.Βαλαωρίτης, ικανοποιημένος από το αποτέλεσμα της εκλογικής αναμέτρησης, αναφέρει: «Εις την ιστορία των λαών τα περασμένα σφάλματα και παθήματα πρέπει να χρησιμεύουν ως διδασκαλία, ως μάθημα και όχι ποτέ ως αφορμή δια να εξυπνούνται πάθη και να τεκταίνονται διεκδικήσεις. Εγώ πρώτος θέλω δώσει το παράδειγμα της γενικής αδελφοποίησεως, διότι θέλω αυτή η κοινωνία να γιατρευθή ριζικώς από την θανάσιμον ασθένειαν οπού της κατέφαγε τα σπλάχνα και εν πλήρη υγεία να ριφθή εις τας αγκάλας του όλου έθνους και του σεπτού Βασιλέως μας»¹.

Ο Α.Βαλαωρίτης, σαν μεγάλος ηγέτης που είναι, αναλαμβάνει πρώτος να κηρύξει τη συμφιλίωση μετά τις εκλογές, για να σταματήσει ο διχασμός. Ο σκοπός είναι ο ίδιος, η Ένωση με την Ελλάδα και πρέπει να βρεθούν όλοι αδελφοποιημένοι μπροστά στην επίτευξή του.

Αλλά δεν ξεχνά και τον αντίπαλο και αναφέρει: «Δεν έχω λοιπόν σκοπόν, φίλτατοι συμπολίται, το επαναλαμβάνω και πάλιν, να σας ομιλήσω ούτε κατά της Προστασίας ούτε κατ' εκείνων οπού απατήθησαν και την υπηρέτησαν. Η πλάκα του τάφου ας σκεπάσει το λείψανό της. Ζωντανόν τον εχθρόν μας είναι έντιμον να τον πολεμούμεν, πεθαμένον είναι νόμιμον να τον θάπτωμεν»².

Ο Α.Βαλαωρίτης προχωρά θέλει να βλέπει μπροστά και να μη σταματά στο παρελθόν, έτσι δε ρίχνει ανάθεμα ούτε στην Προστασία ούτε σ' αυτούς που την υποστήριξαν, τους σέβομαι ως αντίπαλους και συνεχίζει τον αγώνα του.

---

¹ Α. Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, Αθήνα, 1980, τ.1, σ. 377.

² Αυτόθι, σ. 377.

Στη συνέχεια αναφέρει: «Ίδού διατί σας ομιλώ και εις την δημοτικήν μας γλώσσα και άφησα κατά μέρος την καθαρεύουσα. Είναι η γλώσσα οπού λαλεί ο μικρός και ο μεγάλος, ο πλούσιος και ο φτωχός, ο πεπαιδευμένος και ο αμαθής, είναι η γλώσσα οπού βγαίνει από τα φυλλοκάρδια και οπού καθέννας από ημάς την έμαθε βυζαίνοντας το γάλα της μητρός του. Η γλώσσα των πεπαιδευμένων είναι πλασμένη με τη στάχτη και με τα κόκκαλα των πεθαμένων. Η γλώσσα του λαού είναι ζυμωμένη με το αίμα και με την ψυχή του ζωντανού Έλληνας. Έχει προζύμι, πόνους ατελεύτητους, ελπίδες αθάνατες και το γαλάχτισμά της είναι συνθεμένο με δάκρυα, με ιδρώτα και με χολή»¹.

Ο Α.Βαλαωρίτης όσο πλησιάζει στο μεγάλο στόχο της Ένωσης τόσο περισσότερο μαλακώνει και αγγίζει το λαό. Έτσι τώρα αισθάνεται την ανάγκη και μιλά όλο και περισσότερο στη δημοτική και μάλιστα της κάνει και αυτό τον ύμνο. Βλέπει μέσα από τη δημοτική, τη ζωντανή συνέχεια των Ελλήνων γι' αυτό και την αγκαλιάζει όλο και περισσότερο. Έχει συνείδηση της ιστορίας του και του έθνους του και θεωρεί πως αυτή η συνείδηση μπορεί να εκφραστεί, να αρθρωθεί, να πάρει μορφή και να γίνει λόγος μέσα από τη δημοτική γλώσσα.

Στη συνέχεια φανερώνει πάλι το όραμά του: «Αφ' ότου γνώρισα τον κόσμο, αφ' ότου έγινα υπεύθυνος των πράξεών μου προς την πατρίδα, ένα και μόνον πράγμα επεθύμησα, εις μίαν και μόνην ιδέαν αφιέρωσα όλη μου τη δύναμι και όλα μου τα μέσα: το μεγαλείον και την δόξαν του έθνους μου»².

Ο Α.Βαλαωρίτης είναι ηγέτης, ποιητής και πολιτικός, που διακατέχεται από ένα και μόνο όραμα αυτό της πατρίδας, του έθνους και πως αυτό θα γίνει καλύτερο, δυνατότερο, μεγαλύτερο. Είναι δυναμικά επίμονος σε κάθε του

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 377-378.

² Αυτόθι, σ. 378.

δημόσια εμφάνιση, σε κάθε του λόγο, σε κάθε του αγόρευση στη Βουλή, η πατρίδα, το έθνος και πως αυτά θα μεγαλουργήσουν. Ο εθνικισμός του είναι παραδειγματικός, η προσήλωσή του σ' αυτόν μοιάζει στο τέλος παροιμιώδης. Ο εθνικισμός μετά από κάθε στάση ή στόχο διευρύνεται, μεγαλώνει, αλλάζει στόχο πάει στον επόμενο, έτσι και τώρα που οι Λευκαδίτες ψήφισαν την Ένωση και το όνειρό της είναι πια κοντά στην πραγματοποίησή του, επανατοποθετεί τα πράγματα, βάζει καινούριους στόχους και οράματα και λέει: «Βλέπω αντίκρου μου τα βουνά της Ηπείρου μελαγχολικά, μαυροφορεμένα και έχω τώρα την πεποίθησι ότι γλήγορα θα' να τα ανεβούμε νικηταί και τροπαιούχοι. Βλέπω ότι η σιδερένια η θύρα, οπού ως τώρα ήταν κλεισμένη, μας ανοίγεται και ότι εκείθε θα έμβωμεν εις την Ανατολήν. Ευτυχισμένοι εσείς οπού γεννάσθε σήμερον διότι θα ιδήτε πλήρες το μεγαλείον του έθνους μας και τον θρίαμβον της ορθοδοξίας... Ήθελε με ιδήτε να πεταχθώ σαν αετός επάνω εις τα βουνά σας δια να φωνάζω βροντοφώνως "Αδέλφια στ' άρματα"»¹.

Εδώ ο Α.Βαλαωρίτης επαναπροσδιορίζει το ρόλο της Λευκάδας στο νέο πολιτικό σύστημα, στη νέα πολιτική πραγματικότητα ή αλλιώς επανατοποθετεί τους στόχους της Μεγάλης Ιδέας. Τώρα που η Ένωση μοιάζει να πραγματοποιείται η Ήπειρος έχει σειρά, να απελευθερωθεί από τα δεσμά των Τούρκων. Η Ήπειρος είναι ο επόμενος στόχος του Επτανησιακού ή Λευκαδίτικου εθνικισμού.

Ο Α.Βαλαωρίτης δεν ξεχνά, μπορεί για να ενωθούν τα Επτάνησα με την Ελλάδα να έχει απαρνηθεί την όποια ένοπλη σύγκρουση, δεν ξεχνά όμως ότι

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 379.

απέναντι στον Τούρκο τα πράγματα είναι διαφορετικά, εδώ τα όπλα έχουν κυρίαρχο ρόλο και αποτελούν ίσως το μοναδικό μέσο για την απελευθέρωση.

Ο Α.Βαλαωρίτης μένει πιστός στο θεσμό της βασιλείας και αναφέρει: «Τον πόλεμο, τον οποίο εκάμαμε εις την Προστασία, πρέπει να το μεταβάλωμεν εις πίστιν και εις αφοσίωσιν προς τον Βασιλέα μας. Το θρόνο, οπού το έθνος του επρόσφερε, πρέπει να τον κραταιώσωμε»¹.

Γι' αυτόν ο θεσμός της Βασιλείας είναι και παραμένει ο υπέρτατος θεσμός διακυβέρνησης το πιστεύει και τον υπηρετεί συνέχεια μέχρι τέλους.

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 380.

13. Αγόρευση στις 1/13 Οκτωβρίου 1863 απάντηση στο λόγο του αρμοστή Στορκς

Η ΙΓ΄ Βουλή (1863-1864) συνήλθε σε πρώτη συνεδρίαση στις 19/1 Οκτωβρίου 1863 και επικύρωσε την εκλογή των αντιπροσώπων. Την επομένη διαβάστηκε στη Βουλή, από τον προεδρεύοντα Γερασ. Λιβαδά, το διάγγελμα του αρμοστή που διόριζε τους γερουσιαστές.

Την 21/3 Οκτωβρίου, στις 12 το μεσημέρι, ο αρμοστής Στορκς, συνοδευόμενος από τον πρόεδρο της Γερουσίας και τους Γερουσιαστές διάβασε τον εναρκτήριο λόγο του γραμμένο στα αγγλικά. Αμέσως μετά επακολούθησε συζήτηση στην οποία πήρε μέρος και ο Α.Βαλαωρίτης. Το λόγο πήρε στις 13/10 ο Α.Βαλαωρίτης και μίλησε για τις αναγκαίες προτάσεις του αρμοστή για να γίνει η Ένωση.

Ο Α.Βαλαωρίτης αναφέρει: «Εγώ αριθμούμαι μεταξύ των πρώτων (και λέγω τούτο υπενθυμίζων απλούν ιστορικών γεγονόσ) αριθμούμαι μεταξύ των πρώτων, οίτινες ενώ άσπονδον και αδιάλλακτον εκήρυξαν πόλεμον κατά της Προστασίας, επίστευσαν ενδομύχως ότι, εν όσω δεν κατεκτούσαμεν την συμπάθειαν του Βρετανικού έθνους, δυσκόλως ηθέλαμεν επιτύχει να ιδώμεν ταχέως εκπληρούμενον τον Εθνικόν ημών πόθον»¹. Εδώ ο Α.Βαλαωρίτης αρχίζει να ξετυλίγει την τακτική της πολιτικής του απέναντι στην Προστασία και την Αγγλία για την εκπλήρωση του στόχου της Ένωσης. Βασική προτεραιότητά του ήταν να τους αντιμετωπίζει, με τέτοιο τρόπο, ώστε να κερδίσει τη συμπάθειά τους και όχι να οξύνει τα πράγματα για να έρθουν σε κατά μέτωπο

---

¹ Α. Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, Αθήνα, 1980, τ.1, σ. 383.

αντιπαράθεση. Μια πολιτική, έξυπνη και λειτουργική, αν κρίνει κανείς από το αποτέλεσμα.

Συνεχίζει αναλύοντας την πολιτική του: «Τότε εν μέσω του γενικού αναβρασμού δεν εδίστασα να κηρύξω πανδημώς και μετά πάσης της επιστημότητας ότι διετέλουν λάτρης του Βρετανικού έθνους, ότι εις το έθνος εκείνο κατά προτίμησιν παντός άλλου ήθελα διαπιστευθεί τα μεγάλα συμφέροντα της Ελληνικής φυλής, ότι εις το έθνος εκείνο εύρισκον ασφαλή εχέγγυα συνταγματικής ελευθερίας και αληθούς πολιτικής υπάρξεως. Δεν εδίστασα να κηρύξω ότι ήθελα σύμμαχον και αρωγόν την Αγγλίαν εις την πορείαν, ην άπαντες εβαδίζαμεν αγωνιζόμενοι υπέρ της Εθνικής ημών αποκαταστάσεως»¹.

Την πάγια πολιτική του ελεύθερου ελληνικού κράτους ακολουθεί και ο Α.Βαλαωρίτης μέσα στα Επτάνησα. Ο ιδεατός πολιτικός τόπος βρίσκεται στην Αγγλία και αυτήν πρέπει να μιμηθούν, αν θέλουν να αποκτήσουν πραγματική συνταγματική ελευθερία και πραγματικά νέο και σύγχρονο πολίτευμα. Αυτή η πολιτική, εκτός από τη μίμηση, προβλέπει ότι παρ' όλο το καθεστώς της Προστασίας στα Επτάνησα, οι Άγγλοι πρέπει να είναι φίλοι και αρωγοί στην προσπάθεια της εθνικής αποκατάστασης.

Και προχωρεί ακόμη παραπέρα λέγοντας: «Θέλοντες δε να αποφύγωμεν πάσαν παρεξήγησιν, την πρότασιν εκείνην απηυθύναμεν ουχί εις τον Αντιπρόσωπον της Προστασίας αλλ' εις τον εν Κέρκυρα στρατηγόν των Βρετανικών δυνάμεων θεωρήσαντες αυτόν ως αληθώς εκπροσωπούντα παρ' ημίν την ισχύν του γενναίου έθνους, εις ο αναθέτομεν τας ελπίδας μας»².

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος...ό.π., σ. 383-384.

² Αυτόθι, σ. 384.

Εδώ φανερώνεται άλλο ένα κομμάτι της πολιτικής των ηπίων τόνων και πως θα αποφευχθεί η πολεμική σύγκρουση και θα γίνει η μετάβαση προς την Ένωση με ειρηνικό τρόπο. Γι' αυτό το λόγο τις προτάσεις για την Ένωση τις στέλνουν οι Επτανήσιοι στον Άγγλο στρατιωτικό διοικητή. Οι Επτανήσιοι, μετά τις σκληρές και αιματηρές εξεγέρσεις του 1848 στην Κεφαλλονιά, ακολουθούν πάντα τον άλλο δρόμο, δηλαδή της ειρηνικής και μέσω της διπλωματίας επίλυση των διαφορών τους με την προστασία. Αποφεύγουν κάθε βίαιη ενέργεια, γιατί αυτή στοίχισε τη ζωή πολλών ανθρώπων, αλλά παράλληλα, δημιούργησε ένα καθεστώς ακόμη πιο σκληρό με αποτέλεσμα φυλακίσεις και εξορίες. Αυτή η πολιτική τους σιγά-σιγά επιβραβεύτηκε. Στη συνέχεια ο Α.Βαλαωρίτης ακτινογραφεί τις δύο τάσεις που κυριαρχούσαν μέσα στο Ιόνιο κοινοβούλιο: «Ανεφάνη παρ' ημίν ο ανταγωνισμός, ον προϋπέθετα και σαφώς είδα αντιπαραταπτομένας τας δύο μερίδας, αίτινες εκπροσωπεύουσι δύο αντίθετα εν Επτανήσω πολιτικά δόγματα. Οι μεν εκ των βουλευτών πρεσβεύουσιν ότι η Αγγλική Κυβέρνησις, εκμεταλλεόμενη το Εθνικό ζήτημα, τα πάντα πράττει υπέρ αυτής και προς βλάβην των Ελληνικών συμφερόντων. Ορμώμενοι εκ της αρχής ταύτης οι συνάδελφοι ούτοι παντού βλέπουσιν απάτην, παντού παγίδα, παντού ομοσπονδία, παντού χωρισμόν, παντού καταστροφή, παντού συντέλειαν. Οι δε εκ των βουλευτών δοξάζουσι και μεταξύ τούτων έχω την τιμήν ν' αριθμούμαι και εγώ, ότι εις την Αγγλικήν Κυβέρνησιν και την Προστάτιδα Άνασσαν οφείλομεν εξαιρέτως ν' αποδώσωμεν την κατάστασιν, εις ην ευρίσκονται σήμερον τα ημέτερα πράγματα ου μόνον δεν βλέπουσι την απάτην, τον χωρισμόν, την καταστροφήν, την συντέλειαν αλλ' απ' εναντίας επιμένουσι πιστεύοντες ότι η διαγωγή της Αγγλικής Κυβερνήσεως

τείνει προφανώς εις την καθίδρυσιν Ελληνικού Βασιλείου κραταιού, δυναμένου εν καιρώ ενθέτω να χρησιμεύση ως κέντρον και ως απόστολος νέας εν τη Ανατολή εποχής»¹.

Οι δύο τάσεις του κοινοβουλίου αλλά και ολόκληρης της κοινωνίας των Επτανησίων κρυσταλλώνονται μέσα σ' αυτό το σημείο από τον Α.Βαλαωρίτη. Από τη μια μεριά οι δύσπιστοι στη συναινετική πολιτική, που βλέπουν τελική καταστροφή και αποτυχία στο ζήτημα της Ένωσης και από την άλλη οι συναινετικοί με την Αγγλική πολιτική, που πιστεύουν στη δημιουργία ενός δυνατού ελληνικού βασιλείου στην Ανατολή.

Τα πράγματα αρχίζουν σιγά-σιγά να ξεκαθαρίζουν μέσα στην ελληνική μισγάγκεια, ο ρόλος της στα ανατολικά πράγματα, μέσα από την εξάρτησή της από τη δύση, γίνεται πιο καθαρός και αυτό φαίνεται να το συλλαμβάνει ο Α.Βαλαωρίτης και οι οπαδοί της δεύτερης τάσης.

Μέσα σ' αυτό το νέο ελληνικό ρόλο καθοριστικός παράγοντας είναι και ο βασιλιάς και γι' αυτόν λέει: «Αλίμονον εις ημάς κύριοι, αν παραδεχθώμεν ότι ο Βασιλεύς των Ελλήνων, καθήμενος επί του ημετέρου θρόνου, δε θέλει είναι παρά το τυφλόν όργανον ξένης διπλωματίας! Αλίμονον εις ημάς αν πιστεύσωμεν ότι ο νεαρός ημών Ηγεμών, παραγνωρίζων την αποστολήν του και προδίδων τα εθνικά συμφέροντα, θέλει στέρξει να υπηρετήσκει τους σκοπούς του ξένου και να θυσιάσῃ το μέλλον έθνος διαπιστευθέντος εις χείρας του την τιμήν και την ζωήν του!»².

Ο Α.Βαλαωρίτης, ένθερμος οπαδός της βασιλείας και ειδικότερα του Γεώργιου του Α', ξεδιπλώνει πως θα πρέπει να χειριστεί ο βασιλιάς τα

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος...ό.π., σ. 386.

² Αυτόθι, σ. 387.

καινούρια διπλωματικά γεγονότα. Πιστεύει σ' αυτόν και το ρόλο του και τον θέλει δυναμικό και Έλληνα, ικανό υπερασπιστή της χώρας, την οποία βασιλεύει, γι' αυτό και τον στηρίζει με κάθε τρόπο και σε κάθε δημόσια εμφάνισή του. Δεν παραλείπει σ' αυτό το σημείο να μνημονεύσει και τον Ι.Καποδίστρια και αναφέρει: «Επορεύθην μετά των συναδέλφων μου ίνα ασπασθώ την πέτραν υπό την σκιάν της οποίας κοιμώνται τα οστά του αείμνηστου Κυβερνήτου και επί του τάφου εκείνου, όπου, ως εις ιερόν ταμείον, προ χρόνων καταθέτομεν την πικρίαν και τας ελπίδας μας, εντός του οποίου διαφυλάττομεν τον σπόρον της αναγεννήσεως, τον σπινθήρα του φωτός μας - εσφράγισα τα χείλη μου και σιωπηλώς ηυχθήην μακαρίας μνήμης και αιωνίου αναπαύσεως της ψυχής του μάρτυρος εκείνου»¹.

Ο Α.Βαλαωρίτης δεν ξεχνά τον πρώτο τραγικό Έλληνα κυβερνήτη τώρα, που η βασιλεία μοιάζει σαν το πιο σωστό μέσο, το οποίο θα εξασφαλίζει στον ελληνισμό την ύπαρξή του σαν κράτος. Θα βρίσκεται σε σωστό πολιτικό εκσυγχρονισμό με τα άλλα κράτη της Ευρώπης, θα εγγυάται ένα σύγχρονο κράτος με συνταγματικές ελευθερίες και κοινοβουλευτικές προοπτικές.

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 389.

14. Το ψήφισμα της Ένωσης

Στις 23/5 Οκτωβρίου 1863 κατά την Πανηγυρική συνεδρίαση της Ιονίου Βουλής ο πρόεδρος Παδοβάς διάβασε το ψήφισμα της Ένωσης που το είχε διατυπώσει ο Αρ. Βαλαωρίτης:

«

ΨΗΦΙΣΜΑ

Η ΒΟΥΛΗ ΤΗΣ ΕΠΤΑΝΗΣΟΥ

εκλεχθείσα συνεπεία προσκλήσεως της ΠΡΟΣΤΑΤΙΔΟΣ ΔΥΝΑΜΕΩΣ και συνελθούσα, όπως οριστικώς αποφανθή περί της Εθνικής αποκαταστάσεως του Ιόνιου λαού· πιστώς δε εκδηλούσα του διάπυρου πόθου και την ανέκαθεν σταθεράν αυτού θέλησιν και συμφώνως προς τας προηγηθείσας ευχάς και διακηρύξεις των Ελεύθερων Ιονίων Βουλών.

ΨΗΦΙΖΕΙ

Αι Νήσοι Κέρκυρα, Κεφαλληνία, Ζάκυνθος, Λευκάδα, Ιθάκη, Κύθηρα, Παξοί και τα εξαρτήματα αυτών ενωνούνται με τα του ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, όπως εσαεί αποτελώσιν αναπόσπαστον αυτού μέρος, εν μία αδιαιρέτω Πολιτεία, υπό το Συνταγματικόν Σκήπτρον της ΑΥΤΟΥ Μ. ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ Α΄ ΚΑΙ ΤΩΝ ΔΙΑΔΟΧΩΝ ΑΥΤΟΥ.

Εγένετο εν τω Βουλευτηρίω

Κέρκυρα τη κγ΄ Σεπτεμβρίου του Σωτηρίου έτους αωξγ΄».

Ο Α.Βαλαωρίτης εκτός από καλός ποιητής και πολιτικός, είναι και ικανός συντάκτης τέτοιων συλλογικών, στην ουσία κειμένων. Δεν είναι η πρώτη φορά που αναλαμβάνει πάλι αυτός να διατυπώσει ένα κείμενο, που αφορά όλους τους Ιόνιους βουλευτές και πολίτες. Έτσι τώρα μπαίνει μπροστά και διατυπώνει

αυτό το κείμενο που αποτελεί έναν άλλο σταθμό στην ιστορία των Ιονίων Νήσων προς την Ένωση με την Ελλάδα.

Μετά την ανάγνωση του κειμένου μπήκε στη βουλή ο Γενικός Πρόξενος της Ελλάδας στην Κέρκυρα Νικ. Βιτάλης κρατώντας την Ελληνική σημαία και αφού στάθηκε στο μέσον της αιθούσης είπε: «Η μητέρα εισέρχεται, ίνα προσλάβη εις τας αγκάλας της τας επτά αδαμάντινους αδελφάς». Ακολούθως αποφασίστηκε η 5^η Οκτωβρίου να εορτασθεί ως εθνική ημέρα. Στις 12 το μεσημέρι οι βουλευτές πήγαν στο παλάτι (Αρμοστήον) όπου ο πρόεδρος της Βουλής Παδοβάς απάντησε στον Αρμοστή εκ μέρους της Βουλής. Αυθημερόν η Γερουσία διέταξε πάνδημες εορτές στα νησιά για τις 15, 16 και 17 Οκτωβρίου 1863¹.

---

¹ Π. Ροντογιάννης, Η Ιστορία της νήσου Λευκάδος, Αθήνα, 1982, τ.2, σ. 449.

15. Αγόρευση κατά την ορκωμοσία των Επτανησίων βουλευτών στις 22 Ιουλίου 1864 στη Β΄ Συνέλευση των Ελλήνων στην Αθήνα

Σπουδαίο γεγονός, για την ελληνική ιστορία κατά τον πρώτο χρόνο της βασιλείας του Γεωργίου Α΄, ήταν η Ένωση των Ιόνιων νησιών με την Ελλάδα.

Στις 25 Ιουλίου/6 Αυγούστου 1863 ο αρμοστής Στορκς, σύμφωνα με εντολή του στέμματος διέλυσε, το ΙΒ΄ Ιόνιο Κοινοβούλιο, με σκοπό τη διενέργεια εκλογών για τη συγκρότηση νέου, που θα εξέφραζε επίσημα τη θέληση του επτανησιακού λαού σχετικά με το ζήτημα της Ενώσεως των νησιών με την Ελλάδα. Οι εκλογές ορίσθηκαν για τις 9/21 και 20/22 Σεπτεμβρίου. Στις εκλογές αυτές ο Ηλίας Ζερβός και ο Ιωσήφ Μομφεράτος δε δέχθηκαν να εκθέσουν υποψηφιότητα, επειδή η πρόθεση των Άγγλων να παραχωρήσουν τα Ιόνια νησιά στην Ελλάδα τους έβαζε σε σοβαρές υποψίες, όπως εξάλλου και άλλοι ακραιφνείς ριζοσπάστες, που είχαν οραματισθεί την ένωση των νησιών με μια Ελλάδα πραγματικά ανεξάρτητη και δημοκρατική. Με τον τρόπο όμως που πραγματοποιούταν η Ένωση δεν ήταν επιστέγασμα των αγώνων του επτανησιακού λαού, αλλά έργο της ξένης διπλωματίας, παραχωρώντας τώρα οι Άγγλοι τα Ιόνια νησιά παρέσυραν ολόκληρη την Ελλάδα στη σφαίρα της δικής τους επιρροής.

Στις 14 Νοεμβρίου 1863, οι εκπρόσωποι των πέντε δυνάμεων υπέγραψαν στο Λονδίνο συνθήκη με την οποία γινόταν αποδεκτή η παραίτηση της Μεγάλης Βρετανίας από την προστασία του Ιόνιου κράτους και αναγνωριζόταν η Ένωσή με το ελληνικό βασίλειο, αλλά υπό καθεστώς ουδετερότητας· καμία στρατιωτική ή ναυτική δύναμη δε θα είχε δικαίωμα να συγκεντρωθεί ή να σταθμεύσει στο έδαφος ή στα ύδατα, εκτός από εκείνη που

ήταν απαραίτητη για την τήρηση της τάξεως. Για τον ίδιο λόγο θα κατεδαφίζονταν τα φρούρια της Κέρκυρας πριν από την αποχώρηση των βρετανικών στρατευμάτων. Η Ένωση των νησιών με την Ελλάδα δε θα μετέβαλλε το ναυτιλιακό και το εμπορικό καθεστώς, που είχε δημιουργηθεί με την υπογραφή συνθηκών και συμβάσεων ανάμεσα σε ξένες δυνάμεις και στην κυβέρνηση της Μ. Βρετανίας, ως προστάτιδας δύναμης των νησιών. Επίσης θα παρέμενε αμετάβλητο το θρησκευτικό καθεστώς που είχε αναγνωρισθεί από το Σύνταγμα του Ιόνιου κράτους.

Στις 21 Μαΐου/2 Ιουνίου ο αρμοστής Ερρίκος Στορκς παρέδωσε τα Ιόνια νησιά στον έκτακτο απεσταλμένο της ελληνικής κυβερνήσεως Θρασύβουλο Ζαΐμη. Στα φρούριά τους υψώθηκε η ελληνική σημαία. Η περίοδος της βρετανικής προστασίας είχε λήξει¹.

Το ΙΓ΄ Ιόνιο Κοινοβούλιο είχε διαλυθεί, με προκήρυξη της βασίλισσας Βικτωρίας, στις 7 Απριλίου 1864 και σύμφωνα με το νόμο, που ψήφισε η ελληνική Εθνοσυνέλευση (14 Απριλίου), εκδόθηκε βασιλικό διάταγμα στις 24 Απριλίου 1864 για την εκλογή των Επτανησίων πληρεξουσίων, που θα έπαιρναν μέρος στην ελληνική εθνοσυνέλευση. Οι εκλογές διεξήχθησαν με καθολική και μυστική ψηφοφορία. Στις 14/26 Ιουλίου οι πληρεξούσιοι της Επτανήσου συγκεντρώθηκαν στη Ζάκυνθο από όπου έπειτα από δύο ημέρες αναχώρησαν με επισημότητα για την Αθήνα. Στις 22 Ιουλίου/3 Αυγούστου 1864 οι πληρεξούσιοι της Επτανήσου έγιναν δεκτοί σε πανηγυρική συνεδρίαση της Εθνοσυνέλευσης και άρχισαν να παίρνουν μέρος στις εργασίες της. Την ίδια μέρα ο Α.Βαλαωρίτης, ο Κ. Λομβάρδος και ο Α.Μηλιαρέσης παρουσιάστηκαν

---

¹ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα, 1977, τ.13, σ. 233-235.

και εξήτησαν από τον Πρόεδρο της Ελληνικής Βουλής να εξουσιοδοτήσει την είσοδο των αντιπροσώπων της Επτανήσου στην Ελληνική Βουλή. Ο Πρόεδρος ανήγγειλε την άφιξη των πληρεξουσίων της Επτανήσου στη Βουλή που τους υποδέχτηκε μέσα σε ακράτητο ενθουσιασμό και με την κραυγή «Να έλθουν οι αδελφοί μας». Η είσοδος των Επτανήσιων Βουλευτών στο Ελληνικό κοινοβούλιο έγινε επί κυβερνήσεως Ζαφ. Βάλβη (Απρίλιος-Ιούλιος 1864)¹.

Μέσα σ' αυτό το κλίμα πήρε το λόγο ο Α.Βαλαωρίτης «Κύριοι, δεν θέλομεν διέλθει την στιγμήν ταύτην χωρίς να διακηρύξωμεν με παρρησία τας αρχάς εκείνας, δι' ων ανετράφημεν, αίτινες υπήρξαν η μόνη παραμυθία μας και τας οποίας φέρομεν μεθ' ημών ίνα τας σπείρωμεν επί της γης ταύτης και τας περιποιηθώμεν και τας περιθάψωμεν, μέχρις ον ίδωμεν αυτάς πάλιν να βλαστήσωσι»².

Η παραμυθία, η αλλιώς η ουτοπία, ο μύθος, ο ιδεατός τύπος του επτανησιακού εθνικισμού και του Α.Βαλαωρίτη τώρα ολοκληρώνονται. Η εθνικιστική ιδεολογία των Επτανησίων τώρα ενώνεται, βρίσκει το σώμα της και αποκτά καινούρια κρατική υπόσταση, γίνεται Ελλάδα. Η ελληνική Μεγάλη Ιδέα για πρώτη φορά, από το 1821 και μετά το κήρυγμά της το 1844, βρίσκει την πρακτική εφαρμογή της στην Ένωση των Επτανησίων με την Ελλάδα. «Εδώ, επί του βράχου τούτου θέλουσι ναυαγήσει πάσαι αι ενάντιαι δυνάμεις, προ των ποδών αυτού θέλουσι διασκορπισθεί τα ζοφερά νέφη και θέλει λάμψει επί τας κορυφάς αυτού αγέρωχον και φωτοβόλον το μέτωπον της Ελλάδος, διότι πέπρωται να πίπτωσι σεσηπυίαι αι χείρες, αίτινες επειράθησαν ή πείρωνται να σβέσωσι την λυχνίαν ήτις κατά τας ανατολικάς ταύτας θάλασσας φέγγει εν τη

---

¹ Π. Ροντογιάννης, Η Ιστορία της νήσου Λευκάδος, Αθήνα, 1982, τ.2, σ. 479.

² Α. Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, Αθήνα, 1980, τ.1, σ. 383.

σκοτία ως άλλος φάρος προς καθοδήγησιν εκείνων, οίτινες προ αιώνων κλυδωνιζόμενοι στηρίζουσι τας ελπίδας των επί του φωτός του»¹.

Αυτό το φως που λάμπει, κατά τον Α.Βαλαωρίτη, είναι η Μεγάλη Ελληνική Ιδέα που ζητά να πραγματοποιηθεί, να ολοκληρωθεί μέσα στην Ανατολή. Ο Α.Βαλαωρίτης βλέπει, σαν Επτανήσιος που είναι, την ολοκλήρωση ανατολικά, εκεί που βρίσκεται η ελεύθερη κοιτίδα του ελληνικού κράτους. Αυτή είναι η φλόγα που προσπαθεί με κάθε τρόπο να κρατήσει αναμμένη και λάμπει μέσα στο ανατολικό σκοτάδι. Συνεχίζει με την ίδια δύναμη: «Προσέξατε, κύριοι, εις τους λόγους μου. Σήμερον τελείται και εν Επτανήσω μεγάλη κοινωνική επανάστασις. Σήμερον στέφονται πολυχρόνιοι αγώνες και πραγματοποιούνται γλυκύταται ελπίδες. Η ένδοξος μεταπολίτευσις της 10^{ης} Οκτωβρίου (ευχαρίστως δράττω την ευκαιρίαν ταύτην ίνα το ομολογήσω δημοσία) μεγάλως συνετέλεσαν υπέρ της Ενώσεως. Αλλά ποια η ψυχική κατάστασις ημών των Επτανησίων μετά την καταστροφήν της Προστασίας;»².

Είναι τόσο μεγάλες οι μέρες και οι ώρες που βιώνει ο Α.Βαλαωρίτης που βλέπει να πραγματώνεται το όνειρο της Ένωσης, που δεν διστάζει να τις χαρακτηρίσει μεγάλη κοινωνική επανάσταση. Αυτό που συντελέστηκε, με τόσους αγώνες και θυσίες από τους Επτανήσιους, δεν μπορεί παρά να χαρακτηριστεί απλά και μόνο έτσι. Ακολούθως, κάνει κριτική στην επανάσταση: «Αι επαναστάσεις εν τω βίω των εθνών ομοιάζουσι κατά τι προς τινάς ασθενείας, αίτινες παρακολουθούσι την ανάπτυξιν του ανθρώπου. Ίσως αναγκαίαι, αλλά πάντοτε επικίνδυναι, πρέπει να αναχαιτίζονται εγκαίρως, άλλως μεταβάλλονται εις χρόνια πάθη. Ο Ιόνιος λαός συναισθάνεται πληρέστατα την

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 394.

² Αυτόθι, σ. 395.

αλήθειαν ταύτην και θεωρεί ότι η διάρκεια του επαναστατικού πνεύματος και μετά την παρέλκυσιν της επαναστάσεως είναι ζύμη, εξ ης δύνανται να προκύψωσι σοβαρά δυστυχήματα»¹.

Θεωρεί ο Α.Βαλαωρίτης την επανάσταση αναγκαία, αλλά πρέπει να σταματά εγκαίρως, και δεν μπορεί να ζει ένα έθνος διαρκώς μ' αυτή. Εδώ φαίνεται και ο συντηρητισμός του, γιατί μια κοινωνική επανάσταση με πραγματικούς όρους θα έβλαπτε τον αριστοκράτη Α.Βαλαωρίτη. Έτσι, δε διστάζει να καταφερθεί εναντίον της. Πώς όμως αν δεν είναι διαρκής η εθνική επανάσταση από την άλλη μεριά θα μπορέσει να ολοκληρωθεί η Μεγάλη Ιδέα και να ελευθερωθούν οι σκλαβωμένες από τους Τούρκους περιοχές; Οι Επτανήσιοι έχουν εμπειρίες που τους διαμόρφωσαν την ιδιαίτερη κοινωνική τους συνείδηση. Από τη μια μεριά, οι εξεγέρσεις του 1848 και 1849 με εθνικά αλλά και κοινωνικά αιτήματα, που είχαν βαρύ φόρο αίματος και από την άλλη μια ειρηνική αποκατάσταση του δίκαιου αιτήματός τους για Ένωση με την Ελλάδα, χωρίς να χρησιμοποιηθούν τα όπλα. Αυτό το κερδισμένο απ' αυτούς πλεονέκτημα χωρίς όπλα, τους κάνει να έχουν αποκτήσει μια τέτοιου τύπου συνείδηση.

Στη συνέχεια, κάνει κριτική στο υπάρχον ελληνικό κράτος και αναφέρει: «Το δε ελληνικό έθνος, κύριοι, έχει ανάγκης ανέσεως. Το όνομα ημών κατήντησεν αντικείμενον εμπαιγμού και περιφρονήσεως. Απεκαλύψαμεν τας πληγάς μας και τώρα πρέπει να φροντίσωμεν όσον οίον τε τάχιον να τας θεραπεύσωμεν. Η δημόσια πίστις εξέλιπεν. Η Ελλάς θεωρείται χρεοκόπος. Το ευμετάβλητον της κυβερνήσεως τηρεί το κράτος εις διηνεκή δονισμόν. Αι

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 396.

πεπαιθήμενοι εκλονίσθησαν. Αι βάσεις του οικοδομήματος σαλεύουσι. Τοιαύτης καταστάσεως πραγμάτων την διατήρησιν ου μόνον δεν την επιθυμούμεν αλλά παντί σθένει θέλομεν εργασθή προς επανέλευσιν της τάξεως, προς ενίσχυσιν του νόμου, προς παγίωσιν της πολιτείας»¹.

Τάξη, νόμος, πολιτεία είναι το τρίπτυχο, κατά τον Α.Βαλαωρίτη, πάνω στο οποίο πρέπει να κινηθεί το ελληνικό κράτος για να μπορέσει να ολοκληρωθεί. Μαζί μ' αυτά θα πρέπει να σταματήσει και το ευμετάβλητο των κυβερνήσεων, όπως λέει, μέσα από πιο σταθερές κυβερνήσεις και μακροβιότερες. Ο Α.Βαλαωρίτης από Επτανήσιος γίνεται Έλληνας και δε διστάζει να κάνει κριτική στο ελληνικό κράτος, να τονίσει τα προβλήματά του και σαν διορατικός πολιτικός, να προτείνει και τις λύσεις. Είναι μια δυνατή φυσιογνωμία, η συνειδησή του έχει τη δυνατότητα να ελίσσεται και να αποκτά τη μορφή, που πρέπει να πάρει, ανάλογα και με το χώρο που βρίσκεται, όπως τώρα που μιλά στο ελληνικό κοινοβούλιο. Είναι καθαρά αρχηγική φυσιογνωμία και ξέρει να παίρνει το παιχνίδι με όποιους όρους και αν παίζεται στα χέρια του.

Συνεχίζει: «Αν δεν πεισθώμεν ότι ανεξαρτήτως των συμπαθειών και των αντιπαθειών μας υπάρχει ανώτερον τι ηθικόν ον το Ελληνικό έθνος, προς το οποίον οφείλομεν άπαντες να ατενίζωμεν...»².

Το ελληνικό έθνος είναι ον κατά τον Α.Βαλαωρίτη αλλά και για την εθνικιστική ιδεολογία του 19^{ου} αιώνα. Το έθνος έχει σώμα και αυτό το σώμα είναι το κράτος με τα σύνορά του, τη γλώσσα του, τη θρησκεία του και τα ήθη και έθιμά του. Αυτό το ον υπηρετεί με κάθε τρόπο, με κάθε του λέξη και πράξη και το τοποθετεί πάνω από οτιδήποτε άλλο, είναι ένας καθαρός εθνικιστής και η

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., όπ., σ. 396.

² Αυτόθι, σ. 397.

συνείδησή του εθνική και ιστορική, δουλεύει μέσα σ' αυτόν το ρυθμό και μέσα σ' αυτόν το σκοπό, πράγμα που φαίνεται και από τα παρακάτω: «Νομοθετούντες σήμερα υπέρ της ελευθέρας Ελλάδος, ας μη λησμονήσωμεν ότι νομοθετούμεν ίσως και δια την δούλην Ελλάδα. Τουλάχιστον, κύριοι, είναι αναγκαίον να γινώσκητε ότι, αν ο Ιόνιος λαός μετά τσσαύτης υπομονής και επιμονής ενεκαρτέρησεν εις την ιδέαν της εθνικής αυτού αποκαταστάσεως, είχε προ οφθαλμών πάντοτε ότι δια της λύσεως του Επτανησιακού ζητήματος εδίδετο έναρξις εις την λύσιν του μεγάλου Ελληνικού ζητήματος»¹.

Ο Α.Βαλαωρίτης είναι επίμονος στο ζήτημα της Μεγάλης Ιδέας και της απελευθέρωσης των υπόδουλων έτσι, τώρα, χωρίζει πάλι την Ελλάδα στα δύο, ελεύθερη και υπόδουλη. Δε σταματά στην Ένωση αλλά συνεχίζει, ατενίζει το μέλλον, βλέπει μπροστά μια Ελλάδα που περιμένει να απελευθερωθεί. Αυτή η επιμονή του ίσως τον κάνει γοητευτικό και στο σημερινό μελετητή της εποχής. Δεν παύει να θεωρεί πως η λύση του επτανησιακού δεν ήταν παρά μόνο η αρχή για τη λύση του μεγάλου Ελληνικού ζητήματος.

Τελειώνει το λόγο του κάνοντας αναφορά στον ένα και μόνον γι' αυτόν αρχηγό: «Εγέρθητι λοιπόν ελληνικέ λαέ· συγχωνεύθητι μετά του Βασιλέως σου ανάθρεμον Αυτόν δια της αγάπης σου· έγχυσον εις τας φλέβας του την πικρίαν των παθημάτων σου και το γάλα των ελπίδων σου, ίνα από τούδε παραλάβης. Αυτόν συμμετοχον της χαράς και της λύπης σου. Τον αίθριον ουρανόν της νεότητός του ας μη τον επισκιάσωσι νέφη και τρικυμιαί. Ας μη παρεμποδίσωμεν την ανάπτυξιν του τρυφερού τούτου βλαστού, ποτίζοντες αυτόν δάκρυ και χολήν. Δώσατε εις το άνθος αέρα και φως, αν θέλητε ν'

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 397.

αναπτυχθεί, αν θέλετε μίαν ημέραν να ίδωμεν αυτό μετασχηματιζόμενον εις ευθαλή και υπερήφανον πλάτανον, υπό την σκιάν της οποίας καθήμενοι να συναγαλλώμεθα ανυμνούντες τον θεόν και ψάλλοντες επινίκια άσματα»¹.

Και μπροστά στο ελληνικό κοινοβούλιο ο Α.Βαλαωρίτης δεν παραλείπει να πει αυτά που έλεγε και στο Ιόνιο για το βασιλιά και σαν θεσμό και σαν ρόλο. Μέσα στο πρόσωπό του βλέπει την ενσάρκωση όλων των πόθων του ελληνικού λαού, μόνο μέσα απ' αυτόν θα μπορέσουν να πραγματοποιηθούν όλοι του οι πόθοι. Έτσι, λοιπόν, πρέπει να τον αγκαλιάσουν και να τον μεγαλώσουν αν θέλουν να δουν την Ελλάδα να μεγαλώνει.

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος...ό.π., σ. 398.

16. Αγόρευση προς το λαό της Λευκάδας στις 22 Ιανουαρίου 1865

Τον Ιανουάριο του 1865 έφθασε στην Αθήνα ο πρίγκιπας Ιούλιος Γλίξμπουργκ, αδελφός του βασιλιά της Δανίας Χριστιανού Θ΄ και έτσι, θείος του βασιλιά της Ελλάδος Γεωργίου του Α΄. Η επίσκεψη του Ιουλίου οφειλόταν σε υπόδειξη της βρετανικής κυβερνήσεως στο Χριστιανό Θ΄ να στείλει κάποιον να ερευνήσει διάφορες κατηγορίες κατά το Σπόννεκ και να συμβουλευτεί το Γεώργιο ανάλογα. Ο Ιούλιος αφού επισκέφθηκε πρώτα τους πρεσβευτές των Μεγάλων Δυνάμεων, κάλεσε, την ίδια μέρα, 18 Ιανουαρίου, στα ανάκτορα και ενώ ο βασιλιάς απουσίαζε, τους Έλληνες πολιτικούς Αλ. Μαυροκορδάτο, Σπ. Τρικούπη, Αθ. Μιαούλη, Δημ. Βούλγαρη, Θρ. Ζαΐμη, Ανδρ. Κουντουριώτη και Δημ. Χρηστίδη.

Τις ίδιες μέρες στις 22 Ιανουαρίου, ο Α.Βαλαωρίτης επιστρέφει από την Αθήνα στην Λευκάδα και βγάζει λόγο στους Λευκαδίτες και ουσιαστικά αναφέρεται στο ρόλο του βασιλιά: «Αναθέσατε εις Αυτόν υψηλήν τίναν επιτήρησιν και δώσατε εις Αυτόν να εννοήση, ότι καθώς υποχρεούται ως εκ της αποστολής Αυτού να δίδη ζωήν εις την κυβερνητικήν μηχανήν, ούτω και ημείς δικαιούμεθα να κρίνωμεν Αυτόν εκ των έργων του»¹.

Ο ρόλος του Α.Βαλαωρίτη είναι και παιδευτικός τώρα που τα Επτάνησα μπήκαν σε μια καινούρια εποχή, την ελληνική. Τώρα πρέπει να δείξει στον επτανησιακό λαό πως πρέπει να μάθει να κυβερνάται μέσα στα καινούρια δεδομένα, γι' αυτόν και αναλαμβάνει να καθορίσει και ξεκαθαρίσει το ρόλο του βασιλιά μέσα σ' αυτή την καινούρια κατάσταση.

---

¹ Α. Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, Αθήνα, 1980, τ.1, σ. 399.

Ο ρόλος του είναι να δίνει ζωή στην κυβερνητική μηχανή έτσι ώστε να λειτουργεί καλύτερα.

Στη συνέχεια και με την ίδια παιδευτική διάθεση περιγράφει το νέο πολίτευμα στους Λευκαδίτες: «Εις την νοημοσύνην ταύτην βεβαίως απευθυνόμεθα, κύριοι, αναθέτοντες εις Αυτόν τη φροντίδα του εκλέγειν τους υπουργούς, του βασανίζειν τας πράξεις αυτών δια της βουλευτικής πλειονότητος και την πλειονότητα ταύτην δια της κοινής γνώμης. Εις την νοημοσύνην ταύτην απευθυνόμεθα διαπιστευμένοι εις τον Ηγεμόνα το δικαίωμα του διαλύειν τας βουλάς και του ποιείν έκκλησιν εις τον λαόν, το ανώτατον τούτον δικαστήριον της πολιτείας. Εν άλλαις λέξεσιν αναθέτομεν εις τον Ανώτατο Άρχοντα το δυσχερέστερον και το βαρύτερον πάντων των καθηκόντων, απαιτούμεν παρ' Αυτού να ερευνά και να μανθάνη αν αι παρά των βουλευτικών πλειονοτήτων εκδηλούμεναι δοξασίαι βασίζονται επί της δημοσίας συνειδήσεως ή αν απ' εναντίας αύται δεν είναι παρά το απαύγασμα αριθμητικής τινός υπεροχής ατόμων, εξ αυτής της φύσεως και του είδους του πολιτεύματος τυχαίως πως εισχωρησάντων εν τω βουλευτικώ περιβόλω»¹.

Περιγράφει το νέο πολίτευμα και το ρόλο του βασιλιά μέσα σ' αυτό, που είναι να επιλέγει τους υπουργούς, να διαλύει τη βουλή και το σημαντικότερο, να διακρίνει αν οι πεπιοθήσεις των βουλευτών ανταποκρίνονται πραγματικά στο λαϊκό αίσθημα και δεν είναι πεπιοθήσεις μιας ομάδας ατόμων. Ο Α.Βαλαωρίτης μέσα σε κάθε επωδό του συνεχίζει με κάθε τρόπο να τιμά το θεσμό της βασιλείας και να δίνει σ' αυτή τα σημαντικότερα. Την αναγνωρίζει σαν υπέρτατη αρχή και στη συνέχεια προσπαθεί και το κάνει, να τη δικαιολογήσει και ιστορικά:

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 399.

«Παρά δε των Ελληνικώ λαών υπάρχει ενσεσαρκωμένη, ούτως ειπείν ιδέα της περί Βασιλέως πάντα διάφορος, ην εμόρφωσεν η συνταγματική επιστήμη. Μεταξύ των ονείρων δι' ων ανετράφη η Ελληνική φυλή κατά την διάρκειαν τεσσάρων περίπου εκατονταετηρίδων, αναντιρρήτως, κύριοι, διέλαμψεν αείποτε ακράδαντος τις πεποιθήσεις, περί ανορθώσεως του Ελληνικού θρόνου. Από της αποφράδος εκείνης ημέρας, καθ' ην Κωνσταντίνος ο Παλαιολόγος έπιπτε μαχόμενος υπέρ πίστεως και πατρίδος επί των επάλξεων του Βυζαντίου, από της ημέρας εκείνης ο νέος Έλλην εν μέσω απειραρίθμων βασάνων, εν τω πελάγει των θλίψεων, ορφανός, πανέρημος, μίαν μόνη έβλεπε παρηγορίαν ενώπιόν του, εν μόνον φωτεινόν σημείον ενώ τω μεμακρυσμένω και ζοφερώ ορίζοντι του μέλλοντός του - τη λαμπηδόνα του προπατορικού θρόνου του και την αιματηράν πορφύραν του μάρτυρος Αυτοκράτορός του»¹.

Για να δικαιολογήσει τη σύγχρονη κατάσταση ο Α.Βαλαωρίτης πρέπει να γυρίσει πίσω στο παρελθόν και το κάνει με τον πιο απλό και σίγουρο τρόπο για την εποχή. Γυρνά στο Βυζαντινό τέλος και τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, εκεί που χάνεται το νήμα της ελληνικής βασιλείας και περνά σε τετρακόσια χρόνια παρακμής. Όπως όλοι, έτσι και ο Α.Βαλαωρίτης μέσα στο Βυζάντιο βρίσκει την ελληνική συνέχεια στη συνείδησή του, εκεί έχουμε ό,τι ελληνικό πριν έρθει η σκλαβιά από τους Τούρκους. Μαζί μ' αυτά, στον ελληνικό θρόνο, τοποθετεί τις ελπίδες και το φως για την αναγέννηση των Ελλήνων.

Στη συνέχεια μιλά με καθαρό τρόπο για το Σύνταγμα και τη βασιλεία που αυτή την εποχή, έχουν πάρει άλλη διάσταση: «Περιορίσατε όσον θέλετε δια των συνταγματικών θεσμών σας, την Βασιλείαν, φυλακίσατε αυτήν εντός της

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 400.

πνιγηράς ατμόσφαιρας των ανακτόρων της, καταδικάσατε αυτήν εις παθητικήν αδράνειαν, πνίξατε την δια των θυμάτων ιδανικής τινός λατρείας, απομονώσατέ την, καταστήσατε αυτήν φαντασιώδη σκιάν, μείνατε βέβαιοι, δεν θέλετε επιτύχει ποτέ να σβέσητε από του λαού την συνείδησιν, την ιδέαν, ότι ο φέρων επί της κεφαλής αυτού το στέμμα της Ελλάδος υποχρεούται κατά καθήκον ιερόν και απαραβίαστον να συμμετέχει των αγώνων και των προσπαθειών μας να μεταλαμβάνει των παθημάτων μας, να κοινωνεί των δακρύων μας και να επιχέη βάλαμον εις τας πληγάς μας. Διότι τοιαύτα τινά και ουχί άλλα είναι, κύριοι, τα δώρα, άπερ προσφέρομεν εις την Βασιλείαν»¹.

Για πρώτη φορά έχουμε παράλληλη κρίση των δύο θεσμών συντάγματος και βασιλείας και προκαλεί έως και έκπληξη η θέση του για το Σύνταγμα και οι χαρακτηρισμοί του γι' αυτό. Το θεωρεί ότι φυλακίζει, καταδικάζει και απομονώνει τη βασιλεία και γενικά ότι στέκεται εμπόδιο σ' αυτή. Κάνει επίκληση της λαϊκής συνείδησης για να καταφέρει να δώσει στη βασιλεία τα εύσημα που θέλει. Για άλλη μια φορά διακρίνεται σε υπερβολικό βαθμό ο αριστοκρατικός συντηρητισμός του Α.Βαλαωρίτη με τρόπο που αυτή τη φορά μιλά για το σύνταγμα.

Στη συνέχεια περιγράφει το πώς πρέπει να είναι ο ιδανικός βασιλιάς, ποια πρέπει να είναι τα χαρακτηριστικά του: «Ο Βασιλιάς πρέπει να είναι τα νεύρα και η σάρκα του έθνους, ανώτερος απ' όλους, κοντά στον πάσχοντα άνθρωπο, μεγαλοϊδεάτης και πολεμιστής»².

Ο Α.Βαλαωρίτης είναι η προσωποποίηση του ατομικισμού, το άτομο γι' αυτόν είναι πάνω από την κοινωνία, είναι αυτό που εκφράζει τη θέλησή της και

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος...ό.π.,σ. 401.

² Αυτόθι, σ. 402.

το είναι της. Έτσι τώρα βρίσκει την ευκαιρία να δώσει τα χαρακτηριστικά και του ιδανικού ατόμου μέσα από την περιγραφή του για τον ιδανικό βασιλιά. Μέσα απ' αυτά τα χαρακτηριστικά νομίζουμε ότι καθορίζει και τον ιδανικό τύπο της εποχής του και πως αυτός πρέπει να είναι. Ενσάρκωση αυτού του ιδανικού τύπου είναι κατά τη γνώμη του, ο βασιλιάς.

Στη συνέχεια, μιλά παράλληλα για τη βασιλεία και το λαό και αναφέρει: «Τοιαύτη τις είναι η Ελληνική παράδοσις περί Βασιλέως. Συναρμολογήσατε τώρα μετά των παραδόσεων τούτων τας ιδέας μας έκαστος ημών έχει περί λαού. Συνδυάσατε τα δύο ταύτα στοιχεία, συζεύξατέ τα ενί πνεύματι και μείνατε βέβαιοι, θέλετε εξασφαλίσει εις τα τέκνα σας περιουσίαν ανεκτίμητον, καρποφόρον, ήτις θέλει γονιμοποιείσθαι αενάως δια των ανεξάντλητων δυνάμεων, αίτινες απορρέουσιν εκ του δημοτικού σχολείου αναζωπυρουμένου δια της αύρας της Βασιλείας»¹.

Για τον Α.Βαλαωρίτη, βασιλεία και λαός, ταυτίζονται, γίνονται ένα, μέσα στη συνείδησή του και προχωράνε μαζί. Η βασιλεία γι' αυτόν πηγάζει μέσα από τη γνήσια λαϊκή συνείδηση και παίρνει τη σύγχρονη μορφή της.

«Προ πάντων εις τας παρούσας δυσχερείς περιστάσεις απαιτείται συνασπισμός, αγάπη, απόλυτος υπακοή εις το νόμον, απαιτείται αφοσίωσις εις τον Βασιλέα. Υπάρχει απαιρητήτως ανάγκη δια της διαγωγής αυτού το Ελληνικόν Έθνος να γίνη αυτοσύστατον, ίνα γεννηθή η πεποίθησις ότι εις τας χείρας αυτού δύναται η χριστιανική Ευρώπη να εμπιστευθεί τα μεγάλα της Ανατολής συμφέροντα»².

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 403.

² Αυτόθι, σ. 406.

Η υπακοή στο νόμο και η αφοσίωση στο βασιλιά είναι τα δύο απαραίτητα στοιχεία, για να μπορέσει να πάει καλά ο τόπος και να πραγματοποιηθεί η Μεγάλη Ιδέα στην ανατολή με τις ευλογίες της δύσης.

«Παρήλθεν ο καιρός των κοινωνικών επαναστάσεων. Ο κόσμος όλος προβαίνει σήμερον εις την κατάκτησιν του μέλλοντος ουχί δια των όπλων, αλλά δια της ηρέμου και βαθμιαίας αναπτύξεως του φυσικού και ηθικού πλούτου... Τάξις λοιπόν είναι στοιχείον απαραίτητον της ευημερίας μας... Απέναντι ημών ίστανται μάρτυρες τα όρη της Ηπείρου και η αιματόφυρτος γη των προγόνων μας»¹.

Για τον Α.Βαλαωρίτη πέρασε ο καιρός των κοινωνικών επαναστάσεων, εμπορούμενος από βαθιά εθνική συνείδηση δε βλέπει τέτοια χαρακτηριστικά στις επαναστάσεις και τα διάφορα κινήματα της εποχής του. Για τον Α.Βαλαωρίτη και μετά την ειρηνική Ένωση των Επτανήσων, η εξέλιξη και το μέλλον κερδίζονται χωρίς τα όπλα και με την ανάπτυξη του φυσικού και ηθικού πλούτου. Μετά απ' αυτά όμως δεν ξεχνά και την καινούρια Μεγάλη Ιδέα γι' αυτόν, τους Επτανήσιους και τους Έλληνες, που είναι η Ήπειρος και η απελευθέρωσή της.

---

¹ Στο ίδιο, σ. 406.

17. Αγόρευση κατά τη Θ΄ συνεδρίαση της Βουλής στις 21 Ιουνίου 1865 επί της εξελέγξεως των εκλογών

Για τις 14 Μαΐου 1865 ορίστηκαν οι εκλογές και θα διαρκούσαν 4 μέρες, η σύγκλιση της Βουλής ορίστηκε στις 28 Μαΐου 1865. Ο Κ.Λομβάρδος πρότεινε η εκλογή να γίνεται με σφαιρίδιο κατά το πρότυπο των Επτανήσων, ενώ, η πλειοψηφία της Βουλής δέχτηκε η εκλογή να είναι άμεση, καθολική και μυστική.

Δικαίωμα να ψηφίζουν είχαν οι Έλληνες πολίτες που συμπλήρωναν τα εικοσιένα τους χρόνια και διέθεταν κάποια ιδιοκτησία ή ασκούσαν οποιοδήποτε επάγγελμα ή επιτήδευμα. Οι άκληροι δηλαδή και ανεπάγγελτοι, μαζί με τους παράφρονες, τους κατάδικους, τους υπόδικους για κακούργημα και όσους έχασαν τη διαχείριση της περιουσίας τους δε μπορούσαν να ψηφίσουν. Περιορισμοί μπήκαν στην εκλογιμότητα, εκτός από εκείνους που έβαζε το σύνταγμα. «Δια να εκλεχθή τις βουλευτής» όριζε το άρθρο 5 «απαιτείται, πλην των εν των άρθρω 70 του συντάγματος ιδιοτήτων α) να μην υπάγεται εις τινά των εν τω προηγουμένω άρθρω εξαιρέσεων (αυτών που αναφερόνταν στους εκλογείς) β) να κέκτηται εν τη επαρχία αφ' ης εκλέγεται, ακινήτου τινός περιουσίας».

Το εκλογικό σύστημα ήταν ένα πλειοψηφικό, με σχετική πλειοψηφία, απόλυτα επιμεριστικό, αφήνοντας στον εκλογέα τη δυνατότητα να εκφράσει τη γνώμη του για όλους τους υποψήφιους, αφού μπορούσε να ψηφίσει όσους και όποιους ήθελε. Συγχρόνως εξασφάλιζε στο μεγαλύτερο δυνατό ποσοστό τη μυστικότητα της ψηφοφορίας και τη γνησιότητα. Η πρώτη Βουλή της κοινοβουλευτικής μοναρχίας είχε 181 βουλευτές, τους 177 που εκλέχθηκαν σύμφωνα με τον αναλογισμό που αποφάσισε το υπουργικό συμβούλιο στις 23

Μαρτίου και τέσσερις που πρόσθεσε η ίδια κάνοντας τον έλεγχο των εκλογών. 79 από τους 181 βουλευτές ήταν πληρεξούσιοι στη Β' συνέλευση και 51 είχαν εκλεγεί στις βουλές του Όθωνος. Οι αριθμοί αυτοί προσδιορίζουν τη σχέση της Βουλής του 1865 με το παρελθόν. Αυτή η σχέση επηρέαζε και τη διαμόρφωση των πολιτικών τάσεων που εξέφραζαν οι Δημήτριος Βούλγαρης, Επαμεινώνδας Δεληγιώργης και Αλέξανδρος Κουμουνδούρος.

Η βουλή του 1865 παρουσίαζε στη σύνθεση την ομοιότητα με τις βουλές της Γ' Γαλλικής Δημοκρατίας. Ένας σημαντικός αριθμός βουλευτών, 20-30, που ο καθένας τους επηρέαζε έναν ή δύο συναδέλφους τους, διεκδικούσαν υπουργείο. Έτσι, ήταν δύσκολο να σχηματιστούν ισχυρές πλειοψηφίες, αφού εξάλλου κομματική οργάνωση δεν υπήρχε και η κομματική πειθαρχία ήταν κάτι το άγνωστο. Οι υπουργειοθήρες με τους φίλους τους δεν αποτελούσαν κάτι ανάλογο με το άμορφο κέντρο, που παρουσίαζαν οι γαλλικές βουλές, το *parais*, γιατί δεν είχαν τέτοια τοποθέτηση, ούτε εξασφάλιζαν εξισορρόπηση ανάμεσα στη δεξιά και στην αριστερά, αφού τέτοιες τάσεις δεν υπήρχαν στην ελληνική Βουλή του 19^{ου} αιώνα. Οι υπουργειοθήρες, που ήταν αξιόλογες πολιτικές προσωπικότητες δεν μπορούσαν να ικανοποιηθούν στο σύνολό τους και γι' αυτό όταν υπήρχαν σε μια ελληνική Βουλή σε ποσοστό 10-15% ήταν ακατόρθωτος ο σχηματισμός βιώσιμης κυβέρνησης¹.

Στις 28 Μαΐου 1865 ο Κουμουνδούρος εξήγγειλε στη Βουλή το πολιτικό του πρόγραμμα, που είχε ως βασική επιδίωξη τη σταθερότητα του κοινωνικού και πολιτικού καθεστώτος. Έτσι σχηματίστηκε και το Κουμουνδουρικό κόμμα, το οποίο έγινε σύντομα ένας από τους ισχυρότερους πολιτικούς σχηματισμούς².

---

¹ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα, 1977, τ.13, σ. 240-243.

² Κ. Παπαθανασόπουλος, Α. Κουμουνδούρος, Αθήνα, 1993, σ. 31-32.

Μέσα σ' αυτό το κλίμα και αφού συμπράττει με τον Κουμουνδούρο, κάνει την αγόρευσή του για τον έλεγχο των εκλογών ο Α.Βαλαωρίτης στις 21 Ιουνίου 1865. «Κύριοι, όσοι εκ των παρευρισκομένων έλαβον μέρος ως πληρεξούσιοι εν τη Β' Εθνική των Ελλήνων Συνελεύσει εις την συζήτησιν του περί εκλογής βουλευτών νόμου, δύνανται να μαρτυρήσωσι μετά πόσης βίας και εν μέσω τίνων περιστάσεων διευτυπώθησαν αι διατάξεις, αίτινες ώφειλον να κανονίσωσι το σπουδαιότερον έργον, όπερ επρόκειτο να επιχειρήση η ελευθέρα Ελλάς μετά την κατάρτισιν του νέου συντάγματος και την αποκατάστασιν της Βασιλείας»¹.

Η Ελλάδα έχει να αντιμετωπίσει νέα δεδομένα, νέο σύνταγμα και νέο Βασιλιά, αλλά και νέο εκλογικό νόμο, όλα αυτά τα τονίζει ο Α.Βαλαωρίτης στην αρχή του λόγου του θέλοντας να καταδείξει το σημαντικό έργο που πάει να επιτελεστεί από τη Βουλή για τον έλεγχο των εκλογών. Καινούριες προσπάθειες με καινούρια δεδομένα, δίνουν έναν νέο πολιτικό ορίζοντα στη νεοελληνική κοινωνία του 1865. Προσπάθειες που έχουν σαν στόχο τον καλύτερο και πιο εκσυγχρονισμένο κοινοβουλευτισμό, με όλα τα προβλήματα που αυτός μπορεί να έχει.

«Ως εκ τούτου, κύριοι, καθιερώθησαν δρακόντειοι ποινικάί διατάξεις, επ' ελπίδι ότι το μέγεθος της τιμωρίας ήθελεν αναχαιτίσει όσους θα συνελάμβανον την ιδέαν να κακουργήσωσι προς παραβίασιν του νόμου και προς διαστροφήν των αποτελεσμάτων της εκλογής»².

Και ο Α.Βαλαωρίτης επισημαίνει και υπερτονίζει τη σημασία του νόμου και τη θέσπιση τέτοιων διατάξεων, έτσι ώστε, να διασφαλίζεται εκ των προτέρων η σωστή εκλογική διαδικασία και να αποφεύγονται οι παρατυπίες και

---

¹ Α. Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, Αθήνα, 1980, τ.1, σ. 407.

² Αυτόθι, σ. 407.

οι όποιες ανωμαλίες. Συμφωνεί και υπερτονίζει ότι ο νόμος πρέπει να είναι σκληρός και αμείλικτος έτσι ώστε να προστατεύει την εκλογική διαδικασία.

«Αν εν τη γενική τινι και προκαταρκτική συζήτηση δεν ορισθώσιν αρχαί τινές, δυνάμενοι να χρησιμεύσωσιν ως κανόνες και αίτινες εφαρμοζόμενοι μετά της αυστηροτέρας αμεροληψίας να επιφέρωσι το αποτέλεσμα της ακυρώσεως και της επικυρώσεως, φοβούμαι με το ζήτημα της εξελέγξεως μυριοτρόπως περιπλεκόμενον και αυθαιρέτως λυόμενον κατά τας εντυπώσεις της στιγμής, καταδείξει ημάς αναξίους της εμπιστοσύνης του έθνους»¹.

Ζητά να καθοριστούν γενικές αρχές στη συζήτηση ώστε να τεθεί σε σωστή βάση και να έχει σωστά αποτελέσματα, η όλη κινηθείσα διαδικασία για τον έλεγχο των εκλογών. Αν γίνει το αντίθετο και με προχειρότητα, η όλη διαδικασία, φοβάται και αυτός μην καταδειχτούν όλοι οι βουλευτές ανάξιοι της εμπιστοσύνης του έθνους.

Έτσι διατυπώνει την πρότασή του: «Να επιτραπή προκαταρκτική συζήτησις σκοπόν έχουσα την καθιέρωσιν γενικών αρχών, όθεν ορμώμενη η Βουλή να προβή εις την αμερόληπτον και αυστηράν εξέλεξιιν των εκλογών»².

Ο Α.Βαλαωρίτης προσπαθώντας να οργανώσει τη διαδικασία, προτείνει να καθιερωθούν και να οριστούν γενικές αρχές για να ελεγχθούν οι εκλογές με αμερόληπτο και αυστηρό τρόπο.

«Εύκολον ήτον να προΐδη τις, κύριοι, ότι κατά την έναρξιν των εργασιών της Βουλής ταύτης πρώτον σύνθημα πολέμου ήθελαν εγερθή το περί εξελέγξεως των εκλογών ζήτημα. Άμεσος ή έμμεσος κυβερνητική επέμβασις, βία, διαφθορά, καταδολίωσις του ιεροτέρου δικαιώματος αφ' ενός, αφ' ετέρου

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος...ό.π., σ. 409-410.

² Αυτόθι, σ. 410.

ισχυρισμός ότι πλήρης αμεροληψία και νομιμότης επικράτησε κατά την εφαρμογήν του νέου εκλογικού συστήματος του καθιερωθέντος παρά της Β' Εθνικής των Ελλήνων Συνελεύσεως»¹.

Ο Βαλαωρίτης βλέπει ανοιχτά πια τα πράγματα και θέτει τα ζητήματα με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο και από τις δύο πλευρές στο πρώτο σοβαρό ζήτημα που τίθεται να ασχοληθεί η εθνική αντιπροσωπεία. Οι βουλευτές καλούνται να αποφασίσουν, αν έγινε πραγματικά ομαλά, η εκλογική διαδικασία ή αν υπήρχαν δόλιες παρεμβάσεις, κατά την διάρκειά της.

«Διότι αν η ελευθερία του λόγου πέπτρωται να μη είναι πλήρης εντός του περιβόλου τούτου, αν οι παριστάμενοι ως μάρτυρες ή ως θεαταί εν ταις παρούσαις δυσχερεστάταις περιστάσεσι δεν δείξωσι σεβασμόν και προς πεποιθήσεις αντιθέτους εις τας ιδέας ή της προλήψεις των, τότε λυπούμαι να το είπω, εντός του θυσιαστηρίου τούτου της ελευθερίας θα ίδωμεν αίφνης καθήμενην επί του σιδηρού θρόνου της την αποτροπαιότεραν τυραννίαν»².

Δύο είναι οι όροι για τη συζήτηση, κατά τον Α.Βαλαωρίτη, πρώτον, ελευθερία του λόγου μέσα στη Βουλή και δεύτερον, σεβασμός στη αντίθετη γνώμη. Εδώ ο Α.Βαλαωρίτης κάνει μάθημα δημοκρατίας μέσα στη Βουλή και καθορίζει με τον πιο ανοιχτό τρόπο τους όρους της, αλλιώς αν δεν γίνουν αποδεκτοί αυτοί οι όροι, υπάρχει κίνδυνος να βρεθούν διοικούμενα από κάποια σκληρή τυραννία που δεν θα είναι από κανέναν αποδεκτή.

«Βεβαίως, κύριοι, δεν ήθελε δυνηθή να καταγράψη τις μεταξύ των νεωτέρων ειδήσεων τας μικράς συμπαθείας μου υπέρ του αντιπροσωπευτικού πολιτεύματος, όπως μέχρι τούτου εφαρμόσθη εν Ελλάδι. Ταύτας διετράνωσα

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος...ό.π., σ. 410.

² Αυτόθι, σ. 411.

πολλάκις και πολλαχώς είτε ως βουλευτής του Ιονίου λαού ότι εμαχόμεν υπέρ του θριάμβου της εθνικής ιδέας και έβλεπα τόσον τα εν των τόπω τούτω όσον και τα εν Επτανήσω διατρέχοντα είτε, αγαθή τύχη, ως πληρεξούσιος του έθνους, ότε με απέστειλεν η πατρίς μου προς κατάρτισιν του Ελληνικού πολιτεύματος και έλαβα εκ του πλησίον ακριβέστερου γνώσιν των πραγμάτων»¹.

Είναι επιφυλακτικός ο Α.Βαλαωρίτης, αλλά υπέρμαχος του κοινοβουλευτισμού και του αντιπροσωπευτικού συστήματος και όπως αυτό εφαρμόζεται στην Ελλάδα. Αυτό που διαφαίνεται στο Α.Βαλαωρίτη αλλά και γενικότερα στην εποχή είναι μια διαρκής συζήτηση για το πιο πολίτευμα θα είναι καλύτερο για την διακυβέρνηση της χώρας και πιο όχι. Γι' αυτό, σε μια Ελλάδα που αλλάζει διαρκώς, οι άνθρωποί της, οι κυβερνώντες της μοιάζουν επιφυλακτικοί σε κάθε αλλαγή αλλά παράλληλα και υπέρμαχοί της.

«Τότε εφευρίσκονται καινοφανή τεχνάσματα, διασπείρονται αλλόκοτοι φήμαι, εξυπνούνται και ερεθίζονται αρχαίαι πληγαί και εν μέσω του ακατανομάστου τούτου στροβίλου τελείται, κύριοι, το μυστήριο της εκλογής, συλλαμβάνεται και κυοφορείται ο προσδοκώμενος αντιπρόσωπος, γεννάται το προσφιλές τέκνον του λαού, ο Μεσσίας της σωτηρίας του Έθνους, το παρθενικόν απαύγασμα της κοινής γνώμης»².

Ο λόγος του, στιγμές-στιγμές, μοιάζει τόσο αναλυτικός στην περιγραφή των αισθημάτων ως προς την κοινοβουλευτική διαδικασία, που φαίνεται σαν μιλάει σ' ένα φίλο του, στο σπίτι του, ο οποίος θα τον συγχωρέσει κιόλας για τα όποια σφάλματά του ή για τις όποιες υπερβολές του. Ο λόγος όμως είναι λόγος

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος...ό.π., σ. 412.

² Αυτόθι, σ. 415.

από βήματος της Βουλής, που σημαίνει πως πρέπει να είναι λιγότερο εξομολογητικός και προσωπικός και περισσότερο λιτός και περιεκτικός, ως προς το θέμα. Ίσως εδώ να διακρίνεται ακόμη περισσότερο και ο πολιτικός ρομαντισμός του Α.Βαλαωρίτη που, δε διστάζει μέσα σε κοινές ιστορίες, να τοποθετείται με προσωπικό ύφος και ήθος. Ο πολιτικός ρομαντισμός του, είναι ξεκάθαρος όπως και ο ποιητικός ρομαντισμός, μέσα στα άλλα του κείμενα της λογοτεχνίας. Ο Α.Βαλαωρίτης είναι γνήσιο τέκνο της εποχής και των ρευμάτων που σ' αυτή υπάρχουν. Ο ρομαντισμός, που είναι κυρίαρχος αυτή την εποχή στην Αθήνα, στα Επτάνησα, παντού στην ελεύθερη Ελλάδα. Είναι το ρεύμα, που λίγο σχετικά καθυστερημένο, ήρθε σε σχέση με τη Δύση, αλλά είναι κυρίαρχο παντού από την ποίηση και την πολιτική μέχρι την καθημερινή ζωή.

«Αυτή είναι η πικρά αλήθεια και εκ της αληθείας ταύτης πηγάζει το πικρότερον συμπέρασμα, ότι το συνταγματικόν πολίτευμα βασιζόμενον κυρίως εις την θέλησιν των περισσοτέρων, δεν υπήρξεν εν Ελλάδι παρά φενακισμός και χλεύη, αφού οι περισσότεροι ούτοι ή και πάντες ανακηρύττονται ως οι εκλεκτοί του λαού υπό την πίεσιν των περιστάσεων της στιγμής και υπό το πρίσμα προσκαίρου τινός και τεχνητής προκαταλήψεως»¹.

Εδώ κάνει αυστηρή κριτική στο συνταγματικό πολίτευμα και όπως αυτό εφαρμόζεται στην Ελλάδα. Η εκκίνηση, η μήτρα των ιδεών του Α.Βαλαωρίτη είναι αριστοκρατική. Αυτός, δηλαδή, είναι ο κάτοχος και του πλούτου και της εξουσίας από την ώρα που γεννήθηκε, μεγάλωσε μέσα σε μια εκπληκτική ελευθερία για τα δεδομένα ενός κοινού ανθρώπου. Έτσι, λοιπόν, δεν μας

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 416.

προξενεί εντύπωση η κάθε συντηρητική επωδός για το σύνταγμα και τους δημοκρατικούς γενικότερα θεσμούς, όσο αληθινή και να είναι.

«Κύριοι, ενσυνειδήτως και πατριωτικώς πράττοντες έπρεπεν άπαντες και συμπολιτευόμενοι και αντιπολιτευόμενοι, να παραιτήσωμεν της έδρας μας, κηρύττοντες μετ' ειλικρινείας, ότι μέγα μέρος των μολυβδίνων σφαιριδίων, άτινα μας εδόθησαν, ή πρέπει να θεωρηθώσιν ως υπερτοκισμός των χρημάτων μας, ή ως αμοιβή του εμπορευομένου σίτου μας, ή ως αντάλλαγμα των ραδιουργιών και της δημοκοπίας μας ή ως δώρον των συγγενικών μας σχέσεων ή ως αντίτιμον των μυστικών υποσχέσεων και υποχρεώσεών μας»¹.

Ο λόγος είναι σαφής και δείχνει άνθρωπο που έχει υποστεί την κοινοβουλευτική διαδικασία, την έχει βιώσει πολύ. Είναι λόγος ενός πολιτικού που σέβεται και τιμά την κάλπη αλλά, παράλληλα, την φοβάται πολύ, γιατί απλά, είναι πάντα πιθανό, σε μια εκλογική διαδικασία, να μη συγχρονιστεί μαζί του και φυσικά να μη βγει βουλευτής.

«Δεν αρνούμαι ότι και η μη ακριβής τήρησις των διατάξεων του νόμου και η δωροδοκία και η επέμβασις της Κυβερνήσεως δύναται πολλάκις να θεωρηθώσιν ως αποχρώσαι αιτίαι ακυρώσεως. Αλλά ως προς την μη ακριβή τήρησιν του νόμου (εννοείται οίκοθεν όταν δεν είναι ουσιώδης) νομίζω ότι η Βουλή πρέπει να φανή συγκαταβατική και επιεικής προκειμένου λόγου περί εφαρμογής συστήματος πρώτην ήδη φοράν εισαγόμενου εν Ελλάδι και καθισταμένου πολυπλόκου ως εκ των πολλών τύπων, οίτινες το συνοδεύουσι»².

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 418-419.

² Αυτόθι, σ. 422.

Εδώ επανέρχεται στη συζήτηση και καθορίζει τα αίτια που πρέπει να υπάρχουν για να ακυρωθεί μια εκλογή και αυτά είναι η μη ακριβής τήρηση του νόμου, η δωροδοκία και η επέμβαση της κυβέρνησης. Παρ' όλα αυτά επισημαίνει ότι όλοι θα πρέπει να είναι ελαστικοί γιατί είναι η πρώτη φορά που τίθεται σε εφαρμογή αυτό το εκλογικό σύστημα.

«Κατ' εμέ έχων υπ' όψιν τας εκθέσεις των τμημάτων και μελετήσας τα διατρέξαντα μετ' επιστασίας, δύο τινάς περιπτώσεις οφείλομεν να λάβωμεν υπ' όψιν, την βίαν όταν αυτή είναι αποτελεσματική και τον δόλον. Δια μεν της πρώτης καταναγκάζεται η συνείδησις του εκλογέως, δια δε της δευτέρας μεταβάλλεται το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας»¹.

Δύο θα πρέπει να είναι τελικά οι βασικοί λόγοι ακύρωσης εκλογής και πρέπει να τεθούν στο στόχαστρο του νόμου, η βία όταν αυτή ασκείται και ο δόλος.

Η Βουλή, αφού εξέτασε τις συστάσεις που πρόσβαλλαν το κύρος του εκλογικού αποτελέσματος, σε ορισμένες περιφέρειες και τις απέρριψε όλες, εξέλεξε τον πρόεδρό της και μετά, στις 31 Ιουλίου 1865, σταμάτησε τις εργασίες της για 40 μέρες.

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 421.

18. Αγόρευση στις 11 Οκτωβρίου 1865 για το νομοσχέδιο περί σχηματισμού πόρων για τη διατήρηση της συγκοινωνίας από ξηρά και θάλασσα

Ο Α.Κουμουνδούρος, μετά τη συζήτηση των ενστάσεων για τις εκλογές, προέβη σε ανασχηματισμό της κυβέρνησης, τον οποίο, όπως αποδείχτηκε, χειρίστηκε με κακό τρόπο.

Στις 11 Οκτωβρίου άρχισε στη Βουλή συζήτηση για το νομοσχέδιο «περί σχηματισμού πόρων προς συντήρησιν και βελτίωσιν της δια ξηράς και θαλάσσης συγκοινωνίας», που κράτησε τρεις μέρες.

Στη συζήτηση πήρε μέρος και ο Α.Βαλαωρίτης: «Δεν προτίθεμαι, κύριοι, να αποδείξω, ως τινες των συναδέλφων μου επεχείρησαν, ότι ο βαθμός του εξευγενισμού και της ευημερίας έθνους τινος καταμετρείται σήμεραν δια της τελειότητας των μέσων, δι' ων συγκοινωνούσι προς αλλήλους και ανταλλάτουσιν τας εαυτών σχέσεις οι κάτοικοι της χώρας τινός»¹.

Ένα μεγάλο θέμα, αυτό της συγκοινωνίας στον Ελλαδικό χώρο έρχεται στην επιφάνεια μ' αυτό το νομοσχέδιο, που πάνω στηρίχθηκε και όλη η πολιτική της κυβέρνησης Κουμουνδούρου. Από την ψήφισή του ή όχι εξαρτιόταν και η διατήρηση της κυβέρνησης ή όχι.

Ο Α.Βαλαωρίτης θεωρεί δεδομένα ότι από τις καλές συγκοινωνίες εξαρτάται και η καλή κατάσταση του έθνους, όμως έχει αντίρρηση επί της ουσίας: «Τι επιζητείτε, κύριοι, δια των προτεινόμενων φόρων; Αναντιρρήτως θέλετε ν' αυξήσετε τους πόρους της επικράτειας. Και δεν γνωρίζετε σεις, ότι οι

---

¹ Α. Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, Αθήνα, 1980, τ.1, σ. 432.

πόροι αυτοί υπάρχουσιν, ότι ο θεός της Ελλάδος επεδαψίλευσεν αυτούς αφθόνους, αλλ' ότι μέχρι τούδε αναιδώς εκλάπησαν ή κατηστεύθησαν; Δεν γνωρίζετε σεις, ότι ο Ελληνικός λαός τον φόρον αυτόν πληρώνει υπό την μάστιγα των εισπρακτόρων σας; Και ότι οι ιδιώτες του κατασταλάζουσι, δεν αποταμιεύονται προς κοινήν ωφέλειαν, αλλ' ότι υπήρξαν πάντοτε της αρπαγής το έρμαιον και της διαφθοράς το μέσον; Δεν γνωρίζετε πάντα ταύτα;»¹.

Το πρόβλημα τίθεται από τον Α.Βαλαωρίτη, όπως και από πολλούς άλλους βουλευτές, δηλαδή, τι γίνεται με τους πόρους από τη φορολογία; Ο Α.Βαλαωρίτης είναι σκληρός στο λόγο και αναφέρει τα προβλήματα με το όνομά τους. Έτσι δεν διστάζει να μιλήσει και μέσα στη Βουλή για κλοπή των φόρων από τους κρατικούς λειτουργούς, τους εισπράκτορες δηλαδή. Ένας σαθρός κρατικός μηχανισμός, έρμαιο στις κλοπές των κρατικών λειτουργών, είναι αυτός που υπάρχει και λειτουργεί, δεν υπάρχει κανένας έλεγχος και προστασία στους φόρους, που πληρώνει ο ελληνικός λαός.

Ο Α.Βαλαωρίτης είναι αρνητικός στο νομοσχέδιο και για έναν ακόμη λόγο, γιατί μ' αυτόν άνοιγε ο δρόμος για την κατάργηση της Νομαρχίας και του Πρωτοδικείου της Λευκάδας. Ο Α.Βαλαωρίτης δε γινόταν να μην υπερασπιστεί τα συμφέροντα της ιδιαίτερής του πατρίδας².

Συνεχίζει στην αγόρευσή του: «Ότι τοιαύτα μέτρα ημείς θέλομεν τα θεωρεί ως αληθή εμπαιγμόν, ενόσω βλέπομεν κατασπαταλωμένην την περιουσίαν του έθνους και δι' αυτής τρεφομένους τους λύκους της πολιτείας ότι,

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος...ό.π., σ. 434.

² Ν.Α. Πατσάκας «Α. Κουμουνδούρος - Α. Βαλαωρίτης μια σύντομη αλλά δυνατή πολιτική φιλία» π. Βιβλιοφιλία, τχ. 73, Αθήνα 1996, σ. 17-18.

αν μέχρι τούδε ανεδείχθητε ανάξιοι να συντηρήσετε, πολλώ μάλλον δικαιούμεθα να σας θεωρήσωμεν αναξίους να ανοικοδομήσητε· ότι επομένως δια των αχωνεύτων και παρακαίρων προτάσεών σας διακωμωδείτε τον λαόν και πράττετε αξιόμεμπτον δημοκοπίαν»¹.

Ο Α.Βαλαωρίτης είναι ιδιαίτερα δεικτικός απέναντι στην κυβέρνηση, την οποία μέχρι τώρα στήριζε. Οι δυο λόγοι της διαφωνίας του είναι καθαροί και κυρίως η εναντίωσή του στην κατασπατάληση του δημοσίου χρήματος από τους κρατικούς λειτουργούς και γι' αυτό τους κάνει αυστηρή κριτική. Έτσι δε διστάζει να χαρακτηρίσει την κυβέρνηση ως ανάξια.

Έτσι, καταψηφίζει το νομοσχέδιο και γίνεται αιτία να πέσει η πρώτη κυβέρνηση Κουμουνδούρου, με την οποία μέχρι τότε είχε συμπορευθεί. Παρά τις προσπάθειές του τελικά καταργήθηκαν η Νομαρχία και το Πρωτοδικείο της Λευκάδας, αλλά ο Α.Βαλαωρίτης παραμένει στις τάξεις των φίλων του Α.Κουμουνδούρου. Ενδεικτικό της σχέσης αλλά και του χαρακτήρα των δύο ανδρών είναι το παρακάτω περιστατικό. Μετά την πτώση της κυβέρνησης ο Α.Βαλαωρίτης κάθεται σιωπηλός στο πίσω από τον Α. Κουμουνδούρο, έδρανο της Βουλής. Ο μεγαλόκαρδος και αμνησίκακος Μεσσήνιος πολιτικός γυρνά και λέει στον παρορμητικό και οξύθυμο Λευκαδίτη «Καλά μας έριξες, αλλά και να μη μας μιλής;»².

Τελικά με ψήφους 75 έναντι 69 ανατράπηκε η κυβέρνηση και δεν πέρασε το νομοσχέδιο.

Βέβαια η κυβέρνηση δεν θα είχε καταρρεύσει, αν ο Α.Κουμουνδούρος είχε ενδώσει στη διαδεδομένη συνήθεια της εποχής του και είχε συμπεριλάβει

---

¹ Α. Βαλαωρίτης, Βίος...ό.π., σ. 435.

² Ν.Α. Πατσάκας, ό.π., σ. 18.

στους κόλπους της τους γνωστούς «υπουργοθήρες με πελατεία» πολιτικούς, μια κατηγορία μάλλον νομιμοποιημένη από τη σύγχρονη νεοελληνική ιστοριογραφία¹.

---

¹ Κ. Παπαθανασόπουλος, Α. Κουμουندούρος, Αθήνα, 1995, σ. 32.

19. Αγόρευση στις 18 Ιανουαρίου 1867 προς υποστήριξη των νομοσχεδίων που υποβλήθηκαν από την κυβέρνηση Κουμουνδούρου χάριν των πολεμικών παρασκευών της χώρας κατά τη διάρκεια της Κρητικής Επανάστασης

Στις 18 Δεκεμβρίου 1866, ορκίζεται νέα κυβέρνηση υπό τον Α.Κουμουνδούρο. Στο μεταξύ οι χριστιανοί της Κρήτης, παρόλο, που δεν έβλεπαν σύντομη την επέμβαση των Δυνάμεων, δεν απελπίζονταν, ενθαρρύνονταν κυρίως, από το γεγονός, ότι η νέα κυβέρνηση παρόλο, που φαινομενικά εξακολουθούσε την τακτική της ουδετερότητας απέναντι στην επανάσταση, ήταν περισσότερο ενθουσιώδης και δραστήρια από ότι η προκάτοχος, κυρίως, ως προς το θέμα της ενισχύσεως του αγώνα με περισσότερες τροφές και πολεμοφόδια. Εξάλλου είχαν τελεσφορήσει και οι ενέργειες για την προμήθεια νέου, ταχύτερου ατμόπλοιου, για τη μεταφορά εφοδίων στην Κρήτη και στα μέσα Φεβρουαρίου έφθασε στη Σύρο το «Αρκάδι» αγορασμένο από τους ομογενείς της Αγγλίας. Επιπλέον, η κυβέρνηση Κουμουνδούρου, με υπουργό εξωτερικών το Χαρ. Τρικούπη, προσπάθησε να εντάξει το Κρητικό θέμα, στα γενικότερα πλαίσια του Ανατολικού ζητήματος, αντίθετα από το Δεληγιώργη, που το θεωρούσε ανεξάρτητο και κινήθηκε προς όλες τις κατευθύνσεις για σύναψη συμμαχιών, ιδιαίτερα με τη Σερβία με την οποία υπέγραψε, λίγους μήνες αργότερα, συνθήκη συμμαχίας.

Στις 19/12/1866, ο Α.Κουμουνδούρος μιλά και παίρνει θέση στο Κρητικό ζήτημα για πρώτη φορά μέσα στην ελληνική Βουλή. Μια μεγάλη τομή από το Μεσσήνιο πολιτικό στο εν εξελίξει Ανατολικό ζήτημα και της ένταξης της Κρήτης σ' αυτό. Ο Α. Βαλαωρίτης, σαν συνεπής εθνικός επαναστάτης και διαρκής υπέρμαχος της Μεγάλης Ιδέας, δε μπορεί παρά να ταυτιστεί με τις θέσεις του Α.

Κουμουνδούρου, έρχεται στην Αθήνα γίνεται μέλος της Κεντρικής Επιτροπής για την ενίσχυση του Κρητικού αγώνα και αργότερα γραμματέας της, συμμετέχει στα Υπουργικά συμβούλια χωρίς να είναι μέλος της κυβέρνησης και γενικά δίνει όλες του τις δυνάμεις για να πετύχει αυτή η επανάσταση. Αποκορύφωμα αυτής της στάσης του Α. Βαλαωρίτη είναι και ο λόγος του στη βουλή κατά την τρίτη συζήτηση του περί στρατολογίας νομοσχεδίου. Σε μια κατάμεστη από κόσμο αίθουσα της Βουλής και ενώ παραιτήθηκαν από ομιλητές οι πρώτοι στον κατάλογο, παίρνει το λόγο ο Α. Βαλαωρίτης, αφού προηγουμένως έχει ακούσει την προτροπή του καθημένου δίπλα του Α. Κουμουνδούρου, «Από το Θεό και στα χέρια σου»¹.

«Ανεδέχθημεν να κυβερνήσωμεν την Ελλάδα, είπεν ο Πρωθυπουργός από του βήματος τούτου, ανεδέχθημεν να κυβερνήσωμεν την Ελλάδα εν στιγμαίς, καθ' ας η πολιτεία κλυδωνίζεται, ότε η ισχύς των νόμων εχαλαρώθη, ενώ ο στρατός χρήζει ριζικής διοργανώσεως, ενώ η δημόσια ασφάλεια κατήντησε φάσμα, ότε η οικονομική δυσχέρεια εκορυφώθη»².

Η Ελλάδα βρίσκεται σε μια πολύ κρίσιμη καμπή, η Μεγάλη Ιδέα βρίσκεται στο αποκορύφωμά της και επηρεάζει κάθε πτυχή της. Ιδιαίτερα η στρατιωτική της πτυχή βρίσκεται σε ένα πολύ ιδιαίτερο σημείο μια και δρομολογούνται νέα πολεμικά σχέδια, που πρέπει να στεφθούν με επιτυχία. Το ανατολικό ζήτημα μπαίνει σε μια καινούρια διάσταση μέσα από τους λόγους και τις πράξεις των ελλήνων πολιτικών και πολιτών.

---

¹ Ν.Α. Πατσάκας, Α. Κουμουνδούρος - Α. Βαλαωρίτης, μια σύντομη αλλά δυνατή πολιτική φιλία, π. Βιβλιοφιλία, τχ. 73, Αθήνα, 1996, σ. 18.

² Α. Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, Αθήνα, 1980, τ.1, σ. 436.

Η Κρήτη σηματοδοτεί μια νέα εποχή, για τα πολιτικά και στρατιωτικά πράγματα και δίνει μια νέα πραγματική διάσταση στη Μεγάλη Ιδέα.

«Ήδη ο επί των Στρατιωτικών υπουργός και ο υπουργός επί των Ναυτικών προσηγάγαν νομοσχέδια, δι' ων πρώτην φοράν η ελευθέρα Ελλάς πρόκειται να παρασταθή έτοιμη προς ματαίωσιν παντός ενδεχόμενου κινδύνου... Επομένως νέοι πόροι, νέα δάνεια, καθόσον ταύτα πάντα συνέχονται αδιαρρήκτως, ουδ' επιτρέπεται να τα διαζεύξωμεν αν αληθώς επιποθώμεν να ίδωμεν πραγματοποιένας τας ελπίδας εξασφαλιζόμενας τας προσδοκίας μας»¹.

Η ίδια η Ελλάδα, κατά τον Α.Βαλαωρίτη, με την ενίσχυση των πόρων του στρατού και του ναυτικού, δίνει μια νέα διάσταση στο πως θα αντιμετωπίσει τους όποιους εξωτερικούς κινδύνους, τις όποιες απειλές.

Ενισχύεται ο στρατός και το ναυτικό με νέα δάνεια, εξοπλίζονται σε τέτοιο βαθμό ώστε να μπορούν να πραγματώσουν τη Μεγάλη Ιδέα και να απελευθερώσουν την Κρήτη. Ο Α.Βαλαωρίτης είναι συμμετοχος, με ίσους όρους και σ' αυτή την εθνική ευθύνη, για τις νέες πολεμικές προετοιμασίες.

«Αφ' ης στιγμής απεχωρίσθημεν, κύριοι, κατά τον παρελθόντα Ιανουάριον, ήρχισαν εν τη εσπερία Ευρώπη να κυοφορούνται μεγάλοι πολιτικοί μεταβολαί. Τα παρά τον Αλβιν Δουκάτα υπήρξαν η αιτία σπουδαίας αναστατώσεως, καθώς πολλάκις μικρόν και ασήμαντον κέντημα διεγείρει εν τω ανθρωπίνω οργανισμώ επικίνδυνα νευρικά νοσήματα. Εν τη ιστορία της ανθρωπότητος ο δέκατος ένατος αιών θέλει διαλάμπει εν μέσω του κοιμητηρίου του παρελθόντος, ουχί ως ημίσβεστος νεκρική λυχνία, αλλ' ως φαίνεται αστήρ ανημμένος παρ' αυτής της δεξιάς του Υψίστου. Τα αίματα και η θυελλώδης

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 437.

εμφάνισης της πρώτης Γαλλικής Αυτοκρατορίας, η ανέγερσις και η πτώσις των Βουρβόνων, η συνταγματική επανάστασις των 1830, η Γαλλική Δημοκρατία, ο Κριμαϊκός πόλεμος, πάντα ταύτα θέλουσι μένει γεγραμμένα εν τοις δέλτοις της Ιστορίας καθώς αναγράφονται επί των μαυσωλείων τα ονόματα των τεθνεώντων· αλλ' ότι πέπρωται να ζήση ζωήν αιώνιαν, να καταστείλη και αυτήν την καταστρεπτικήν ενέργειαν του χρόνου αενάως ενισχυόμενον και κραταιούμενον, αναντιρρήτως, κύριοι, είναι το δόγμα των εθνικοτήτων»¹.

Ο Α.Βαλαωρίτης ξέρει καλά τη διεθνή κατάσταση και συγκυρία και δε διστάζει να την αναλύσει. Όλα μοιάζουν θετικά για να κάνει και η Ελλάδα το επόμενο βήμα και να ανατρέψει την εικόνα του υπάρχοντος Ανατολικού ζητήματος και να εντάξει, με την όποια δύναμή της, σ' αυτό και την Κρήτη.

Το δόγμα των εθνικοτήτων, όπως λέει, είναι κυρίαρχο αυτή τη στιγμή στην Ευρώπη και προς αυτή την κατεύθυνση πρέπει να κινηθούν τα πράγματα. Ο ελληνικός εθνικισμός πρέπει να πάρει την καινούρια του μορφή, την καινούρια του διάσταση και να γίνει πιο διεκδικητικός, πιο δυναμικός. Η νέα ελληνική εθνική και ιστορική συνείδηση πρέπει να ντυθεί αυτό το καινούριο μεγαλοϊδεατικό ένδυμά της και να προχωρήσει μπροστά προς την ολοκλήρωσή της.

«Το ελληνικόν έθνος, ευθύς μετά την άλωσιν της Κωνσταντινουπόλεως, εξελέχθη παρά του Παντοδυνάμου Θεού ίνα παραλάβη εν τοις σπλάχνοις αυτού και επώαση τον πολύτιμον σπόρον... Συνωμοσίαι επί συνωμοσιών, επαναστάσεις επί επαναστάσεων, σφαγαί, βάσανα, ακαταλόγιστοι συμφοραί

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 441.

υπήρξαν τα φαινόμενα του εμβρυϊκού ούτως ειπείν βίου της μεγάλης, της ιεράς ταύτης ιδέας»¹.

Τα πάντα αυτή τη στιγμή γυρίζουν, κατά το Α.Βαλαωρίτη γύρω από τη μεγάλη του ιερή ιδέα. Όλα περιστρέφονται γύρω από αυτή και ζητούν την ολοκλήρωση και πραγμάτωσή της. Έτσι, μπαίνει στην πρώτη γραμμή των προετοιμασιών για αυτή τη μεγάλη εθνική επανάσταση. Έχει απορρίψει, εδώ και καιρό, την έννοια της πραγμάτωσης της κοινωνικής επανάστασης, μπολιάστηκε κι αυτός μέσα από τις συνεχείς ειρηνικές διαπραγματεύσεις για την Ένωση των Επτανήσων και έγινε κήρυκας της μη επανάστασης. Τώρα όμως που το έθνος σύσσωμο ετοιμάζει μια νέα εθνική επανάσταση δεν μπορεί ο μεγάλος αυτός εθνικός επαναστάτης, να μείνει πίσω. Η Κρήτη, αυτή τη στιγμή, μόνο με το όπλο θα απελευθερωθεί και όλοι μπαίνουν μπροστά σ' αυτή την ιδέα, όλοι ζουν και προετοιμάζονται γι' αυτό.

«Η Κρήτη ανέλαβε την εξακολούθησιν του προαιώνιου έργου, όπερ δια της κατάρτισεως του Ελληνικού Βασιλείου έμεινεν ανεκπεραίωτον. Δίδει το τιμαλφές αυτής αίμα, την πολύτιμον αυτής σάρκα, προσθέτει τα λείψανα των τέκνων της, όπως δι' αυτών ανυψωθή επ' ολίγον ο πύργος του Ελληνισμού και σεις μας ερωτάτε διατί συμπονούμεν, διατί συγκινούμεθα; Άπαγε της βλασφημίας!»².

Η Κρήτη, λοιπόν, για το Α.Βαλαωρίτη είναι η ευκαιρία για την ολοκλήρωση της Μεγάλης Ιδέας σ' αυτό το στάδιό της, δεν σηκώνει καμία αμφισβήτηση αυτό από κανέναν και όλα τα βλέμματα πρέπει να συγκεντρωθούν σ' αυτό το σκοπό. Η Κρήτη είναι αυτή που έχει τις

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 441.

² Αυτόθι, σ. 443.

προϋποθέσεις αυτή τη στιγμή να διεκδικήσει με τα όπλα την εθνική της απελευθέρωση και το κάνει και όλοι τρέχουν δίπλα της, κοντά της.

«Και αφού επείσθημεν περί πάντων τούτων, εμορφώσαμεν, κύριοι, την διάγνωσίν μας, και ιδού ερχόμεθα σήμερον να διακηρύξωμεν από του βήματος τούτου, ότι μόνη θεραπεία είναι η επέκτασις των Ελληνικών ορίων, είναι η αποκατάστασις της μεγάλης ελληνικής εθνότητος... Σπεύσατε πριν ή ακαταμάχητα γεγονότα μας ποδοπατήσωσιν. Εν μία μόνη ημέρα δύνανται σήμερον να καταρτισθώσι νέαι εθνικαί κοσμογονίαι. Ο αρματολικός μεσαιών υπήρξεν η εγκυμοσύνη, η εκατονταετηρίς αυτή είναι ο τοκετός... Θέλετε ιδεί όσον ούπω συνερχομένους και συναδελφωμένους μεθ' ημών ου μόνον τους Κρήτας, αλλά και Θεσσαλούς και Μακεδόνας και Ηπειρώτας προς εκπλήρωσιν των πατροπαράδοτων προφητειών και προς πραγματοποίησιν των ευχών και των ονείρων τεσσάρων μακρών και ατελεύτητων εκατονταετηρίδων»¹.

Σ' αυτή τη φάση, το μικρό Ελληνικό κράτος για τον Α.Βαλαωρίτη το μόνο που έχει να κάνει είναι να επεκταθεί, το σώμα αυτού του έθνους πρέπει να μεγαλώσει, μόνο έτσι θα μπορέσει να θεραπευθεί.

Ο αρματολικός μεσαίωνας υπήρξε η προετοιμασία, η μεγάλη προετοιμασία για τα μελλούμενα. Τα μελλούμενα που έφτασαν το μέλλον και οι προβολές του στον ελληνικό 19^ο αιώνα γίνονται παρόν και αποκτούν πραγματική διάσταση.

Τώρα, που τελειώνει ο λόγος, ο Α.Βαλαωρίτης δε διστάζει να ανοίξει τη Μεγάλη Ιδέα σ' όλη της τη διάσταση μετά την Κρήτη η Θεσσαλία, η Μακεδονία, η Ήπειρος. Ο λόγος του μοιάζει προφητικός για το σημερινό μελετητή, έπεσε

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 446.

μέσα σ' όλο το άνοιγμα του, οι διεκδικήσεις του δε μοιάζουν εξωπραγματικές και μυθικές, είναι ρεαλιστικές και πραγματικές, δεν είχε παρά το χρόνο να περιμένει για να δικαιωθεί.

20. Αγόρευση στις 21 Μαρτίου 1867 υπέρ της επανίδρυσης του Πρωτοδικείου Λευκάδας

Στις 20 Νοεμβρίου 1866, η κυβέρνηση Κουμουνδούρου κατέθεσε νομοσχέδιο στη Βουλή, για την ανάθεση της αντιβασιλείας στο θείο του βασιλιά, πρίγκιπα Ιωάννη, για όσο διάστημα θα διαρκούσε «η μελετώμενη προσεχής απουσία (για το γάμο του) του βασιλέως εκτός του κράτους». Το νομοσχέδιο ψηφίστηκε αμέσως και έγινε νόμος που υπογράφηκε από το Γεώργιο στις 31/12/1866. Δημοσιεύτηκε όμως στην εφημερίδα της κυβερνήσεως (φ. 14) μόνο στις 4 Μαρτίου 1867. Μια εβδομάδα προηγουμένως ψηφίστηκε νομοσχέδιο που όριζε ότι «ο αδελφός της Α.Μ. του βασιλέως της Δανίας, πατρός του βασιλέως των Ελλήνων, Ιωάννης του Σλέσβικ Ολστάϊν Σόνδερβουργ Γλύξμπουργκ, πολιτογραφείται Έλληνας. Ο νέος νόμος ΡΣΕ΄ υπογράφηκε από το Βασιλιά στις 26 Μαρτίου 1867 και δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (φ. 19) πέντε μέρες αργότερα¹.

Τον Αύγουστο του 1865, η Ελοϊσία Βαλαωρίτη έγραφε στον Α. Βαλαωρίτη να φύγει από το νησάκι τους τη Μαδουρή όπου βρισκόταν και να γυρίσει στην πόλη λόγω της καταστάσεώς της, δημόσιας ασφάλειας και των ληστών που λυμαίνονταν την απέναντι Ακαρνανία. Και ήταν αυτοί εκατοντάδες, όπως γράφει η εφημερίδα «Λευκάς» (στο φυλ. 2/25-2-1866), οι οποίοι αναμφίβολα περνούσαν και στη Λευκάδα και δρούσαν. Ο βιογράφος του ποιητή, γιος του, Ιωάννης Βαλαωρίτης, σχετίζοντας την κατάργηση του Πρωτοδικείου Λευκάδος με την κατάσταση ανασφάλειας που επικρατούσε στο νησί έγραφε: «Ατυχώς δε και οι φόβοι αυτού (σημ. του Α.Βαλαωρίτη) περί των

---

¹ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα, 1977, τ.13, σ. 281.

αποτελεσμάτων της καταργήσεως του Πρωτοδικείου επαλήθευσαν, διότι η Λευκάς και οι δυτικά της Στερεάς Ελλάδος επαρχίαι, ως αποτελεί αυτή οιοσδήποτε προέκτασιν, περιήλθον επί πολύν χρόνον ως εκ της απουσίας πάσης δικαστικής εξουσίας, εις κατάστασιν αναρχίας εν αις μόνη υπήρχε κυριαρχούσα εξουσία η των απειροπληθών φυγοδίκων, φυγοποιών και ληστροικών συμμοριών, αίτινες ελυμαίνοντο την χώραν»¹.

Αυτό είναι το κλίμα στην Αθήνα και στη Λευκάδα και ο Α.Βαλαωρίτης βρίσκει την ευκαιρία να μιλήσει για το πρόβλημα της πατρίδας του, μέσα στην Ελληνική βουλή και λέει: «Εύκολον ήτον να προΐδῃ τις έντιμοι Βουλευταί, ότι η παρά της κυβερνήσεως προτεινομένη πίστωση προς σύστασιν τριών εν των κράττει νέων πρωτοδικείων ήθελε προκαλέσει ζωηρότητα εν τη Βουλή συζητήσεως... Αλλά παραλείπων την περαιτέρω αριθμησιν των πλεονεκτημάτων απήλαυσεν η Λευκάς κατά το μακρόν διάστημα διακοσίων περίπου ετών, δεν δύναμαι να αποσιωπήσω ότι η νήσος εκείνη υπήρξεν ανέκαθεν κέντρον δικαστικής εξουσίας»².

Τώρα, που φαίνεται κάποια ελπίδα, για την επανίδρυση του Πρωτοδικείου στη Λευκάδα, ο Α.Βαλαωρίτης το κάνει με τις δυνάμεις που έχει, πρωτεύον θέμα. Μάλιστα δικαιολογεί και ιστορικά τα λεγόμενά του και τους ισχυρισμούς για την επανίδρυση.

«Το ημέτερον πρωτοδικεϊόν κατηργήθη και την κατάργησιν ταύτην ηθέλησαν να δικαιολογήσωσι τινές, προτάπτοντες ότι μεν την προ πολλού επικρατούσαν οικονομικήν δυσχέρειαν, ότι δε τον κανόνα της ισότητος όστις κακή τύχη έτυχε και εν τη περιπτώσει ταύτη παρ' ημίν τερατώδους και όλως

---

¹ Π. Ροντογιάννης, Ιστορία της Νήσου Λευκάδος, Αθήνα, 1982, τ.2 σ. 612.

² Α. Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, Αθήνα, 1980, τ.1, σ. 448-451.

πρωτοφανούς εφαρμογής και ως προς τον λόγον τον οικονομικόν η κυβέρνησις ευρίσκεται ήδη εις κατάστασιν, κύριοι, να εἴπη προς ημάς ὅτι ἡ ἀπλά των μαρτύρων μετακόμισις εἰς Κέρκυραν ἀπήτησεν δαπάνην ανωτέρας ἐκείνης, ἥτις θεωρεῖται ἀναγκαία προς διατήρησιν ἐνός πρωτοδικείου, χωρὶς να υπολογίσῃ τις τὴν ἀκαταλόγιστον βλάβην, ἥτις προέκυψεν ἐκ τῆς καταναγκαστικῆς ἀργίας, εἰς τὴν καταδικάζονται αἱ χεῖρες των ἡμετέρων γεωργῶν ὡς ἐκ τῆς μακρᾶς ἀποδημίας καὶ χωρὶς να ληφθῶσιν ὑπ’ ὄψιν αἱ δυσχέρειαι διάπλου ἐν καιρῷ χειμῶνος, λίαν ἐπικινδύνου καὶ ἐπιχειρουμένου συνήθως δι’ ἰστιοφόρων πλοίων ἐνεκὲν τῆς ἐλλείψεως τακτικῆς συγκοινωνίας δια των ἀτμοκινήτων μεταξύ Λευκάδος καὶ Κέρκυρας. Το ζήτημα λοιπόν, κύριοι, ὑπὸ τὴν ἐποψὶν ταύτην ὑπάρχει λελυμένον καὶ τὴν ἀπόδειξιν τῆς ἀληθείας δίδει δυστυχῶς εἰς ημάς ἡ πείρα του παρελθόντος»¹.

Εἶναι πολὺ καλὸς καὶ ρεαλιστικὸς ὁ τρόπος που περιγράφει τὴ δικαστικὴ πραγματικότητα ὁ Α.Βαλαωρίτης. Ἡ περιγραφή του φανερῶνει ἓνα πρόβλημα μεγάλο για τὴν προσωπικὴ του πατρίδα καὶ τους κατοίκους τῆς. Το πρόβλημα μεγάλωσε καὶ μεγάλωνε, λόγω οικονομικῶν δυσχερειῶν, ἡ ἐπιχειρηματολογία του ὁμως πείθει πως τὸ πρόβλημα ἦταν τὸ ἴδιο με τὴ μεταφορὰ των μαρτύρων που στοίχιζε τὰ ἴδια λεφτά. Το μέγεθος του προβλήματος φαίνεται ἀκόμη πιο πολὺ ἀπὸ τὰ παρακάτω: «Τι θέλετε εἶπει, κύριοι, ὅταν μάθετε ὅτι 4000 δίκαι ὑπάρχουσιν σήμερον ἐκκρεμεῖς;... Ὅταν ἀκούσητε ὅτι πάμπολλαι ποινικαὶ υποθέσεις εἰσαχθεῖσαι πρὶν τῆς Ἐνώσεως καὶ συσσωρευθεῖσαι ὡς ἐκ του ἐκτάκτου των περιστάσεων ὑποχρεοῦσι συνοικίας ολοκλήρους μετὰ γυναικῶν

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ὁ.π., σ. 452.

και τέκνων να μεταφέρονται εις Κέρκυραν και να λιμοκτονούν εκεί, ποριζόμενοι τον επιούσιον άρτον δια της ελεημοσύνης, άστεγοι, απελπισμένοι;»¹.

Η Λευκάδα όπως και τα άλλα νησιά, με την Ένωση έχασαν πολλά προνόμια κυρίως, διοικητικά, που έφεραν διάφορα προβλήματα, ένα απ' αυτά είναι και το της απονομής δικαιοσύνης.

«Καταδιώξατε, κύριοι, τη ληστεϊαν, στήσατε τη λαιμητόμον, προκηρύξατε τας κεφαλάς των ενόχων, ας ρεύση το αίμα, ας βραβευθώσιν οι προδοται... αλλά μη λησμονήσητε ότι δι' άλλης μακροτέρας μεν αλλ' ασφαλεστέρας οδού δύνασθε μόνον να τύχητε της ποθητής εξοντώσεως. Σπείρατε τον πολιτισμόν και θέλετε θερίσει τάξιν και δημόσιαν ασφάλειαν. Η όψις της δικαιοσύνης έχει τι το εκπλήττον και αυτά τα άγρια θηρία. Όπου η δικαστική εξουσία εδρεύει, όπου Νόμος παρίσταται φρουρούμενος υπό των ακοιμήτων αυτού λειτουργών, όπου η τιμωρία δύναται να επέλθη σύντονος και ταχεία, εκείθεν εξοστρακίζονται τα κακουργήματα αποσβέννυνται αι εγκληματικά όρέξεις διότι η δικαιοσύνη είναι ακτίς απορρέουσα εξ αυτού του οφθαλμού της θεότητος και τα ζόφη, άτινα πολλάκις περικαλύπτουσι τη ψυχήν του ανθρώπου, διασκορπίζονται και φεύγουσι ενώπιόν της»².

Εδώ δίνεται στον Α.Βαλαωρίτη η δυνατότητα να μιλήσει και λίγο πιο γενικά περί δικαιοσύνης μια και αυτή την περίοδο το έχει ανάγκη η Ελλάδα. Το φαινόμενο της ληστεϊας από τη μια μεριά, αλλά και το αδέκαστο όπως στην Λευκάδα από την άλλη, δεν αφήνουν περιθώρια να λειτουργήσει ο κοινωνικός οργανισμός. Έτσι ένας λόγος υπέρ του Νόμου και του Δικαίου φαντάζει πολύ χρήσιμος.

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π, σ. 452.

² Αυτόθι, σ. 455.

21. Απόσπασμα αυτοσχέδιας ανόρευσης στις 25 Μαρτίου 1868 στην πλατεία της Λευκάδας

Ο Γεώργιος όρκισε στις 20 Δεκεμβρίου 1867 πρόεδρο του Υπουργικού συμβουλίου τον Αριστείδη Μωραϊτίνη. Ο Βασιλιάς, που με διάταγμά του (21/12/1867) διέκοψε τις εργασίες της γ' συνόδου για σαράντα μέρες, ήθελε να διαλύσει τη Βουλή και να διενεργήσει νέες εκλογές, αλλά με την κυβέρνηση Μωραϊτίνη. Τα πολιτικά πρόσωπα που την αποτέλεσαν, και ιδιαίτερα ο Μεσσηνέζης, ζήτησαν να εξασφαλιστούν ότι θα έμεναν υπουργοί και μετά τις εκλογές. Επειδή ο Γεώργιος δεν μπορούσε να τους το υποσχεθεί, παραιτήθηκαν και οδήγησαν σε κυβερνητική κρίση στις 25/1/1868. Αμέσως δόθηκε η εντολή στον Δ.Βούλγαρη, που την ίδια μέρα στις 8 το βράδυ όρκισε την τρίτη, επί βασιλείας Γεωργίου, κυβέρνησή του. Μαζί με την κυβέρνηση ο Δ.Βούλγαρης πήρε και τη διάλυση της Βουλής. Νέες εκλογές θα διεξαχθούν από την Πέμπτη 21 ως και την Κυριακή 24 Μαρτίου. Η νέα Βουλή θα άρχιζε τις εργασίες της στις 25 Απριλίου¹.

Μέσα σ' αυτό το κλίμα ο Α.Βαλαωρίτης εκφωνεί το λόγο του μπροστά στους Λευκαδίτες: «Το ζήτημα της Επτανήσου ανατεμνόμενον δια της λογιστικής κοπίδος ου μόνον ταπεινούνται, εξευτελίζεται, αλλά και εν τη νεωτέρα Ελληνική ιστορία θέλει παρασταθή ίσως, υπό την έποψιν ταύτην, ως αποτυχούσα πολιτική κερδοσκοπία. Αλλά το ζήτημα της Επτανήσου, εξεταζόμενον υπό άλλην έποψιν ηθικότεραν και εθνικότεραν, προώρισται κύριοι, να μένη άφθαρτον μνημείον της ισχύος και της ακαταβλήτου δυνάμεως,

---

¹ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα, 1977, τ.13, σ. 283.

ην ενεφύσησεν ο Ύψιστος εις τα σπλάγχνα των λαών εκείνων μάχονται, επιδιώκοντες τον προορισμόν των και εκπληρούντες την αποστολήν των»¹.

Ο Α.Βαλαωρίτης εδώ εξετάζει και αναφέρει τα συν και πλην της Ένωσης. Υπάρχουν αρκετά αρνητικά σημεία αν καθίσει κάποιος με λογιστική μέθοδο και αναλύσει την Ένωση, όμως, τελικά αυτό που μένει, δεν είναι η άρνηση ή η μείωση του γεγονότος, αλλά θετικά του σημεία γι' αυτό το εθνικό γεγονός. Η Ένωση είναι πάνω από κάθε λογιστική καταμέτρηση των συν και πλην.

«Από εικοσιπέντε περίπου εκατονταετηρίδων το Ελληνικόν Έθνος, πεζόδρομος ακάματος, βαδίζει δια μέσου των αιώνων. Επήλθε εν τοσούτω η ζοφερά νυξ της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, επήλθεν ο κυκεών της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και όμως εν μέσω της κλαγγής των όπλων του κατακτητού καθώς εν μέσω της πνιγηράς ατμοσφαιρας της Γραικορωμαϊκής δεσποτείας, το πανάρχαιον πνεύμα του Ελληνισμού διαλάμπει, καθώς ενίοτε διαλάμπουσιν οι αστέρες εν μέσω συμπεπυκνωμένων νεφελών. Τοιούτω τρόπω το Ελληνικόν έθνος διήλθε τον βίον του ανταγωνιζόμενον διηνεκώς, αενάως αναφυόμενον... ως εκ θαύματος διασωζόμενον μέχρι της αποφράδος ημέρας των Αγίων Πάντων του έτους 1453»².

Με μια γρήγορη ματιά ο Α.Βαλαωρίτης διαπερνά και αναφέρει το τρίσημο σχήμα της Ελληνικής ιστορίας του 1868. Είναι καθαρό το σχήμα στο μυαλό του και δεν διστάζει να το αναφέρει επιγραμματικά. Αυτό το σχήμα λειτουργεί στην εθνική και ιστορική του συνείδηση και το μεταβιβάζει και στο λαό, μια και πάντα λειτουργεί και ο ίδιος διδακτικά απέναντι στο λαό.

---

¹ Α. Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, Αθήνα, 1980,τ.1,σ. 457.

² Αυτόθι, σ. 458-459.

«Συνδυάστε τους παλμούς της καρδιάς σας, οίπινες έναυλοι αντηχούν εις την ακοήν μου, μετά της πυρετώδους εξάψεως, ήτις κατακυριεύει και την ιδικήν μου καρδιάν. Συμπλέξατε τους κρυφιωτέρους πόθους της ψυχής σας μετά των σεπτών ονομάτων των ημετέρων Βασιλέων και συνενωθήτε μετ' εμού, όπως ομοθυμαδόν διακηρύξωμεν πάλιν το προαιώνιον, το αμετάτρεπτον σύνθημα του Ελληνισμού -Εμπρός... Εμπρός... Εμπρός!»¹.

Όλος ο μεγαλοϊδεατισμός του Α.Βαλαωρίτη συμπυκνώνεται σε μια λέξη Εμπρός, που και μ' αυτή τελειώνει το λόγο του. Εμπρός, για μια νέα Ελλάδα μεγαλύτερη και καλύτερη, με νέα εδάφη και νέους κατοίκους.

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 461.

22. Λόγος αυτοσχέδιος που εκφωνήθηκε τον Ιούλιο του 1875 μετά την ανακήρυξη των νέων βουλευτών Λευκάδας

Στις 18-21 Ιουλίου 1875 έγιναν εκλογές και νικητής, με σχετική πλειοψηφία, αναδείχτηκε ο Α. Κουμουνδούρος. Σ' αυτές τις εκλογές, που η γνησιότητά τους δεν αμφισβητήθηκε, κέρδισαν οι παλαιοί πολιτευόμενοι. Ο Α. Κουμουνδούρος σχημάτισε την 5^η του κυβέρνηση.

Ο Α.Βαλαωρίτης έχει αποχωρήσει από την πολιτική από το 1869, παρ' όλα αυτά συμμετέχει στα κοινά με διάφορους τρόπους, όπως τώρα, μ' αυτόν τον λόγο για τους νέους βουλευτές.

Ο Α.Βαλαωρίτης, με το ύφος και το στυλ του πολύ έμπειρου πολιτικού αναφέρει: «Δεν είμαι φίλοι μου, εξ εκείνων, οίτινες φύσει απαισιόδοξοι βλέπουν παντού χαλασμούς και βάραθρα. Οίτινες ευκόλως πτοούμενοι εκ των πρώτων απειλητικών φαινομένων, άτινα συνοδεύουσι συνήθως τη νεανική ηλικίαν όλων των εθνών, ευκόλως απελπίζονται και κύπτοντες την κεφαλήν σταυρώνουν τας χείρας και προσμένουν από ώρας εις ώραν ν' ακούσουν το τελευταίον του έθνους ψυχομάχημα»¹.

Ο Α.Βαλαωρίτης έχει πλήρη συνείδηση γι' αυτό που συμβαίνει στην Ελλάδα, ακόμη και το 1875, ότι είναι δηλαδή μια χώρα, ένα κράτος που διανύει τη νεανική ηλικία του και άρα έχει να αντιμετωπίσει και τα ανάλογα προβλήματα. Έτσι λοιπόν είναι αισιόδοξος ότι τα προβλήματα θα ξεπεραστούν και το έθνος θα επιβιώσει και θα ανδρωθεί.

Στη συνέχεια, δίνει ένα πολύ ωραίο και σωστό ορισμό της καινούριας κυβέρνησης: «Η παρούσα Κυβέρνησις, αν Κυβέρνησις συνταγματική δύναται να

---

¹ Α. Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, Αθήνα, 1980, τ.1, σ. 462.

ονομασθή πρόσκαιρος και ιδιόρρυθμος συνασπισμός τινών ατόμων, εις χείρας των οποίων μοιραίως πως περιήλθεν η διοίκησης της Ελλάδος»¹.

Αμέσως μετά κάνει κριτική στον Τρικούπη και τη στάση του απέναντι στο βασιλιά: «Ο κ. Τρικούπης προ τινών μηνών ισχυρίσθη, ότι μόνος πταίστης και παραίτιος των δεινών της Ελλάδος ήτο η Βασιλεία. Αλλ' ο Βασιλεύς εν μια των ημερών προσεκάλεσεν εις την διοίκησιν του τόπου τον κ. Τρικούπην και τότε ηκούσαμεν αίφνης τους υβριστάς και κατήγορους του Γεωργίου να κηρύττωσιν Αυτόν Σωτήρα και Μεσσίαν»².

Ο Α.Βαλαωρίτης, πάντα με το μέρος του βασιλιά, κατακρίνει τη στάση του Τρικούπη απέναντί του. Στη συνέχεια κριτικάρει και κατακρίνει τη διπλή συμπεριφορά απέναντι στον βασιλιά: «Της μικροσκοπικής ταύτης μερίδος οφείλομεν παρρησία να μεμφθώμεν την ανεξήγητον και παράδοξον παλιμβουλίαν. Ουδέ παραδεχόμεθα ότι είναι επιτετραμμένον εις πολιτικούς άνδρας, καυχωμένους επί ανδρική συμπεριφορά, ποτέ μεν να χαρακτηρίζωσι τον Ελληνικόν θρόνον ως απλούν ικρίον υπό τη σκιάν του οποίου πέπτρωται ανεμποδίστως να βλαστήση και ν' ανδρωθή το δένδρον της δημοκρατίας, ποτέ δε ως το εγκόλπιο του Ελληνισμού και ως την υπολειπομένην μόνην άγκυρα προς σωτηρίαν της Ελλάδος»³.

Η Ελλάδα ζει έντονα τη βασιλεία και τη στάση που αυτή κρατά απέναντι στη δημοκρατία. Δύο θεσμοί που αντιμάχονται ο ένας με τον άλλο μέσα σε μια νεανική δημοκρατία.

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 463.

² Αυτόθι, σ. 464.

³ Αυτόθι, σ. 464.

Και οι δύο όμως κάνουν μικρά βήματα προσέγγισης και σιγά-σιγά, έτσι ώστε να αρχίσουν να αλληλοσυμπληρώνονται και να συνυπάρχουν.

«Συ δε Λαέ, τέρπου επί τη περιφανεί νίκη σου και μη λησμονής ότι συ μόνος δύνασαι να τιμωρής τους ατάκτους και να επαναφέρης εις την θέσιν των τους οπωσδήποτε παρεκτρεπομένους, φυλάπτων πάντοτε τους όρους του Νόμου»¹.

Είναι ένας λόγος αυτοσχέδιος που απευθύνεται στο λαό και μέσα από τον ικανό χειρισμό της γλώσσας ο Α.Βαλαωρίτης τον κάνει να μοιάζει πως βγαίνει μέσα από το Λαό. Κάνει σκληρή κριτική στο υπάρχον πολιτικό σύστημα διακυβέρνησης και υμνεί για άλλη μια φορά το θεσμό της βασιλείας.

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 465.

23. Προκήρυξη προς τους Λευκαδίτες το 1875

Ο Α.Βαλαωρίτης καταφεύγει στη μέθοδο της ανώνυμης προκήρυξης, για να παρέμβει στα πολιτικά πράγματα της Λευκάδας. Μια μέθοδος της ανώνυμης προκήρυξης, προσφιλή για τα Επτανησιακά δεδομένα μια και ακόμη και ποιήματα έβγαιναν έτσι. Δεν έχουμε την ακριβή χρονολογία, δηλαδή, το μήνα που εκδόθηκε η προκήρυξη, αλλά από τα αναφερόμενα σ' αυτή πρέπει να πρόκειται για τη ΣΤ' περίοδο 23/6/1874 - 19/5/1875, που βουλευτές βγήκαν οι Γ. Σέρβος, Γ. Στεφανίσης και Ε. Ζαβερδινός μια και την επόμενη περίοδο την Ζ' 18/7/1875 - 17/7/1879 βγήκαν οι Γ. Μαχαίρας, Ξ. Βαλαωρίτης και Γ. Σέρβος¹.

Ο Α.Βαλαωρίτης αναφέρει: «Λευκάδιοι! Η εκλογή σας έπεσε! Ούτε ο Μαχαίρας, ούτε ο Σταματόπουλος, ούτε ο Βαλαωρίτης είναι πλέον βουλευταί σας. Η πατρίδα σας δεν έχει μέσα εις τη Βουλή κανένα επίτροπον να υπερασπισθή τα δικαιώματά της ούτε να λάβη μέρος εις τα μεγάλα εθνικά ζητήματα οπού ολοένα συζητούνται. Ψηφίζονται φόροι, ψηφίζονται νόμοι, κατηγορούνται υπουργοί, καίεται ο τόπος όλος και σεις ωσάν να είσθε Αγαρηνοί αλλόφυλοι, ούτε γνώμην δίδετε ούτε θεωρείσθε ζωντανοί. Και όλα ταύτα διότι δεν επέτυχε ο Σέρβος, διότι δεν ημπόρεσε να χορτάση το τυφλό του το πάθος και τη δοξομανία του»².

Ο Α.Βαλαωρίτης δε διστάζει, έστω και ανώνυμα, να γίνει δεικτικός και να κατηγορήσει με βαριά λόγια τους συντοπίτες του για την εκλογική τους συμπεριφορά. Να σημειωθεί ότι ο Σέρβος είναι στην αντίπαλη οικογένεια μ' αυτή που επηρεάζει και ελέγχει η οικογένεια του Α.Βαλαωρίτη.

---

¹ Π. Ροντογιάννης, Ιστορία της Νήσου Λευκάδος, Αθήνα, 1982, τ.2, σ. 634-635.

² Α. Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, Αθήνα, 1980, τ.1, σ. 466.

«Ο Σέρβος σας εκήρυξεν όλους άτιμους και πουλημένους διότι είπε και έγγραψε δια να το μάθη ο κόσμος ότι ο Μαχαίρας, ο Σταματόπουλος και ο Βαλαωρίτης σας αγόρασαν. Και έπειτα οπού η ατιμία σας εκηρύχθηκε εις όλο το έθνος από αυτόν τον καλόν πατριώτην, έπειτα οπού εβεβαίωσε την Επιτροπήν ότι και τα σκυλιά σας έφαγαν χρήματα, αφού έστειλε εις τα δικαστήρια και εις τας φυλακάς διακόσιες οικογένειες, αφού έσυρεν εις την Ανάκρισι χίλιους φτωχούς γεωργούς παραδίδοντάς τους εις τα νύχια του Θεριανού και του Μεσθενέα, αφού έκλεισε τα σχολεία της εξοχής και άφηκε τα παιδιά σας να τρέχουν εδώ κι εκεί αχαλίνωτα, αφού έδωκε εις τη Βουλή να πιστέψει ότι αυτό το καταφρονεμένο το νησί κατοικείται από κακούργους και από ανδράποδα, φυσικόν ήτο να πέση η εκλογή σας και να μείνετε πανόρφανος και ατιμασμένος»¹.

Είναι χρήσιμη αυτή η προκήρυξη γιατί από τη μια μεριά φανερώνει έναν άλλο Α.Βαλαωρίτη, που μιλά έξω από τα δόντια και από την άλλη, γιατί περιγράφει με τα πιο μελανά σημεία την κατάσταση που επικρατούσε στη Λευκάδα.

«Τι θα κάμωμεν λοιπόν, Λευκάδιοι, δια να ξαναποχτήσουμε την τιμή μας και ξεπλύνουμε το πρόσωπο από τα φτυσίματα οπού ελάβαμε; Εν από τα δύο. Ή να εκλέξωμε τους ίδιους βουλευτάς και να αποδείξουμε ότι ενσυνείδητη ήτο η πρώτη θέλησίς μας και ότι θα την υποστηρίξουμε με το αίμα μας αν είναι χρεία. Ή να εκλέξωμε άλλους και να ομολογήσουμε ότι αλήθεια η Λευκάδα είναι πόρνη και δεν είναι άξια να συζή με τας άλλας αδελφάς της επαρχίας του Κράτους.

Ένας συμπολίτης σας»²

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος...ό.π.,σ. 466.

² Αυτόθι, σ. 467.

Ο Α.Βαλαωρίτης δε διστάζει με τον τρόπο να εκβιάσει τους ψηφοφόρους λέγοντας να ψηφίσουν τους ίδιους, για να βγει ο Ξ. Βαλαωρίτης.

24. Λόγος στις 27 Σεπτεμβρίου 1876 στη Λευκάδα

Κατά τη διάρκεια της διακυβερνήσεως του Α.Κουμουνδούρου πραγματοποιήθηκαν 2 δίκες με κατηγορούμενους στελέχη της προηγούμενης κυβέρνησης Βούλγαρη. Η δεύτερη δίκη, στην οποία τελικά αθώθηκε ο Δ.Βούλγαρης, έγινε από τις 19 Απριλίου 1876 μέχρι τις 20 Νοεμβρίου 1876.

Την ίδια περίοδο ο Α.Βαλαωρίτης εκφωνεί αυτοσχέδιο λόγο την ημέρα των εγκαινίων του γυμνασίου Λευκάδας.

«Οι δε απόγονοι του Κωνσταντάρα, του Σταθά, του Θύμιου, του Βλαχάβα, του Βλαχαρματά Βέργου, του Κοντογιάννη, του Μπουκουβάλα, του Κούρμα, του Πάνου Μείντάνη επέπρωτο άραγε να μεταμορφώσιν εις ταπεινούς παντοπώλας και εις δεινούς εργάτας της γης και της θαλάσσης;»¹.

Διερωτάται ο Α.Βαλαωρίτης για το τι έγιναν οι απόγονοι των μεγάλων αγωνιστών και διερωτάται γιατί το ερώτημα γι' αυτόν είναι αν θα μπορέσουν να συνεχίσουν αυτοί το μεγάλο έργο της εθνικής αναγέννησης.

«Τοιουτοτρόπως, κύριοι, οι αφανείς μεν αλλ' αείμνηστοι διδάσκαλοι των ελληνικών γραμμάτων παρεσκεύασαν την ημέραν της εθνικής ανεγέρσεως όσον και οι λεοντόκαρδοι μαχηταί των ελληνικών ορέων... Δύο λοιπόν υπήρξαν, κύριοι, οι παντοδύναμοι μοχλοί, δι' ων εσαλεύθησαν τα θεμέλια της οθωμανικής κατακτήσεως: το βροντοφώνον, το πυρίπνουν καρυοφύλλι του κλέφτη και το βουβό μελανοδοχείον του Έλληνος διδασκάλου. Τα δυο ταύτα στοιχεία εκ συμφώνου συνειργάσθησαν και θα συνεργασθώσι, κύριοι, μέχρι συμπληρώσεως της εθνικής αποκαταστάσεως»².

---

¹ Α. Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, Αθήνα, 1980, τ.1, σ. 469.

² Αυτόθι, σ. 470.

Είναι ένας λόγος ύμνος στη γνώση και την παιδεία. Ο Α.Βαλαωρίτης βλέπει στον πολίτη έναν διπλό ρόλο, καλός στη γνώση, μα καλός και στ' άρματα.

Θεωρεί, ότι μέσα από την καλή παιδεία ή μόνο από την παιδεία κρατήθηκε άσβεστη η φλόγα του ελληνισμού, έτσι ώστε να καταφέρει να ξαναποκτήσει τη φυσική του υπόσταση και οντότητα ως κράτος.

Αλλά και μέσα από την παιδεία θα ξανακερδίσει ακόμη μεγαλύτερη οντότητα και θα προπαρασκευασθεί και για νέους μεγάλους εθνικούς αγώνες.

25. Προκήρυξη για τους επαναστάτες της Ηπείρου

Στις 12/24 Απριλίου 1877, η Ρωσία κήρυξε τον πόλεμο κατά της Τουρκίας. Τον Ιούνιο του 1877, με νέο οργανισμό, συστήθηκαν δύο μεραρχίες, της Στερεάς Ελλάδας, με έδρα την Αθήνα και της Πελοποννήσου, με έδρα την Πάτρα. Μολονότι ο ελληνικός στρατός δεν παρουσίαζε πλέον την απογοητευτική εικόνα του παρελθόντος, το υψηλό ηθικό της ηγεσίας του, που τον οδήγησε στην εισβολή της Θεσσαλίας, ήταν δυσανάλογο προς την πολεμική του ετοιμότητα.

Η οικουμενική κυβέρνηση, που έχει σχηματιστεί για να αντιμετωπίσει την κρίση, έρχεται σε συνεννόηση με τα άλλα βαλκανικά έθνη για συντονισμένα επαναστατικά κινήματα σε όλη τη βαλκανική. Μέσα σ' αυτή τη λογική ήρθε σε συνεννόηση και με τους Αλβανούς, με σκοπό την υποκίνηση αλβανικών εξεγέρσεων τη στιγμή που θα ξεσπούσαν οι επαναστάσεις στις ελληνικές επαρχίες. Οι συνεννοήσεις, όμως, απέτυχαν, γιατί προσέκρουσαν σε αντικρουόμενες θέσεις για το μέλλον της Αλβανίας. Η ελληνική πλευρά προσέφερε, στους Αλβανούς περιοχές ως τον ποταμό Σκούμπι, καθεστώς απόλυτης αυτονομίας μέσα στα όρια του διευρυμένου ελληνικού βασιλείου. Οι Αλβανοί όμως ζητούσαν αναγνώριση αλβανικής ηγεμονίας, στην οποία θα υπαγόταν ολόκληρη η βόρεια και μέρος της νότιας Ηπείρου. Αργότερα όταν, το Δεκέμβριο του 1877, επαναλήφθηκαν οι συνομιλίες, ο Έλληνας διαπραγματευτής Στέφανος Σκουλούδης αποδέχθηκε την ιδέα της αλβανικής ηγεμονίας, στην οποία θα περιλαμβάνονταν και περιοχές της Ηπείρου, υπό την προϋπόθεση ότι ηγεμόνας θα διοριζόταν ο πρίγκιπας Νικόλαος, πενταετής τότε,

γιος του βασιλιά των Ελλήνων. Αλλά και ο νέος γύρος των συνομιλιών δεν οδήγησε σε συμφωνία, γιατί στο μεταξύ υπογράφηκε η ανακωχή της Ανδριανούπολης.

Το γενικό σχέδιο των εξεγέρσεων καταρτίστηκε, βασικά, από το λοχαγό Ισχύμαχο και προέβλεπε ταυτόχρονες εξεγέρσεις στη Θεσσαλία, Ήπειρο, Μακεδονία και Κρήτη. Οι εξεγέρσεις αυτές θα άρχιζαν με την άφιξη ένοπλων σωμάτων από το βασίλειο.

Ενώ όμως, οι πρώτες ομάδες ενόπλων, είχαν αρχίσει να εισδύουν αθόρυβα στο γειτονικό τουρκικό έδαφος και στην Κρήτη, έφθασε στην Αθήνα η είδηση των ρωσικών αποτυχιών στην Πλεύνα, μαζί με απειλητικά διαβήματα της Κωνσταντινούπολης. Τις απειλές των Τούρκων διαβίβασε στην Αθήνα ο Άγγλος πρεσβευτής. Η οικουμενική όμως κυβέρνηση είχε αναστείλει την έναρξη των κινημάτων και ο Χ.Τρικούπης δεν δυσκολεύθηκε να δώσει διαβεβαιώσεις ότι «επί του παρόντος» η Ελλάδα δε σκόπευε να επιτεθεί κατά της Τουρκίας¹.

Μέσα σ' αυτό το κλίμα ο Α.Βαλαωρίτης συντάσσει την προκήρυξη η οποία δεν ήταν ανώνυμη, αλλά υπήρχαν από κάτω οι υπογραφές όσων αγωνιστών συντάσσονταν μ' αυτή.

«Αδελφοί Ηπειρώται!

Θαρρείτε!

Ο Θεός ο μεγαλοδύναμος δεν απέτρεψαν ακόμη το πρόσωπόν του αφ' ημών...

Εκεί ίσταντο άγρυπνοι φρουροί των πατρικών πολεμικών παραδόσεων τα τέκνα της Ηπείρου, εκεί ένθα ωρύονται τώρα πειναλέοι λύκοι και όρνεα σαρκοβόρα...

Κατέρρευσε πανταχόθεν το κράτος του Οσμάν»².

---

¹ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα, 1977, τ.13, σ. 326-330.

² Α. Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, Αθήνα, 1980, τ.1, σ. 472.

Ο Α.Βαλαωρίτης, βαθιά πιστός στο Θεό, ξεκινά την προκήρυξη με επίκληση στο θείο, αυτή μοιάζει να είναι η υπέρτατη αρχή για κάθε μάχη και αγώνα εθνικό και ελληνικό.

Στη συνέχεια, τοποθετεί τον στόχο, που είναι η Ήπειρος, ο μεγάλος πόθος και σκοπός του Α.Βαλαωρίτη, που τώρα μοιάζει να γίνεται πραγματικότητα. Την Ήπειρο την έχει υμνήσει πολλές φορές μέσα στα κείμενά του και ήταν πάντα ο επόμενος στόχος μετά την ενοποίηση των Επτανήσων με την Ελλάδα.

Δίνει και την πληροφορία στους επαναστάτες ότι κατέρρευσε παντού η Οθωμανική αυτοκρατορία για να μπορέσουν να συνεχίσουν με θάρρος και τόλμη τον αγώνα τους.

«Αδελφοί Ηπειρώται και σεις λεοντόκαρδοι Αλβανοί αναβήτε επί του υψηλοτέρου των ορέων μας... Διατί λοιπόν να μη μας εύρη αδελφικώς συνδεδεμένους σήμερα, ότε ανέτειλεν η ημέρα της εκδικήσεως;...

Το Σούλι... Το Χόρμοβο... Το Γαρδίκι... Η Πάργα...

Στ' άρματα, Ηπειρώται, στ' άρματα¹...».

Ηπειρώτες και Αλβανοί, σ' αυτή την κρίσιμη ιστορική φάση, είναι αδέλφια και μαζί πρέπει να αγωνιστούν για να διώξουν τον Τουρκικό ζυγό.

Στη συνέχεια, κάνει επίκληση ηρωικών τόπων της Ηπείρου για να ξυπνήσει μνήμες και να αναθερμάνει το αγωνιστικό πάθος των επαναστατών.

Η επίκληση στ' άρματα δηλώνει ανοιχτά την πλήρωση του στόχου για το μεγάλο σκοπό. Πάρτε τ' άρματα και επαναστατήστε για να εκπληρωθούν οι στόχοι του γένους.

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 473.

«Σεις δε, γενναίοι Αλβανοί, συναδελφώθητε μεθ' ημών ως γεννήματα και θρέμματα της αυτής μητρός. Το θρήσκευμα, τα κτήματα, αι οικογένειαι, οι στρατιωτικοί βαθμοί σας θα είναι δι' ημάς ιερά και απαραβίαστα...

Στ' άρματα, Ηπειρώται! Στ' άρματα, γενναίοι Αλβανοί! Η βασιλική πορφύρα του Γεωργίου θα καλύψη εξ ίσου τας κεφαλάς σας»¹.

Τονίζει, για άλλη μια φορά, την ύπαρξη του αλβανικού στοιχείου σ' αυτή την επανάσταση και τους δίνει την υπόσχεση ότι θα είναι ίσοι και όμοιοι με τους Έλληνες. Και τέλος δεν ξεχνά να αναφέρει και το βασιλιά που θα φροντίσει να τους καλύψει και αυτός.

---

¹ Α.Βαλαωρίτης, Βίος..., ό.π., σ. 473.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η πτώση του τείχους του Βερολίνου το 1989, η έκρηξη των εθνικισμών στα Βαλκάνια τη δεκαετία του '90, αλλά και πιο σύγχρονα, η δομή και λειτουργία του Ιρακινού κράτους, μετά τον πόλεμο με τους Αμερικανούς το 2003, καθιστούν τον εθνικισμό ένα φαινόμενο επίκαιρο και διαχρονικό.

Μελετήσαμε, θεωρούμε, αρκετά συστηματικά τον εθνικισμό και τις διάφορες διαστάσεις του, που έχουν σχέση με το ελληνικό κράτος κατά το 19ο αιώνα.

Λαμβάνοντας ως πηγές τα κείμενα του 19ου αιώνα που χρησιμοποιήσαμε θα επιχειρήσουμε μια κριτική σ' αυτά.

Ως προς τα δύο κείμενα του Σ. Ζαμπέλιου για το Βυζάντιο, αυτό που αξίζει να σταθεί κανείς είναι η άρτια φιλοσοφική του κατάρτιση με την οποία μπόρεσε να επενδύσει τη σκέψη του για την ελληνική ιστορία και το Βυζάντιο. Επίσης η καλή γνώση της θεωρίας του Χέγκελ, που όπως φαίνεται στο πρώτο μέρος της εργασίας, είχε επηρεάσει όχι μόνο τον Σ. Ζαμπέλιο αλλά και κάποιους Επτανήσιους καθώς και όλη την Ευρώπη στο εθνικιστικό ξύπνημα κατά το 19ο αιώνα .

Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος, φιγούρα μεγάλη και κυρίαρχη, με τον Δ' τόμο της Ιστορίας του, έκλεισε ανοιχτά ζητήματα της ελληνικής ιστορίας και κρυστάλλωσε την ελληνική εθνική ιστορική συνείδηση. Οσο και αν η συνεχής ροή του ελληνικού πολιτισμού στο χρόνο, που διαλέγει ο Κ. Παπαρρηγόπουλος για να αποδείξει την ελληνική συνέχεια, μοιάζει άκαμπτη και κουραστική, φαίνεται πως για τον ελληνικό εθνικισμό του 19ου αιώνα ήταν το ζητούμενο.

Ο Σ.Κουμανούδης, φυσιογνωμία ανθεκτική και επίμονη, μέσα από τα έργα του, κρυφά και φανερά, δικαίωσε τη φήμη του σαν τον τελευταίο εκπρόσωπο του διαφωτισμού. Δίνοντας τη μάχη του εναντίον του Βυζαντίου και της θρησκείας έμοιαζε να αντιστέκεται στο συντηρητικό τους πνεύμα. Αλλά όταν η εποχή που αναφερόμαστε είναι το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και ο διαφωτισμός στην Ευρώπη έχει ήδη σταματήσει και έχει κυριαρχήσει ο ρομαντισμός, το να επιμένει κανείς στα διαφωτιστικά κηρύγματα είναι μια στάση προοδευτική ;. Τέλος γιατί να επιμένει κανείς στη λογική του διαφωτισμού εφόσον πια υπάρχει το αίσθημα του ρομαντισμού;.¹

Τα κείμενα από τους δύο προλόγους της Μεσαιωνικής Βιβλιοθήκης του Κ.Ν.Σάθα όσο και η συνεχής παρακολούθηση της πορείας του, μας έφεραν σε αντίθεση με τον Κ.Θ.Δημαρά και τα λεγόμενά του για τη σχέση του Κ.Ν. Σάθα με το χριστιανισμό και την αρχαιότητα. Εμείς διακρίναμε πως ο Κ.Ν. Σάθας συνδέει το χριστιανισμό με την αρχαιότητα, ενώ ο Κ.Θ. Δημαράς μιλά για το αντίθετο. Αυτή η διαφορά απόψεων ίσως να δείχνει δύο πράγματα , πρώτον πως η προβληματική, όπως έχει χαρακτηριστεί, ερμηνεία που έκανε ο Κ.Ν. Σάθας στα κείμενα που έβρισκε, οδηγεί τώρα σε αντιφάσεις τους μελετητές του, δεύτερον πως αυτός ο μεγάλος ιστορικός ερευνητής δεν έχει ακόμη μελετηθεί σε βάθος ώστε να διαγνωσθεί ακριβώς η ιστορική του συνείδηση.

Ο Ε.Λούντζης, με ένα κείμενό του πήρε σημαντική θέση στο αντίστοιχο κεφάλαιο, γιατί παρουσίαζε ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Μας ήταν άγνωστος και αυτός και το κείμενό του. Δεν ξέραμε από την πληροφόρηση που

---

¹ Ε. Δεντρινού, Η Κερκυραϊκή Σχολή, Κέρκυρα, 1953. Α. Γεωργαντά, Αιών Βυρωνικής, Αθήνα, 1992, σ. 41, 65, 83, 111, 113. Ο Ρομαντισμός στην Ελλάδα, Επιστημονικό Συμπόσιο, Αθήνα, 1999, σ. 203-221. Μ. Δήτσα, Στο διάμεσο του Διαφωτισμού και Ρομαντισμού, Αθήνα, 2001, σ. 9-77. Α. Πολίτης, Ρομαντικά Χρόνια, Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880, Αθήνα, 1993, σ. 30-74.

είχαμε που κατατάσσεται, σε ποιες ομάδες ή ρεύματα της εποχής, όπως ήδη γνωρίζαμε για τους προηγούμενους. Έτσι μέσα από την ανάλυση του περιεχομένου, του ενός και μοναδικού κειμένου που είχαμε, προσπαθήσαμε όχι να τον εντάξουμε ή να τον ομαδοποιήσουμε, αλλά να διαγνώσουμε τη θέση και τη σκέψη του γύρω από τα ζητήματα που μας απασχόλησαν και τελικά να βγάλουμε κάποια συμπεράσματα γι' αυτόν.

Σχετικά με τα ποιήματα του Α.Βαλαωρίτη συμβουλευτήκαμε τα Άπαντα της έκδοσης Μαρασλή, σε επιμέλεια του γιού του Ιωάννη Βαλαωρίτη, που θεωρείται πλήρης και άρτια φιλολογικά επεξεργασμένη αλλά για λόγους καθαρά χρηστικούς όσο και πρακτικούς βασιστήκαμε για την ερευνά μας στην εξ' ίσου καλή έκδοση του Ίκαρου σε επιμέλεια του Γ.Π.Σαββίδη.

Μετά την ανάγνωση όλων των ποιημάτων και αφού είχαμε ήδη μελετήσει τα σχετικά με το σχηματισμό της νέας εθνικής ιδεολογίας και συνείδησης ζητήματα του Ελληνικού κράτους, κάναμε την απαραίτητη επιλογή. Έτσι διαλέξαμε τα «Στιχουργήματα», τα «Μνημόσυνα», την «Κυρά Φροσύνη», τον «Αθανάσιο Διάκο» και το «Φωτεινό». Κρίναμε πως μέσα από αυτά τα ποιήματα θα μπορούσαμε να σκιαγραφήσουμε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τη συγκρότηση της εθνικής και ιστορικής συνείδησης του Α.Βαλαωρίτη.

Θα σταθούμε περισσότερο, κάνοντας μια τελική αποτίμηση, κατ' αρχήν στον «Αθανάσιο Διάκο» μέσα στον οποίο φανερώνεται η σχέση του Α.Βαλαωρίτη με το Βυζάντιο. Ο «Αθανάσιος Διάκος», ποίημα εθνικά δυνατό, εκφράζει με τον καλύτερο τρόπο τα δεδομένα της νεοελληνικής ιδεολογίας του 19ου αιώνα και αντικατοπτρίζει μια Ελλάδα που θέλει με κάθε τρόπο να

επεκτείνει τα σύνορά της. Ο Α.Βαλαωρίτης έχει χτίσει το ποίημά του σύμφωνα με αυτές της επιταγές, έχει ντύσει το περιεχόμενο του κορμού του ποιήματος με όλα όσα θέλει και έχει ανάγκη η ιδεολογία της εποχής.

Ο «Φωτεινός», αν και ημιτελής, αποτελεί σταθμό για τη νεοελληνική ποίηση μιας και θεωρείται από πολλούς το πέρασμα της νεοελληνικής λογοτεχνίας στο ρεαλισμό. Ως προς την ερευνά μας αποτελεί κλειδί γιατί μέσα του, υπάρχει σε ποιητικό λόγο, η ιστορική διαδρομή και συνέχεια της Ελλάδας. Το ζήτημα της συνέχειας και ακόμη παραπέρα της εθνικής και ιστορικής συνείδησης καθρεπτίζονται με θαυμαστή δεξιοτεχνία μέσα στο ποίημα.

Τα πολιτικά κείμενα έρχονται να ολοκληρώσουν την εικόνα της ερευνάς μας για την εθνική και ιστορική συνείδηση του Α.Βαλαωρίτη. Μας έδωσαν χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με πολλά ζητήματα της εποχής αλλά και φανέρωσαν τη σχέση του Α.Βαλαωρίτη με αυτά. Παρά τη γοητεία που ασκεί ο Α.Βαλαωρίτης ως συγγραφέας ποιητικών και πολιτικών κειμένων, προσπαθήσαμε να σταθούμε κριτικά απέναντί του. Ο Α.Βαλαωρίτης ήταν ένας βασιλικός αριστοκράτης, η σχέση με τη δημοκρατία και τις εκλογικές διαδικασίες ήταν επώδυνη. Χαρακτήρας βαρύς και αυταρχικός βιώνει τον κοινοβουλευτισμό από θέση κοινωνικής και οικονομικής υπεροχής. Δεν είναι τυχαίο το βίαιο επεισόδιο, που τον ανάγκασε να αποχωρήσει από την πολιτική, αναφερόμαστε για την χειροδικία του μέσα στη Βουλή κατά των αδελφών Ιακωβάτου.

Ο αριστοκράτης Βαλαωρίτης είναι αρνητής κάθε κοινωνικής αλλαγής, ανατροπής και επανάστασης μέσα στο εσωτερικό των Επτανήσων αλλά και της Ελλάδας αργότερα. Η επαναστατική του διάθεση είναι πάντα εθνική, ακόμη και στα τελευταία του κείμενα είτε είναι ο Φωτεινός ποίημα κατ' εξοχήν

επαναστατικό είτε είναι στην Προκήρυξη προς τους επαναστάτες της Ηπείρου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΡΧΕΙΟ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΒΑΛΑΩΡΙΤΗ

1. Αρχείο Αριστοτέλη Ιωαν. Βαλαωρίτη
2. Αρχείο Ελοϊσίας Αριστ.Βαλαωρίτη
3. Αρχείο Αιμίλιου Αριστ.Βαλαωρίτη
4. Αρχείο Ιωάννη Αριστ.Βαλαωρίτη
5. Αρχείο Ζωής Ιωαν.Βαλαωρίτη
6. Αρχείο Αριστοτέλη Ιωαν. Βαλαωρίτη
7. Αρχείο Σπυριδωνος Ευστ.Βαλαωρίτη
8. Αρχείο Αιμιλίου Κ.Τυπάλδου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΡΓΩΝ ΤΟΥ Α.ΒΑΛΑΩΡΙΤΗ

Βαλαωρίτης Α., Στιχουργήματα. Κέρκυρα 1846.

Βαλαωρίτης Α., *Στιχουργήματα*.Αθήνα, 1847.

Βαλαωρίτης Α., *Μνημόσυνα Άσματα*. Κερκύρα 1857 (Ανατύπωση στην Αθήνα 1861 με παραλείψεις μερικών.)

Βαλαωρίτης Α., *Η Κυρά Φροσύνη, το Σήμαντρον και μερικά πεζά ιστορικά με το γενικόν τίτλο Παράρτημα*, Αποτελούν συνέχεια των Μνημοσυνών, Κερκύρα, 1859.

Βαλαωρίτης Α., *Αθανάσιος Αιακός, Άστραπόγιαννος*. Έκδ. Παύλου Λάμπρου, Αθήνα, 1867.

Βαλαωρίτης Α., *Ο ανδριάς του ασιδίου Γρήγορων του Ε΄, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως* (φυλλάδιον) ,Αθήνα, 1872

Βαλαωρίτης Α., *Ποιήματα* Επιμ. Ι. Α. Βαλαωρίτου & Π. Λάμπρου. Αθήνησι 1891, 2 τομ. Ι. *Στιχουργήματα, Μνημόσυνα, έτερα ποιήματα*. ΙΙ. *Κυρά Φροσύνη, Αθανάσιος Διάκος, Φωτεινός*. Η πρώτη πλήρης έκδοση μετά το θάνατο του ποιητού.

Βαλαωρίτης Α., Έργα, επιμ. Α. Σ. Βυζαντίου, Τεργέστη 1893.

Βαλαωρίτης Α., *Ποιήματα*, έκδ. Φέξη σ.σ. 720, Αθήνα 1903, απλή επανέκδοση της εκδόσεως του 1891.

Βαλαωρίτης Α., *Βιος και έργα*, επιμ. Ι. Α. Βαλαωρίτου, έκδ. Βιβλιοθήκη Μαρασλή, Τόμοι 3, Αθήναι, 1907. (Η εγκυρότερη και επικρατέστερη έκδοση με βιογραφικές σημειώσεις από τον επιμελητή υιό Βαλαωρίτη, επιστολές και κριτικές).

Βαλαωρίτης Α., *Έργα*, Αθήνα, 1916, έκδ. Φέξη, (πρόλογος Ι. Ζερβού).

Βαλαωρίτης Α., *Έργα*, Τόμοι Α΄ Β΄, Πρόλ. Αρίστου Καμπάνη, Αθήνα, 1924, Έκδοσις Ελευθερουδάκη.

Βαλαωρίτης Α., *Ποιήματα Ανέκδοτα*, επιμελεία Βασ. Δ. Πατριαρχέα, Έκδ. Ι. Κολλάρος, Αθήνα, 1937. (Ανέκδοτα ποιήματα της νεότητος του Α.Βαλαωρίτη στην καθαρεύουσα. Βρέθηκαν τυχαία από τον Πατριαρχέα).

Βαλαωρίτης Α., ανέκδοτα ποιήματα, Αθήνα, Δημητράκος, 1956. (Επανεκδοση της έκδοσης του 1937 του Β. Πατριαρχέα).

Ο **ΑΡ. ΒΑΛΑΩΡΙΤΗΣ** δια την Αγγλοκρατίαν. *Ανέκδοτον Ιστορικόν στιχούργημα*. Έκδ. Βασ. Δ. Πατριαρχέα, σσ.65, Αθήνα, 1955

Βαλαωρίτης Α., *ΤΑ ΑΠΑΝΤΑ*, Πρόλογος Σπύρου Μελά, εισαγωγή και επιμέλεια Κλ. Παράσχου, Αθήνα, 1955.

Βαλαωρίτης Α., *Ποιήματα*, σ.σ. 256, Αθήνα, έκδ. Βασιλείου, 1960.

[Επανεκδοση, με τυχαίο άρθρο του Στέλιου Σπεράντζα (1920;)].

Βαλαωρίτης Α., *Έργα*, τόμοι 2, Αθήνα, 1961. (Αυτή η νέα Έκδοση έγινε από τον Βαλέτα. Πρόλογος Καμπάνη, από την Έκδοση του 1924, με άρθρο του Παλαμά από την έκδ. Ελευθερουδάκη του 1924).

Βαλαωρίτης Α., *Άπαντα*, τόμοι 2, (I Ποιήματα, II πεζά). Στη σειρά: *Άπαντα Νεοελλήνων Κλασικών*. Επιμέλεια Γ. Κουχτσόγλου, Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων. Αθήνα 1968(;)

Βαλαωρίτης Α., *Άπαντα*, τόμοι 2 (Ποιήματα και Πεζά), Επιμέλεια

Γ.Π.Σαββίδη, *Ικαρος*, Αθήνα, 1980-1981

Βαλαωρίτης Α., *Ενας Ρομαντικός*, Επιμέλεια και Ανθολόγηση Νάνος Βαλαωρίτης, Αθήνα, 1998.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ ΕΡΓΩΝ ΤΟΥ

DORA D'ISTRIA. EUGÈNE YÉMÉNIZ, *Fragments divers*, tirés des *Μνημόσυνα*, dans la «*Revue des Deux Mondes*» du 1er Mars 1858. Paris

TOMMASEO, PIER MARTINI, Traduction d'extraits des *Μνημόσυνα* dans le «*Dizionario Estetico*». 1858. On remarquera, dans cet ouvrage déjà signalé p. 608, la traduction (en italien) de L'Hymne à la Mère Grèce et de Θανάσης Βάγιας due à Tommaseo, de Sebenico (actuellement Sibenik, Yougoslavie).

A. VALAORITIS, *Η Κυρα Φροσύνη* (Dame Phrosyne), poème en quatre chants, suivi du poème de la *Cloche* (*Σήμαντρον*). Corfu.

HERBERT, Traduction de morceaux tirés des *Μνημόσυνα*. «*Saturday Review*». 1860.

CH. SCHAUB, *Poèmes grecs modernes traduits*. Genève 1864. Cet ouvrage contient une traduction en français d'Ευθύμιος Βλαχάβας.

CH. SCHAUB, *Valaoritis. Euphrasyne poème épique, contes et poèmes grecs modernes*. 124 pp. Genève - Paris 1865.

ARIST. VALAORITES, *Astrapojannos*. Athènes, sans date (1868).

DE CIR COURT A., Quelques passages traduits dans l' «*Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques*». Paris 1870.

ANGELICA PALLI (Αγγελικής Πάλλη), *Al Patriarco Gregorio V.* 1872. Traduction en italien parfois citée par les bibliographes, mais pratiquement disparue.

N. STAMATELOS. *Dithyrambus in simulacrum Patriarchi Gregorio V. A Poeta gentico Arist. Valaorili. Latine interpretatus ab IO. N. Stamatelo.* Zante 1872.

ANT. MANARAKI, *Ο ανδριάς του αιδημού Γρηγορίου Ε΄.* Das Standbild Gregors V Patriarchen von Constantinopel. Αθήναι 1874.

A.R. RANGABÉ, *Histoire littéraire de la Grèce moderne.* Paris 1877. 2 vol. Quelques fragments de poésies de Valaoritis ont été traduits dans cet ouvrage déjà cité plus haut p. 601.

JULIETTE LAMBER, *Poètes grecs contemporains.* Paris 1881. Dans cet ouvrage, déjà cité plus haut p. 610, figurent quelques traductions de passages tirés de Valaoritis, intitulées *Vlachavas, Dimo, Phrosyne*. On n'oubliera pas non plus, d'ailleurs, que selon C. Dimaras (Hist, de la litt. néo-gr., t. II, p.30) les traductions grecques du Lac se comptent *Par dizaines* (κατά δεκάδες) entre 1830 et 1880.

J. BLANCARD, *Aristote Valaoritis. Poèmes patriotiques* traduits pour la première fois en français avec une notice sur la vie et les oeuvres d'A. Valaoritis. Paris 1883. XCI-204 pp.

Il s'agit de la traduction des Στιχουργήματα et des Μνημόσυνα. Une introduction étendue est signée du Marquis de Queux de Saint Hilaire, avec lequel Valaoritis était en relation

A.Valaoritis. *Poèmes* traduits par J. Blancard (Athanasios Diakos. Dame Phrosyne). Paris 1886.

Fin de l'entreprise commencée trois ans plus tôt par J. Blancard, avec le soutien du marquis de Queux de Saint Hilaire. Le traducteur avait également bénéficié du concours de l'érudit S. Vlastos (selon B. Patriarchéas).

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Μελέτες και άρθρα για τον Α.Βαλαωρίτη με χρονολογική σειρά

Κουμανούδης Σ., *Αρ. Βαλαωρίτου, Λευκαδίου, Στιχουργήματα, Εν Αθήναις* 1847 εις 8ον. εκ. *Νέα Ελλάς* 1 Αυγούστου 1848. (επαινετική κριτική).

Dandolo A., *Valaority Aristote membre du conseil municipal de Corfou.* Κέρκυρα 1856.

Τυπάλδος Γ.Κ.,(υιός) Κριτική της πρώτης εκδόσεως των *Μνημοσύνων* β στην *Πανδώρα Η',* σσ. 279-80 και 325-28 1857 και σε φυλλάδιον έκδ. Τυπογρ. *Έρμης,* Κέρκυρα, 1857.

Ζαλακώστας Γ.,Ολίγαι παρατηρήσεις περί της ποιήσεως των Επτανησίων και μάλιστα περί των ποιημάτων του Βαλαωρίτου. *Πανδώρα Τ.Θ' (1857-1858)* φ.171-173.

Tommaso *Il diritto* Τωριν 1857, εκτεταμένο κριτικό άρθρο σχετικό με το ξεκίνημα του Βαλαωρίτη.

D' Istria Dora , *Poètes grecs contemporaines Valaoritis de Leucade. Ja libre Recherche,* Βρυξέλλαι 1857.

D' Istria Dora *La poésie ionienne et A. Valaoritis, Revue des Deux Mondes* Paris 1er και 1858.

Tommaseo, *Dizionario estetico* 1858. Το *Θανάσης Βάγιας* συγκρίνεται με το 31όν άσμα της Κολάσεως του Dante.

D' Istria Dora ,Eugène Xéméniz, *Fragments divers* από *Μνημόσυνα* στο *Revue des Deux Mondes* Παρίσι 1-3-1858.

Tommaseo Pior Martini, μετάφραση αποσπάσματος των *Μνημοσύνων* *Dizionario Estetico*, 1858.

Ζαλοκώστας Γ., Ολίγαι παρατηρήσεις περί της ποιήσεως των Επτανησίων και μάλιστα περί των ποιημάτων του Βαλαωρίτου. Πανδώρα, τόμ. Θ' 1858, φ. 199-σσ.171.

D' Istria Dora ,*Αι Ιόνιοι νήσοι και η εν αυταίς ελληνική ποίησις*. Μετάφρ. Μ. Κ. Ράλλη, εν Αθήναις 1859.

Herbert, Μετάφρασις τμημάτων των *Μνημοσύνων* 1860.

Lace L., *Valaoriti Regaldi Crecia el Italia* Πάρμα 1861.

Σάθας Κ.Ν., Βιογραφία του Αθανασίου Διάκου. *Χρυσάλλις III*, ξα΄-ξβ΄. 1865.

Χιώτης Π., *Αθανάσιος Διάκος, Αγανίππη 7, Ζάκυνθος* 1865.

Ανώνυμος, Τα κατά την συνεδρίασιν της 5ης Ιουνίου 1868 εν τη Βουλή συμβάντα μεταξύ των βουλευτών Κεφαλληνίας αδελφών Ιακωβάτων και του βουλευτού Λευκάδος Αρ. Βαλαωρίτου, Εν Κεφαλληνία, 1868.

De Circourt A., *Appréciation des Poèmes d'Aristote Valaoritis*. *Revue Moderne*, Paris 1869.

De Circourt A., τμήματα μεταφρασμένα μέσα στο *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques*. Παρίσι, 1870.

Ανώνυμος [Δ. Βερναρδάκη] Κριτική του ύμνου εις Γρηγόριον Ε΄. Νέα Ήμερα Τεργέστης, Μάιος 1872. (πικρόχολη κριτική για τον διθύραμβο στον Πατριάρχη

Γρηγόριο Ε΄. Και στην ίδια επιθεώρηση τον Ιούνιο του 1872, η απάντηση του Α.Βαλαωρίτη, η οποία αναδημοσιεύτηκε και στην έκδοση των Απαντών του στη βιβλιοθήκη Μαρασλή 1907).

Βανδώρας Β., Ανέκδοτη επιστολή Αρ. Βαλαωρίτη προς τον Γ.Τυπάλδον-Ιακωβάτον. Ανατύπωση από το περιοδικό *Παρνασσός*, Τόμ. ΙΓ΄ αριθ. 1 - Αθήνα 1971.

Χόρτης Κ., *Η εν Λευκάδι υποδοχή τον εθνικού ποιητού Αρ. Βαλαωρίτου*. Λευκάδα 1872.

Σταματέλος Ι., *Καλλιλογική ανάλυσις του διθυράμβου εις τα αποκαλυπτήρια τον ανδριάντας του Γρηγορίου Ε΄*. Εν Λευκάδα 1872.

Stamatelos J. *Dithyrambus in simulacrum Patriarchi Gregori V. A poeta gentico Arist. Valaoritii. Latine Interpretatus ab Io N. Slamatelo*. Ζάκυνθος 1872.

Χιώτης Π., *Βλέμμα εις τα κατακρινόμενα περί των αποκαλυπτηρίων του ανδριάντος Γρηγορίου Ε΄ και του διθυράμβου του ποιητού Αρ. Βαλαωρίτου*. Αναίρεσις των επικρίσεων του Βερναδάκη. Τυπογρ. «Η Επτάνησος». Εν Ζακύνθω 1873

Κοτζύρης Ι., *Τα περί της διενέξεως μεταξύ των βουλευτών Λευκάδος κυρίων Βαλαωρίτου και Γερασίμου Σέρβου*. Κέρκυρα, 1863.

Βυθούλκας Β., *Βίος και έργα Αρ. Βαλαωρίτου (Ανατύπωσις εκ της επιφυλλίδος της Μεριμνης)*, Αθήνα, 1874.

Monarakis A., *Ο ανδριάς τον αοιδήμου Γρηγορίου Ε΄. Das Standbild Gregors V Patriarch en von Konstantinopel*, Αθήνα, 1874.

Σταματέλος Ι., *Βιογραφία του Εθν. ποιητού Αρ. Βαλαωρίτου*, Ζάκυνθος, 1874.

Μαραγκός Κ., *Γλωσσάριον*. Στο περιοδικό *Σύλλογος* VIII, 455-464, Κωνσταντινούπολις, 1874.

Σταματέλος Ι., *Λευκαδία διάλεκτος*. Στο περιοδικό *Σύλλογος*, IX, 280-320. Κωνσταντινούπολις, 1875

Σταματέλος Ι., *Μοιρολόγια Λευκάδος ανέκδοτα μετά γλωσσικών προλεγομένων*. Ζάκυνθος, 1876.

Rangabe A.R., *Histoire littéraire de la Grèce moderne*. Παρίσι 1877.

Manarakis A. *Neugriechischer Pamass*. Αθήναι 1877.

Βυθούλας Β., *Βίος και Έργα Α. Βαλαωρίτου*. Αθήνα, 1879.

Λάμπρου Σ., *Ο Αρ. Βαλαωρίτης ως Ιστορικός*. Εστία 1879, αρ. 192 και έκδ. Μαρασλή, σελ. 392-339.

Λάμπρου Σ., *Α. Βαλαωρίτης ως Ιστορικός*. Εστία, 192, Αθήναι, 2-9-1879 σ.σ., 329-339. Περίληψις των πηγών του Βαλαωρίτη πού ο ίδιος ο ποιητής υπέδειξε στους προλόγους του.

Ροίδης Ε., *Μελέτη περί Α. Βαλαωρίτου*. Εστία, αρ. 192, Αθήναι, 2-9-1879.

Φιλήμων Τ., *Ο Αρ. Βαλαωρίτης ως πολιτευόμενος*, Εστία 1879, αρ. φ. 192 σελ. 996 (και σε φυλλάδιο, ανάπτυπο).

Βάλβης Σ., *Βιογραφικά του εθνικού ποιητού Αριστ. Βαλαωρίτου*. Ζάκυνθος, 1879.

Ανωνυμος, Φυλλάδιον; Επί τω άώρω θανάτω του εθ. ποιητού Α. Βαλαωρίτου, τελευτήσαντος την 24 Ιουλίου 1879. (Περιέχει όλους τους λόγους πού εκφωνήθηκαν κατά την κηδείαν του ποιητή. Βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής).

Ματαράγκας Π., *Αριστ. Βαλαωρίτης «Παρνασσός»* 1880, σελ. 546-580.

Σταματέλος Ι., Συλλογή ανέκδοτων ασμάτων της Λευκάδος *Πλάτων ΙΙ*, σσ. 400, 484 κ.ε., ΙΙΙ, σσ. 27, 182 κ.ε. Αθήνα, 1880.

Canna G., *Letteratura greca moderna*, Aristotele Valaoritis, Μιλάνο, 1881.

Lambor J., *Poetes grecs contemporains*, Παρίσι, 1881, περί Βαλαωρίτη σσ. 271-291.

Rangabe A. R., *Histoire littéraire de la Grèce moderne*. Παρίσι 1881. (Μεταφρασμένο ελληνικά στον *Παρνασσό*, 1886).

Blancard J., *Arisiote Valaoritis Poèmes patriotiques*. Leroux Paris 1883. Μετάφραση για πρώτη φορά στα Γαλλικά ποιημάτων του Βαλαωρίτη με ένα σημείωμα για τη ζωή και τα έργα του ποιητή από τον Marquis de Queux de Saint Hilaere.

Mejieres A., *Poetics de Valaoritis Le Temps*, Paris, 10-9-1883.

Ανώνυμος, [Βερναδάκης] «Έλεγχος ψευδαπικισμού «Νέα Ήμερα», Τεργέστη, 1884.

Lambert J., (Madame Adem) «Έλληνες ποιηταί του καιρού μας (Poètes grecs contemporains Παρίσι 1881)..Μετάφραση Ευφρόσυνη Κετσεά, (Περί Βαλαωρίτου σ.σ. 271-291), *Παρνασσός*, 1886.

Παλαμάς Κ., Μελέτη περί Α. Βαλαωρίτου. Έστία, 708, 709, σ.σ. 305, 328, Αθήνα, 1889.

Βάλβης Σ., Φιλολογικά μελετήματα, Αθήνα, 1890, σ.σ. 84. Μελέτη στο λαϊκό δίστιχο στο VI ποίημα Αθ. Διάκου που ο Βαλαωρίτης βρήκε στην Ιστορία της ελλ. επανάστασεως του Σ. Τρικούπη.

Rodd R., *The poet of the Klephts, Aristotelis Valaoriti Century'1891*, σ.σ. 130-144. *Nineteenth* ,Λονδίνο, 1890.

- Κοκκινάκης Γ.**, *Βαλαωρίτης Αριστ. Πανελλήνιος Ανθολογία*. Αθήνα, 1899.
- Lebesgne P.**, (με ελλ. ψευδώνυμο Δ. Αστεριώτης) Άρθρο για τον Α. Βαλαωρίτη στα *Mercure de France*. 1908.
- Gomez E. G.**, *La Grèce Eternelle*. Paris, 1909.
- Βαρλέντης Χ.**, *Βαλαωρίτης Αριστοτέλης*, στο Ημερολόγιον, Επτανησιακόν, Αθήνα, 1910.
- Menandros S.**, *A Modern Greek poet, Aristote Valaoritis. The New World*, Λονδίνο, 1910.
- Βασιλειάδης Ν.**, *Εικόνες Κων/πόλεως και Αθηνών* εκδιδόμεναι υπό Κ.Φ. Σκόκου. 1910, σελ. 130.
- Καμπάνης Α.**, *Αρ. Βαλαωρίτης*, στην εφημερίδα *Νέα Ελλάς* 23 Μαρτίου 1914 (φύλ. 173, 180, 187, 194).
- Βάρναλης Κ.**, *Η διδακτική αξία των ποιημάτων τον Βαλαωρίτου*, στο περιοδ. *Αγωγή*, τόμ. Α΄, τεύχ. γ΄ και δ΄, σελ. 165, Αθήνα, 1915.
- Αντωνιάδου Σ.**, Άρθρο για το Βαλαωρίτη στο περιοδ. «Ελληνίς», Δεκέμβρης 1924.
- Νιρβάνας Π.**, *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης*. Διαλέξεις περί των Ελλήνων ποιητών του ΙΘ΄ αιώνας. Τόμ. Β΄. Αθήναι 1916. (και σε φυλλάδιο 1925).
- Baldensperger F.**, *La Littérature* (Bibliothèque de Philosophie Scientifique. Flammarion) Paris 1920(;)
- Psicharis J.**, *Valaoritlj et sa Induction du Lac de Lamartine*. Le Gaulois - Paris, 20 Mars 1920.
- Hesseling D.C.**, *Havarlem de ervam F. Geschiedenis der Nieu Wgriekre Letterkunde*. Bohn 1921.

- Roussel L.**, *Aristote Valaoritis considéré comme traducteur*, Paris, 1922, σ.σ. 66.
- Γκόλφης Ρ.**, *Αρ. Βαλαωρίτης*. Νουμάς, τόμ. Κ', 1923 ,σελ. 496.
- Καμπάνης Α.**, Πρόλογος στα *Αριστοτέλους Βαλαωρίτου Έργα*, τόμ. Α' Ελευθερουδάκη, 1924.
- Παλαμάς Κ.**, *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης (1824-1924)*, άρθρα, γράμματα, Ομιλίες, Αθήνα, Εκδ. οίκος Ελευθερουδάκη 1924.
- Βαλαωρίτης Α.**, Επιμ. Κ. Καιροφύλα Τ. 1: Ποιήματα Τ. 2: Πεζά. Εκδ. Σ.Ω.Β. Αθήνα, 1930.
- Καιροφύλας Κ.** *Βασιλεύς Γεώργιος Α' και Αριστοτέλης Βαλαωρίτης. Ανέκδοτοι επιστολαί*, Αθήνα, 1930.
- Χαλκιαδάκης Σ.**, *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης*, Αθήνα, 1931. (Η φυσιολατρία του Βαλαωρίτη).
- Kohnhorst E.**, *L'influence de Victor Hugo sur l'auvre d'Aristote Valaoritis*. Amsterdam 1933.
- Γκόλφης Ρ.**, *Φαντασία και ποίηση* 1935, σ.σ. 11-15.
- Ξενόπουλος Γ.**, *Περιοδικό Σήμερα*, Αθήνα ,1936, σ.16-17.
- Αποστολάκης Γ.**, *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης*. (Αισθητική μελέτη) Αθ. 1936.
- Πατριαρχέας Β.**, *Αρ. Βαλαωρίτου, Ποιήματα ανέκδοτα*. Έκδ. Κολλάρου, Αθήνα 1937.
- Darko E.**, *Aristote Valaoritis (Ουγγριστί) Βουδαπέστη*, 1937.
- Μιχαλόπουλος Φ.**, *Αρ. Βαλαωρίτης*. Καθημερινή, Αθήναι ,Σεπτέμβριος 6, 13 και 20, 1937.

- Πατσέλης Ν.**, *Ο Βαλαωρίτης και η Ήπειρος* (πρόλογος Δ.Τ.Ν. Μπότσαρη). Αθήνα, 1938.
- Βαλέτας Γ.**, *Ο ανδριάς του πατριάρχου Γρηγορίου του Ε΄. Νέον Κράτος Β΄*, σ.σ. 594, 1938.
- Κατζούδης Α.**, (τελειοφοίτου της Αναργ. και Κοργιλ. Σχολής Σπετσών σχολ. Έτος 1937-38) *Η ζωή και το έργο του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη*.
- Ζώρας Γ.Θ.** *ένα ανέκδοτο και ένα άγνωστο γράμμα του Βαλαωρίτου*. Αθήνα, *Νέα Εστία* τχ. 290, 1939.
- Μιχαλόπουλος Φ.**, *Ανέκδοτη επιστολή Αρ. Βαλαωρίτη προς τον εν Ρωσσία Γερ. Βεργωτήν*. Εφ. Έθνος, Αθήνα, 22 Σεπτ. 1940.
- Μαχαίρας Κ.**, *Λεύκας και Λευκάδιοι επί Αγγλικής προστασίας*. Κέρκυρα 1940.
- Σικελιανός Α.**, *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης*, *Νέα Εστία* 33ος Τόμος 1944, σελ. 731.
- Μενάρδος Σ.**, *Αρ. Βαλαωρίτης*. Λόγος εν Λευκάδι (κατά τα αποκαλυπτήρια της προτομής του ποιητού) *Νέα Εστία Β΄* 1947 σελ. 1031.
- Καμπάνης Α.**, *Ιστορία της νέας Ελληνικής λογοτεχνίας*, Έκδ. συμπληρωμένη 1948.
- Παπαδήμας Α.**, *Νέα ελληνική Γραμματολογία*. Γενικά στοιχεία. Αθήνα 1948.
- Δημαράς Κ.**, *Ιστορία της Νεοελ. Λογοτεχνίας Β΄* 1949.
- Βαλέτας Γ.**, *Πολυλάς: «Άπαντα τα λογοτεχνικά και κριτικά 1950»*. Περί Βαλαωρίτη σελ. 186-199.
- Αγγελομάτης Χ.**, *«Ένα ποιητικόν ράπισμα εις την Βουλήν»*, *εφημερίς Εστία*, Αθήναι 15 Ιουνίου 1951 .
- Παράσχος Κ.**, *Αρ. Βαλαωρίτης*. (Ποιήματα και βιογραφική εισαγωγή) Βασ. Βιβλιοθήκη εκδ. Αετός, Αθήνα, 1954.

Μελάς Σ., Πρόλογος στα *Άπαντα* του «Αριστοτέλη Βαλαωρίτη», εκδ. *Βίβλος* 1955.

Ζώρας Γ.Θ., Επτανησιακά μελετήματα, τόμ. Γ', Θωμαζαίος και Επτανήσιοι (ανέκδοτος αλληλογραφία). Αθήνα, 1966, σελ. 141-173.

Καραθανάσης Α., Περί του λεξιλογίου Βαλαωρίτου και Σικελιανού, *Ελληνικά* 1969, τ. 22, σελ. 240.

Καραντώνης Α., *Από το Σολωμό στον Μυριβήλη*. Κολλάρος 1970, σελ. 65.

Merlier O., *Quinze lettres françaises de Valaoritis*. Ed. Institut Français d'Athènes, 1956.

INSTITUT FRANÇAIS D'ATHÈNES: *Exposition Valaoritis*, Athènes 1956, Κατάλογος, σε γαλλική και ελληνική γλώσσα, της έκθεσης Α.Βαλαωρίτη.

Παπαδόπουλος Α., Το φρικώδες στοιχείον εις την ποίησιν του Βαλαωρίτου, Αθήνα, 1966.

Tarabout Y., *La Langue de Valaoritis* Collection de l'Institut Français d'Athènes. Athènes 1970. (Μια ειδική εμπειριστατωμένη μελέτη 646 σελίδων με γενική και ειδική βιβλιογραφία).

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρβελέρ Ε.**, Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, Αθήνα, 1988.
- Ασδραχάς Σ.**, Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας του Γ.Τυπάλδου – Ιακωβάτου, Αθήνα, 1982.
- Ασδραχάς Σ.**, Οικονομία και Νοοτροπίες, Αθήνα, 1988.
- Ασδραχάς Σ.**, Συνέντευξη , π.Διαβάζω, Νο 61, Αθήνα, 1983.
- Ασδραχάς Σ.**, Συνέντευξη , π.ΙΣΤΩΡ, Νο 6, Αθήνα, 1993.
- Βασίλιεφ Α.**, Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (324-1453), Αθήνα , 1954.
- Βέϊκος Θ.**, Εθνικισμός και Εθνική Ταυτότητα, Αθήνα, 1993.
- Βελουδής Γ.**, Ο Ι.Φ.Φαλμεράγιερ και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού, Αθήνα, 1982.
- Βίτσι Μ.**, Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, Αθήνα, 1992.
- Γεωργαντά Α.**, Αιών Βυρωμανής, Αθήνα, 1992.
- Δάλλας Γ.**, Καβάφης και Ιστορία, Αθήνα, 1974.
- Δεντρινού Ε.**, Η Κερκυραϊκή Σχολή, Κέρκυρα, 1953.
- Δημαράς Κ.Θ.**, Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, Αθήνα, 1964.
- Δημαράς Κ.Θ.**, Προλεγόμενα Κ.Παπαρρηγόπουλου, Αθήνα, 1970.
- Δημαράς Κ.Θ.**, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Αθήνα, 1985.
- Δημαράς Κ.Θ.**, Ελληνικός Ρομαντισμός, Αθήνα, 1985.
- Δημαράς Κ.Θ.**, Κ.Παπαρρηγόπουλος, Αθήνα, 1986.
- Δήτσα Μ.**, Στο διάμεσο του Διαφωτισμού και Ρομαντισμού, Αθήνα, 2001.
- Driault E.**, Η Μεγάλη Ιδέα, Αθήνα, 1998.

Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα, Συλλογικό έργο, Αθήνα, 1997.

Ζαμπέλιος Σ., Ασματα δημοτικά της Ελλάδος, Κέρκυρα, 1852.

Ζαμπέλιος Σ., Βυζαντιναί Μελέται, Αθήνα, 1857.

Κουμανούδης Σ., Που σπεύδει η τέχνη των ελλήνων την σήμερον, Βελιγράδι, 1845.

Κουμανούδης Σ., ΑΝΕΚΔΟΤΑ, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους(1876), Αθήνα, 1983.

Κιτρομιλίδης Π., Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα – προοπτικές από τον ελληνικό 19^ο αιώνα, στο Δ.Γ.Τσαούση (επιμέλεια). Οψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα , Αθήνα, 1984.

Kristeva J., Έθνη χωρίς εθνικισμό, Αθήνα, 1997.

Λέκκας Π., Η εθνικιστική ιδεολογία, Αθήνα, 1992.

Λούντζης Ε., Το μέλλον του Ελληνικού Έθνους εκ του παρελθόντος εξαγόμενον, Ζάκυνθος, 1851.

Μουζέλης Ν., Ο εθνικισμός στην ύστερη ανάπτυξη, Αθήνα, 1994.

Μπαλιμπάρ Ε., Βαλλερστάιν Ι., Φυλή -Έθνος -Τάξη, Οι διαφορούμενες ταυτότητες, Παρίσι, 1988.

Μπάρνς Ε., Εισαγωγή στην ιστορία και τον πολιτισμό της νεότερης Ευρώπης, Θεσσαλονίκη, 1984.

Ο Ρομαντισμός στην Ελλάδα, Επιστημονικό Συμπόσιο, Αθήνα, 1999.

Παλαμάς Κ., Απαντα, τ.Η,ΙΒ,ΙΕ,ΙΣΤ, Αθήνα, 1972.

Παπαρρηγόπουλος Κ., Περί εποικήσεως Σλαβικών τινών φυλών εις την Πελοπόννησων, Αθήνα, 1843.

- Παπαρρηγόπουλος Κ.**, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ.4, Αθήνα, χ.χ.
- Παπαθανασόπουλος Κ.**, Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, Αθήνα, 1993.
- Πολίτης Α.**, Ρομαντικά χρόνια, Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880, Αθήνα, 1993.
- Πολίτης Λ.**, Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, Αθήνα, 1989.
- Ρωμανός Ι.**, Ιστορικά έργα, Κέρκυρα, 1959.
- Ρωμανός Ι.**, Γρατιανός Ζώρζης, Καρόλου Χόπφ, Κέρκυρα, 1870.
- Renan E.**, Τι είναι Έθνος ;, Αθήνα, 1998.
- Σάθας Κ.**, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, τ.ζ', Βενετία – Παρίσι, 1894.
- Σάθας Κ.**, Παράρτημα Νεοελληνικής Φιλολογίας, Αθήνα, 1870.
- Σκοπετέα Ε.**, ΤΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του Εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα.(1830-1880), Αθήνα, 1988.
- Σκοπετέα Ε.**, Φαλμεράγιερ, τεχνάσματα του αντίπαλου δέους, Αθήνα, 1997.
- Σβορώνος Ν.**, Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας, Αθήνα, 1976.
- Σβορώνος Ν.**, Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας, Αθήνα, 1982.
- Smith A.**, Εθνικισμός και διεθνείς συγκρούσεις, π.Ίστωρ, τχ. 6, Αθήνα, 1993.
- Τούνμπη Α.**, Οι έλληνες και οι κληρονομίες τους, Αθήνα, 1992.
- Φαλμεράγιερ Ι.Φ.**, Περί καταγωγής των σημερινών Ελλήνων, Αθήνα, 1984.
- Fougeyrollas P.**, La nation, Paris, 1987.
- Χέγκελ Γ.**, Φιλοσοφία της ιστορίας, Αθήνα, 1980.
- Hobsbawm E.**, Nation et Nationalisme depuis 1780, Paris, 1992.

Χόπφ Κ., Οι Σλάβοι εν Ελλάδι, Βενετία, 1872.

Χριστοδουλίδης Τ., Διπλωματική ιστορία (1648-1901), Αθήνα, 1985.

Gellner Ε., Εθνη και Εθνικισμός, Αθήνα, 1992

Wilson Ε., Η ιστορική ερμηνεία της λογοτεχνίας, Αθήνα, 1992.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΒΑΛΑΩΡΙΤΗ

- 1824-1848 Οικογένεια, εκπαίδευση και μαθητικά χρόνια στη Λευκάδα και την Κέρκυρα. Δημοσίευση των πρώτων «Στιχουργημάτων».
- 1848-1856 Γάμος του Α.Βαλαωρίτη. Επίδραση της συζύγου του Ελοΐσίας και του πεθερού του Αιμίλιου Τυπάλδου, στις φιλολογικές του τάσεις και τις φιλελεύθερες ιδέες. Οι πρώτες του πατριωτικές ενέργειες στην Ήπειρο το 1854.
- 1857 Θριαμβευτική εκλογή του ως βουλευτή Λευκάδας. Κατατάσσεται με τους Ριζοσπάστες. Δημοσιεύει τα « Μνημόσυνα ». Κάνει τις πρώτες του αγορεύσεις στην Ιόνιο Βουλή.
- 1858-1860 Συνάντηση με τον Καβούρ. Φτάνει ο Γλάδστωνας στα Επτάνησα και συναντιέται μαζί του. Έκτακτη σύνοδος της ΙΑ Ιονίου Βουλής. Απόφαση υπέρ της ένωσης και απάντηση της Βουλής στο διάγγελμα του Γλάδστωνα, γραμμένη από τον Α.Βαλαωρίτη. Αγωνίζεται μέσα στη Βουλή κατά των μεταρρυθμίσεων και αγορεύει. Δημοσιεύει την «Κυρά Φροσύνη». Επαναστατικές ενέργειες στην Ανατολή και συνεννοήσεις με τα Ιταλικά κομιτάτα υπέρ της ενότητας της Ιταλίας.
- 1861-1862 Αρμοστεία Sir Henry Storks. Τελευταία σύνοδος της ΙΑ Βουλής και πρώτη σύνοδος της ΙΒ Βουλής. Συνεχίζει τον αγώνα υπέρ της ένωσης ενώ δημιουργείται ένταση στις σχέσεις μεταξύ της Ιονίου Βουλής και της Αγγλικής Προστασίας. Εντείνεται η πατριωτική του δράση και κάνει αγορεύσεις.
- 1863 Μεταπολίτευση στην Ελλάδα. Εκλογή του Γεωργίου ως Βασιλιά. Ενθουσιώδης υποδοχή, της επιτροπής που έρχεται από την Κοπεγχάγη για να προσφέρει το στέμμα. Σύγκληση της ΙΓ Ιονίου Βουλής για να αποφασίσει για την Ένωση. Ψήφισμα της Ένωσης. Ο Α.Βαλαωρίτης συντάσσει το ψήφισμα και την απάντηση στο διάγγελμα του Αρμοστή. Συζήτηση για τους όρους που προτείνουν οι Άγγλοι. Αγόρευση του Α.Βαλαωρίτη.
- 1864(α) Ανατίναξη των φρουρίων της Κέρκυρας. Παδοβάς, Βαλαωρίτης και Λομβάρδος πηγαίνουν στην Αθήνα μετά από πρόσκληση του

Σπόννεκ για να κανονίσουν τις λεπτομέρειες για την Ένωση αλλά και για την διεξαγωγή των εκλογών για τους βουλευτές των Ιονίων που θα σταλούν στην Ελληνική Εθνοσυνέλευση. Ενθουσιώδης υποδοχή στη Ζάκυνθο και την Αθήνα. Παρουσίαση των αντιπροσώπων της Επτανήσου στο Βασιλιά. Γράφει τα ποιήματα «Ο Ασπασμός προς τη μητέρα Ελλάδα» και την «Αφιέρωση» στο Βασιλιά.

1864(β) Εκλογή του Α.Βαλαωρίτη στην Ελληνική Εθνοσυνέλευση. Ανώμαλη πολιτική κατάσταση στην Αθήνα. Φτάνουν στην πρωτεύουσα οι Ιόνιοι βουλευτές. Ορκίζονται στη βουλή και ο Α.Βαλαωρίτης αγορεύει. Ο Α.Βαλαωρίτης αρνείται την προεδρία επίσης βουλής και εκλέγεται ο Μεσηνέζης. Αρνείται επίσης να δεχθεί το Υπουργείο Εξωτερικών. Επιστρέφει στη Λευκάδα όπου του γίνεται ενθουσιώδης υποδοχή.

1865-1866 Πρώτες σκέψεις του Α.Βαλαωρίτη να παραιτηθεί από την πολιτική και να αποτραβηχτεί στο νησί του τη Μαδουρή. Γίνονται οι πρώτες βουλευτικές εκλογές μετά την Εθνοσυνέλευση και εκλέγεται βουλευτής. Αγωνίζεται μάταια για τον αυστηρό και αμερόληπτο έλεγχο των εκλογών και γίνεται στόχος βίαιων επιθέσεων. Γυρνάει στη Λευκάδα, αποσύρεται στη Μαδουρή και γράφει τον «Αθανάσιο Διάκο». Επιστρέφει στην Αθήνα το Σεπτέμβριο του 1865 για την έναρξη των εργασιών της Βουλής. Διαφωνεί με τον Κουμουνδούρο και επιτίθεται εναντίον του. Πέφτει η κυβέρνηση Κουμουνδούρου. Παρά τις προσπάθειες του Α.Βαλαωρίτη καταργούνται η Νομαρχία και το Πρωτοδικείο της Λευκάδας. Αποσύρεται πάλι στη Μαδουρή, τελειώνει τον «Αθανάσιο Διάκο» και γράφει τον «Αστραπόγιαννο». Πεθαίνει η κόρη του Μαρία.

1866-1868 Κρητική επανάσταση του 1866 και δράση του Βαλαωρίτη ως μέλους της Κρητικής Επιτροπής. Συνεργάζεται με την κυβέρνηση Κουμουνδούρου και αγορεύει στις 18 Ιανουαρίου 1867 για την υποστήριξη του προγράμματός της. Ενθουσιώδης συνεδρίαση της Βουλής. Ζωηρή πολιτική και πατριωτική δράση του Α.Βαλαωρίτη το

1867. Δημοσιεύει τον «Αθανάσιο Διάκο» και τον «Αστραπόγιαννο». Πετυχαίνει την επανίδρυση του Πρωτοδικείου της Λευκάδας. Διαλύεται η Βουλή από τον Βούλγαρη. Γίνονται οι εκλογές τον Μάρτιο του 1868 και επανεκλέγεται βουλευτής ο Α.Βαλαωρίτης.
- 1868-1869 Όργια κατά τη διάρκεια ελέγχου των εκλογών. Η αγανάκτηση του Α. Βαλαωρίτη κατά της κυβέρνησης κορυφώνεται και στρέφεται κατά του κυριότερου εκπρόσωπου της βουλευτή Γεώργιου Ιακωβάτου. Ο Α.Βαλαωρίτης χειροδικεί κατά των αδελφών Ιακωβάτου μέσα στη Βουλή. Αποδοκιμάζεται, δεν του επιτρέπεται να απολογηθεί και αποχωρεί με την αντιπολίτευση από την αίθουσα. Επανέρχεται στη Μαδουρή και τελειώνει το ποίημα «Ο Πτωχός Χορμοβίτης». Πηγαίνει για λίγο στην Αθήνα για να υποστηρίξει τον Κουμουνδούρο που βρίσκεται αποκλεισμένος στη Ζαρνάτα. Κατά την επιστροφή του στη Λευκάδα χάνει το ποίημα «Ο Πτωχός Χορμοβίτης». Αποχωρεί οριστικά από την πολιτική και δεν κατεβαίνει υποψήφιος στις εκλογές του Μαΐου 1869.
- 1869-1872 Ο ποιητής αποσύρεται οριστικά από την πολιτική. Απογοητευμένος από την κατάσταση στην Ελλάδα. Αρχίζει να έχει οικονομικές δυσχέρειες και ασχολείται με τα κτήματά του. Καταστρεπτικός σεισμός στη Λευκάδα στις 16 Δεκεμβρίου 1869. Γράφει την «Κυρά Φανερωμένη». Τον προσκαλούν στα τέλη του 1871, να προσφωνήσει τα αποκαλυπτήρια του αδριάντα του Πατριάρχη Γρηγορίου του Ε' κατά τη διάρκεια της γιορτής της 25^{ης} Μαρτίου του 1872. Στην αρχή διστάζει να την αποδεχθεί, γράφει όμως το ποίημα για τον πατριάρχη και τελικά δέχεται την πρόσκληση. Επιτυχία του ποιητή και ενθουσιασμός κατά την απαγγελία του ποιήματος. Θριαμβευτική υποδοχή κατά την επάνοδό του στη Λευκάδα. Δυσμενής κριτική του Δ.Βερναρδάκη και απάντηση του ποιητή.
- 1872-1877 Ασχολείται πολύ με την οικογένειά του, την ανατροφή και φροντίδα των παιδιών του. Αλληλογραφεί με το γιό του Αιμίλιο για ποιητικά θέματα. Πολιτική μεταβολή του Απριλίου του 1875, κυβερνητικές επεμβάσεις στη Λευκάδα και ζωνή αντίδραση του ποιητή.

Θάνατος της κόρης του Ναταλίας τον Οκτώβριο του 1875. Ο ποιητής επισκέπτεται την Αθήνα στις αρχές του 1876 και συμπράττει με τις κυοφορούμενες εθνικές ενέργειες. Ομιλία του κατά τα εγκαίνια του Γυμνασίου στη Λευκάδα.

1877-1878 Φιλολογική αλληλογραφία του Α.Βαλαωρίτη με τον Ε. Ροΐδη στα τέλη του 1877. Παραφράζει τη «Λίμνη» του Λαμαρτίνου.

1878 Πατριωτικές ενέργειες του Α.Βαλαωρίτη στην Ήπειρο στις αρχές του 1878. Θάνατος του πεθερού του Αιμίλιου Τυπάλδου. Δωρίζει τη βιβλιοθήκη του στη βιβλιοθήκη της Βουλής. Επισκέπτεται για τελευταία φορά την Ιταλία. Αρρωσταίνει σοβαρά ο γιός του Αιμίλιος στη Γερμανία. Επιδείνωση του καρδιακού νοσήματος του ποιητή.

1879 Τελευταία στάδια της νόσου του κατά το χειμώνα του 1878-1879. Βελτιώνεται ελαφρά κατά την άνοιξη. Μεταφράζει το ΛΓ άσμα του Δάντη και γράφει το ημιτελές ποίημά του «Φωτεινός». Πεθαίνει στις 24 Ιουλίου 1879.

A.	<u>Επτανησιακή Περίοδος</u>				
1.	1857	ΙΑ' Βουλή (1857-1861)	Α. Βαλαωρίτης (αναπληρωματικές)		
2.	1862	ΙΒ' Βουλή (1862-1863)	Α. Βαλαωρίτης		
3.	1863	ΙΓ' Βουλή (1863-1864)	Α. Βαλαωρίτης		
B.					
<u>Αθηναϊκή Περίοδος</u>					
				<u>Πρωθυπουργός</u>	
	Α. Περίοδος 14/5/1865-26/1/1868				
4.	1865 (12/14.5)		Α. Βαλαωρίτης	Α. Κουμουνδούρος	181 Βουλευτές Κουμουνδούρος (Σχετική πλειοψηφία) 80 περίπου έδρες
	Β. Περίοδος 21/3/1868-17/3/1869				
5.	1868 (21/3)		Α. Βαλαωρίτης Επ. Βαλαωρίτης	Γ. Δ. Βούλγαρης	187 Βουλευτές Βούλγαρης 90 περίπου έδρες
	Γ. Περίοδος 16/5/1869		Δεν έβαλε υποψηφιότητα		
			Σ. Βαλαωρίτης		